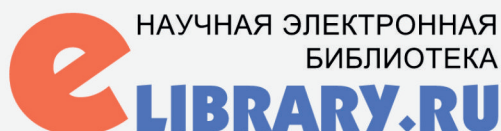

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҒҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

ISSN 2522-4026
KAZPOST 76084

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

М. Әуезов атындағы ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ им. М. Ауэзова
TRANSACTIONS Of M. Auezov SKSU

№ 2 (58) 2021

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

М. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. АУЭЗОВА
M. AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN UNIVERSITY

**М. Әуезов атындағы ОҚМУ
ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
ЮКГУ имени М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
of M. Auezov SKSU**

№2 (58)

ШЫМКЕНТ 2021

ISSN 2522-4026

**М. Әуезов атындағы
ОҚМУ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕКТЕРІ**

**НАУЧНЫЕ ТРУДЫ ЮКГУ
им. М. Ауэзова**

**TRANSACTIONS
Of M. Auezov SKSU**

№2 (58) 2021

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М. Әуезов атындағы ОҚУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Редакциялық алқа мүшелері: Сүлейменов Ү.С. – ҒЖ және И жөніндегі проректоры, т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Изабелла Новак – х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Аврамов К.В. – т.ғ.д., профессор, «Харьков политехникалық институты» ұлттық техникалық университеті, Украина; Соловьев А.А. – ф.-м.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Емелин А.В. – ф.-м.ғ.д., профессор, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Ресей; Богуслава Леска - х.ғ.д., профессор, Познань қ. Адам Мицкевич университеті, Польша; Полина Прокопович – PhD, Кардифф университеті, Ұлыбритания; Меор Мохаммед Фаред – ассоциациялық профессор, Путра университеті, Малайзия; Олден А. - академик, Лондон Батыс университетінің есептеуші техника және технология мектебі, Ұлыбритания; Ивахненко А.П.- PhD докторы, директор, Мұнай зерттеу орталығы, Хериот-Ватт университеті, Ұлыбритания; Елизавета Фаслер-Кан - PhD докторы, профессор, Базель университеті, Австрия; Радюк С.Н. - PhD докторы, ассоциациялық профессор, Оңтүстік әдістемелік университеті, АҚШ; Жонго Ок - PhD докторы, профессор, Сеул ұлттық техникалық университеті, Корея; Марфенин Н.Н. - б.ғ.д., профессор, М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, Ресей; Жұрынов М.Ж - х.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан; Айменов Ж.Т. – т.ғ.д., профессор; ҚР ҰЖҒА академигі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Байтанаев Б.А - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жантасов К.Т.- т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Анарбаев А.А. – т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Исмаилов Б.Р.– т.ғ.д. профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Надиров К.С. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Джакипбекова Н.О.- т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Кулымбетова А.Е. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Мырзахметов М. - ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Назарбекова С.П. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Есимов Б.О. – г.-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Ниязбекова Р.К. - э.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Волненко А.А. - т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Тулекбаева А.К. – т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Сарсенбі Ә.М. – ф.-м.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан; Тлеуов А.С. – т.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Жолдасбекова С.Ә. – п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Ильясов Р.М.– т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Карбозова Г.К. – ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Орынтаев Ж.К. – з.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан; Бейсенбаев О.К. – х.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES

УДК 664

А. Мурат¹, К.А. Уразбаева¹, З.Т. Нурсейтова¹, А.Д. Касымбекова²

¹магистрант, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан
¹к.х.н., профессор, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан
¹к.т.н., доцент, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан
²магистр, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА ВИННОГО НАПИТКА
НА ОСНОВЕ ЭКСТРАКТА ШИПОВНИКА**

Аннотация

В статье приводятся результаты оценки качества винного напитка с экстрактом шиповника. Получены опытные образцы винного напитка на основе экстракта шиповника. Экспериментально было установлено, что оптимальная дозировка экстракта шиповника –20% от массы виноматериала. Исследованы органолептические и физико-химические показатели разработанного напитка на основе экстракта шиповника. Доказано, что полученное винный напиток имеет хорошие органолептические показатели (прозрачность, цвет, аромат, вкус). Установлено, что добавление экстракта шиповника в винный напиток позволило обогатить его аромат и вкус ягодными оттенками, усилить его окраску, и, таким образом, повысить качество готового напитка. По химическим показателям винный напиток полностью соответствует требованиям стандарта. Исследуемые напитки функционального назначения за счет введения в их состав экстракта шиповника отличались высоким содержанием биологически активных веществ: витаминов, макро- и микроэлементов, необходимых для нормальной жизнедеятельности организма человека.

Ключевые слова: напитки винные, экстракт шиповника, технология, показатели качества.

Введение. Виноградные вина и винные напитки пользуются стабильной популярностью у потребителей, что обуславливает довольно высокий уровень их производства в мире [1].

А так же направление разработки винных напитков, обладающих непривычными для потребителя органолептическими свойствами, приобретает все большую популярность. Подобная тенденция обусловлена перенасыщенностью рынка традиционными винными напитками, в составе которых присутствуют только вода и виноград [2, 3].

Введение в рецептуру винного напитка плодов лекарственных растений или дикорастущего растительного сырья часто расценивается как положительный момент, т.к. существует мнение, что за счет внесения определенных растений можно добиться снижения воздействия алкоголя на организм, снизить влияние негативных факторов окружающей среды и т.п [4].

Благодаря наличию биологически активных веществ плоды дикорастущего растительного сырья определяют функциональную направленность получаемого продукта, и придают важные технологические свойства, что позволяет исключить внесения ароматизаторов, красителей, консервантов.

Одним из способов сохранить полезные свойства плодов дикорастущего растительного сырья, в том числе антиоксидантные, в течение всего года, является производство экстрактов и дальнейшее их использование в продуктах питания, в частности в производстве винных напитков.

Экстракт, полученные из плодов шиповника содержат в своем составе уникальный спектр биологически активных веществ, которые при использовании в пищевой

промышленности не только позволяют повысить пищевую ценность продукции, но и расширить функциональную направленность пищевых продуктов [5].

В связи с этим актуальной задачей является получение экстрактов при комплексном и рациональном использовании плодов в качестве исходного сырья в производстве винных напитков.

Материалы и методы исследования. Объектами исследований являлись: виноград сорта «Мускат»;виноматериалы; шиповник морщинистый для приготовления экстракта; сухие дрожжи *Saccharomyces cerevisiae* для сбраживания суслу; образцы винных напитков; сахар песок; лимонная кислота; воду питьевую; инвертный сахарный сироп. Для решения поставленных в работе задач, экспериментальные исследования проводили в лабораториях кафедры «Пищевая инженерия» ЮКГУ им. М.Ауэзова (г. Шымкент) и в региональной научно-исследовательской лаборатории конструкционных и биохимических материалов, инженерного профиля на базе Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова.

При выполнении диссертационной работы использовались общепринятые и специальные методы исследований, в т.ч. сравнение и обобщение, анализ, моделирование, описание, метод экспертных оценок, органолептические, физико-химические, биохимические, статистические [6].

В лабораторных условиях получены опытные образцы винного напитка на основе экстракта шиповника. Экспериментально было установлено, что оптимальная дозировка экстракта шиповника –20% от массы виноматериала.

Исследованы органолептические и физико-химические показатели разработанного напитка на основе экстракта шиповника.

В готовых новых винных напитках исследовали органолептические показатели.

Таблица 1 - Органолептические показатели образцов напитков

Наименование	Внешний вид и цвет	Аромат	Вкус
Винный напиток	Прозрачный с блеском, красного цвета, без осадка и посторонних включений	Приятный, слаженный, гармоничный,	Полный, гармоничный, с нотками шиповника, легкое спиртовое послевкусие

Винный напиток с использованием экстракта из плодов шиповника характеризовался мягким плодовым ароматом, приятно насыщенным красным цветом, с слабо выраженным плодовым вкусом и легким привкусом шиповника, имел приятное долгое спиртовое послевкусие.

Установлено, что добавление экстракта шиповника в винный напиток позволило обогатить его аромат и вкус ягодными оттенками, усилить его окраску, и, таким образом, повысить качество готового напитка.

В напитках винных были установлены физико-химические показатели (таблица-2).

Готовые напитки соответствовали требованиям ГОСТ 31729-2012 «Напитки винные. Общие технические условия».

Таблица 2 - Физико-химические показатели новых винных напитков

Показатели	Объемная доля этилового спирта, %	Массовая концентрация сахаров, г/дм ³	Массовая концентрация титруемых кислот, г/дм ³
ГОСТ 31729-2012	От 8,5 до 22	не более 300	не менее 3,5
Винный напиток	18,0±0,5	65,0±2,5	6,0±0,5

Установлено, что винный напиток отличается значительной спиртуозностью (массовая доля этилового спирта равнялась 18,0%). Массовая концентрация титруемых кислот составила $6,0 \pm 0,5$ г/дм³, что соответствует норме ГОСТ 31729-2012. Кислотность вина обусловлена органическими кислотами, поступающими с ягодным сырьем. Кислоты придают вину специфический вкус. Повышенное содержание в вине кислот, особенно яблочной, обуславливает резкость во вкусе. Органические кислоты и продукты их взаимодействия (эферы и др.) играют важную роль в формировании органолептических свойств вин. Кислоты также влияют на предотвращение бактериальных заболеваний и стабильность вин.

Массовая концентрация сахаров в напитке составила $65,0 \pm 1,0$ г/дм³, что соответствует требованиям стандарта. Как известно, сахара и продукты их реакций имеют значительное влияние на вкус, цвет, аромат и стабильность винных напитков. В процессе созревания и старения винных напитков сахара претерпевают сложные изменения.

Результаты исследования химического состава напитка приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Химический состав винных напитков с экстрактом шиповника

Наименование показателя	Винный напиток	Суточная потребность [7]
Энергетическая ценность, ккал		2500
Сухие вещ-ва, %	18,0	-
Белки, %	0,2	75
Углеводы, %	16,2	365
Жиры, %	0,2	83
Зола, %	0,3	-
Пектиновые вещ-ва, г/100см ³	0,5	30
Витамин С, мг/100 см ³ .	400,0	70
В1	0,02	1,5
В2	0,01	1,8
Е	0,2	10
Макроэлементы, мг/100см ³		
натрий	15,0	2400
калий	150,0	3500
кальций	20,0	1000
магний	9,0	400
фосфор	25,0	1000
Микроэлементы, мг/л		
железо, мг/л	0,8	14

Ванный напиток содержат витамин С, в количестве. Присутствие аскорбиновой кислоты в напитках способствует регулированию окислительно-восстановительных процессов и укреплению иммунной системы организма.

Анализируя минеральный состав напитка, следует отметить то, что из макроэлементов в их составе преобладает калий, натрий, магний и кальций. Наличие в напитках одновременно железа и фосфора играет важную роль в деятельности сердечно-сосудистой системы, способствует лучшему усвоению витаминов организмом.

Анализируя расчетные данные можно прийти к заключению, что рецептурные композиции напитков удовлетворяют потребность в калии на 4,2 %, в кальции на 2 %, в железе на 5,7%, в фосфоре на 2,5%, в витамине С на 57,1%, в витамине Е на 2%.

Таким образом, исследуемые напитки функционального назначения за счет введения в их состав экстракта шиповника отличались высоким содержанием биологически активных

веществ: витаминов, макро- и микроэлементов, необходимых для нормальной жизнедеятельности организма человека.

Показатели безопасности (массовая концентрация токсичных элементов) винных напитков не превышали допустимых значений, установленных ТР ТС 021/2011.

В результате проведенных исследований была разработана технология и рецептура получения винного напитка.

Закключение. Доказано, что полученное винный напиток имеет хорошие органолептические показатели (прозрачность, цвет, аромат, вкус). Установлено, что добавление экстракта шиповника в винный напиток позволило обогатить его аромат и вкус ягодными оттенками, усилить его окраску, и, таким образом, повысить качество готового напитка

Исследуемые напитки функционального назначения за счет введения в их состав экстракта шиповника отличались высоким содержанием биологически активных веществ: витаминов, макро- и микроэлементов, необходимых для нормальной жизнедеятельности организма человека.

Список литературы

1. Абдуллаев, У.К. Технология производства натуральных красных вин /У.К. Абдуллаев, С.Х. Абдуразакова // Индустрия напитков. – 2006. – № 6. – С. 31–36
2. Патент РФ № 98123963 А1. Способ производства вина с гепатопротекторными свойствами / ШишковЮ.И.Опубл. 20.10.2000.
3. Чусова А.Е., Юрицын И.А. Разработка специального сорта пива с применением яблочного сока.// Сельскохозяйственные науки и агропромышленный комплекс на рубеже веков. 2013. No1. С.52–56.
4. Белякова, Е. А. Оценка роли биологически активных веществ в формировании качества виноградных вин / Е. А. Белякова, Т. И. Гугучкина, Ю. Ф. Якуба // Проблемы и перспективы реализации национального проекта в АПК Дагестана. Сборник научных трудов межрегиональной научно-практической конференции, посвященной 75-летию факультета агротехнологии и товароведения Дагестанской государственной сельскохозяйственной академии. – Махачкала: ДГСХА, 2007. – С. 141–145.
5. Технология производства и использование СО 2 -экстрактов в пищевой промышленности: монография / Алматы, Издательство «Эверо»2015. – 243 с.
6. Гержикова, В.Г. Методы теххимического контроля в виноделии. – Изд. 2-е / В.Г. Гержикова. – Симферополь: «Таврида», 2009. – 304 с.
7. Химический состав российских пищевых продуктов: Справочник / Под ред. член-корр. МАИ, проф. И. М. Скурихина и академика РАМН, проф. В. А. Тутельяна. -Х46 М.: ДеЛи принт, 2002. - 236 с.

Түйін

Мақалада итмұрын сығындысы бар шарап сусынының сапасын бағалау нәтижелері келтірілген. Итмұрын сығындысы негізінде шарап сусынының тәжірибелік үлгілері алынды. Итмұрын сығындысының оңтайлы дозасы шарап материалы массасының 20% - ы екендігі эксперименталды түрде анықталды. Итмұрын сығындысы негізінде әзірленген сусынның органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштері зерттелді. Алынған шарап сусынының жақсы органолептикалық көрсеткіштері бар екендігі дәлелденді (мөлдірлігі, түсі, хош иісі, дәмі). Итмұрын сығындысын шарап сусынына қосу оның хош иісі мен дәмін жидек реңктерімен байытуға, түсін күшейтуге және осылайша дайын сусынның сапасын арттыруға мүмкіндік беретіні анықталды. Химиялық көрсеткіштер бойынша шарап сусыны стандарттың талаптарына толық сәйкес келеді. Функционалды мақсаттағы зерттелген сусындар олардың құрамына итмұрын сығындысын енгізу арқылы биологиялық белсенді

заттардың жоғары құрамымен ерекшеленді: адам ағзасының қалыпты жұмыс істеуі үшін қажетті дәрумендер, макро - және микроэлементтер.

Abstract

The article presents the results of assessing the quality of a wine drink with rosehip extract. Experimental samples of a wine drink based on rosehip extract were obtained. Experimentally, it was found that the optimal dosage of rosehip extract is -20% of the weight of the wine material. The organoleptic and physico-chemical parameters of the developed drink based on rosehip extract were studied. It is proved that the resulting wine drink has good organoleptic characteristics (transparency, color, aroma, taste). It was found that the addition of rosehip extract to the wine drink made it possible to enrich its aroma and taste with berry shades, enhance its color, and thus improve the quality of the finished drink. According to chemical parameters, the wine drink fully meets the requirements of the standard. The studied functional drinks due to the introduction of rosehip extract into their composition were characterized by a high content of biologically active substances: vitamins, macro - and microelements necessary for the normal functioning of the human body.

УДК 622.244.50

Х.А. Сарсенбаев, А.О. Ергебекова, А.Ш. Чуманов, З.Б. Маренова, А.Б. Маренов
к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, ст. преп., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОЯВЛЕНИЕ КАВИТАЦИИ ПРИ ПУЛЬСАЦИИ ЖИДКОСТИ

Аннотация

Однако возможность инициирования термоядерной реакции в кавитационном пузыре окончательно не доказана. Прежде всего, причиной является очень слабый поток детектируемых нейтронов, который слабо проявляется на фоне используемых элементарных частиц и естественного излучения. Возможно также появление нейтронов от индуцированного излучения элементов установки или окружающих объектов. Поэтому в данной статье предпринята попытка провести эксперимент без использования первичного нейтронного (или любого другого) источника элементарных частиц. При этом каждый из нейтронов, зарегистрированных в установке, может быть только продуктом ядерных реакций. Прежде всего отметим, что необходимость использования первичного источника нейтронов, по мнению авторов обсуждаемой статьи, обусловлена тем, что именно нейтронный пучок позволяет получать кавитационные ядра с начальным радиусом и газосодержанием, которые являются "оптимальными" с точки зрения достижения максимальных термодинамических параметров газа при его сжатии. Тем не менее очевидно, что "оптимальный" начальный радиус зависит от многих параметров, например, частоты и амплитуды акустического поля, состава газа в пузырьке, свойств рабочего тела, условий сохранения сферической формы при сжатии и т. д. Поэтому необходимо хотя бы качественно проанализировать влияние каждого из этих параметров и определить их "оптимальное" сочетание, чтобы сжатие газового пузыря в этих условиях приводило к максимальной вероятности инициирования ядерной реакции. Результаты анализа условий инициирования реакций ядерного синтеза в газовом пузыре. Вероятность протекания термоядерной реакции зависит от величины энергетического барьера реакции, определяемого сечением ядерного взаимодействия, а следовательно, от плотности плазмы, ее состава, температуры и времени жизни. Количественно положительный энергетический выход реакции ядерного синтеза.

Ключевые слова: давление, динамика, температура, элементарные частицы, степень сжатия.

Наиболее интересным (и вызывающим наибольшие возражения при интерпретации результатов) является способ получения зародышей кавитации, примененный авторами [1]. Авторы использовали импульсный источник нейтронов с энергией 14 МэВ, которые, проходя через жидкость, образовывали след из микропузырьков пара рабочей жидкости, служившие зародышами кавитации. После окончания первичного нейтронного импульса регистрировались вторичные нейтроны с энергией около 2,5 МэВ, которые, по утверждению авторов, являются результатом реакции ядерного синтеза между ядрами дейтерия внутри пузырька при его быстром сжатии в акустическом поле и возникновением в пузырьке высоких температур.

Основным возражением у оппонентов работы является то, что обнаруженные вторичные нейтроны могут быть не результатом реакции ядерного синтеза, а первичными 14 МэВ нейтронами, замедлившимися в жидкости до энергии 2,5 МэВ.

В более поздней работе тех же авторов [2] внешнего источника нейтронов не было. В этих экспериментах использовались соли радиоактивного изотопа урана, которые давали слабый поток α -излучения, который и создавал зародыши кавитации. Вместо ацетона авторы использовали бензол и его смеси с органическими растворителями.

Тем не менее, возможность инициирования термоядерной реакции в кавитационном пузырьке окончательно не доказана. В первую очередь причина состоит в весьма слабом потоке детектируемых нейтронов, незначительно проявляющемся на фоне используемых элементарных частиц и естественного излучения. Возможно также появление нейтронов от наведенной радиации элементов установки или окружающих предметов.

Поэтому в данной статье предпринята попытка провести эксперимент без использования первичного нейтронного (и любого другого) источника элементарных частиц. В этом случае каждый из зарегистрированных в установке нейтронов может быть только продуктом ядерных реакций.

Прежде всего заметим, что необходимость использования первичного нейтронного источника, по утверждению авторов обсуждаемой статьи, вызвана тем, что именно нейтронный пучок позволяет получать зародыши кавитации с начальным радиусом и газосодержанием, «оптимальным» с точки зрения достижения максимальных термодинамических параметров газа при его сжатии. Тем не менее, очевидно, что «оптимальный» начальный радиус зависит от множества параметров, например, частоты и амплитуды акустического поля, состава газа в пузырьке, свойств рабочей жидкости, условий сохранения сферической формы при сжатии и пр.

Поэтому необходимо хотя бы качественно проанализировать влияние каждого из перечисленных параметров и определить их «оптимальное» сочетание, с тем, чтобы сжатие газового пузырька в этих условиях приводило к максимальной вероятности инициирования ядерной реакции[2].

Результаты анализа условий для инициирования реакций ядерного синтеза в газовом пузырьке.

Вероятность реакции синтеза зависит от величины энергетического барьера реакции, определяемого сечением ядерного взаимодействия, а значит от плотности плазмы, ее состава, температуры и времени существования. Количественно положительный энергетический выход реакции ядерного синтеза определяется критерием Лоусона, а именно, произведением концентрации частиц n на время удержания плазмы τ . Для реакции D-D эта величина составляет $n \cdot \tau > 10^{22} \text{ м}^{-3} \cdot \text{с}$, а для D-T реакции $n \cdot \tau > 10^{20} \text{ м}^{-3} \cdot \text{с}$ [2].

При импульсе сжимающего давления $P(t)$ близком к прямоугольному (т.е. $P(t) = P_m = \text{const}$), энергию внешних сил, переданную газу в пузырьке в идеальной жидкости можно принять равной $E = P_m \cdot \Delta V$, где ΔV – изменение объема пузырька. Считая, что амплитуда колебаний велика, т.е. $R_0 \gg R_{\min}$ можно записать

$$E = \frac{4}{3} \pi R_0^3 P_m \quad (1)$$

где R_0 – равновесный радиус газового пузырька;
 P_m – амплитуда давления в жидкости при ударе.

Теплоемкость газа в пузырьке при заданном равновесном давлении также пропорциональна начальному объему пузырька, поэтому плотность запасенной в пузырьке энергии (или температуры) в принятых условиях не зависит от его начального радиуса. Иначе говоря, температура и плотность газа в адиабатическом случае не зависит от начального радиуса пузырька, а зависит только от величины приложенного давления.

Иначе представляется ситуация со вторым сомножителем в критерии Лоусона – временем заключительной стадии сжатия пузырька τ . В качестве количественной оценки τ можно взять, например, ширину по полувысоте импульса температуры, возникающего при пульсации пузырька. Можно показать, что время конечной степени сжатия газового пузырька пропорционально времени полного схлопывания вакуумного пузырька с те же радиусом и определяется формулой Рэлея[3-4]:

$$\tau \sim 0,915 \cdot R_0 \cdot \left(\frac{\rho_{ж}}{P_\infty} \right)^{0,5} \quad (2)$$

где R_0 – радиус, с которого начинается сжатие пузырька;
 $\rho_{ж}$ – плотность жидкости;
 P_∞ – сжимающее давление в жидкости.

Из этого следует, что значение критерия Лоусона для плазмы в пузырьке $n^* \tau \sim R_0$, т.е. инициирование реакции ядерного синтеза наиболее вероятно для пузырьков с наибольшим начальным радиусом.

Теплопередача в газе определяется процессами передачи импульса, и поэтому скорость охлаждения центральных областей пузырька обратно пропорциональна квадрату его радиуса. Поэтому следует ожидать, что при одинаковом отношении максимального и минимального радиуса при сжатии пузырька (с учетом теплообмена) температура газа в большом пузырьке (БП) будет выше, чем в малом. Начальный радиус влияет также на возможность формирования ударной волны в газе, если реализуется механизм нагрева центральной области пузырька сходящимися ударными волнами [4].

Проведенные выше оценки, безусловно, носят весьма приближенный характер. Тем не менее, можно ожидать, что вероятность достижения условий для инициирования ядерных реакций при сжатии большого газового пузырька (БП) выше, чем для микроскопического.

Использование БП в качестве концентратора энергии для инициирования ядерной реакции в техническом плане осложняются двумя основными факторами.

1. Сложность сообщения достаточной энергии БП. Из расчетов следует, эффективно накапливать потенциальную энергию и отдавать ее газу в виде тепла способны только пузырьки с определенным начальным (равновесным) радиусом, который приблизительно соответствует рассчитанному по формуле Минаэрта:

$$f = \frac{1}{2\pi R} \sqrt{\frac{3\gamma}{\rho} P_\infty} \quad (3)$$

При использовании акустических излучателей равновесный радиус пузырька ограничивается низкой эффективностью излучателей на частотах ниже 5-10 кГц. Повышение эффективности излучателей на более низких частотах потребовало бы значительного увеличения их геометрических размеров. Например, для БП радиусом 1 см расчет по (3) дает резонансную частоту 320 Гц, при этом длина резонансного магнитострикционного излучателя для возбуждения колебаний БП должна составлять около 10 метров.

2. Сложность сохранения сферической формы БП. Эффективность концентрации энергии достигается лишь в случае сохранения сферической формы БП вплоть до достижения им минимального радиуса. Сферическая форма обеспечивается силами поверхностного натяжения жидкости, электрическими силами заряженной поверхности пузырька, а также, по данным [5-6], силами вязкости. Сфера стремится разрушиться под действием течений, нарушающих сферическую симметрию, например, вблизи другого пузырька или стенки сосуда, а также возможно развитие различного рода динамических неустойчивостей.

Исходя из изложенного, можно предположить, что для достижения условий, необходимых для инициирования ядерных реакций синтеза, необходимо выполнение следующих условий:

1. Равновесный радиус пузырька должен быть достаточно большим (до 1-10мм).

2. Жидкость должна иметь высокие коэффициенты поверхностного натяжения и вязкости.

3. Пузырек должен быть одиночным, т.е. должно выполняться условие $R_0 \ll L$, где

L – расстояние от центра пузырька до любого другого включения (другой пузырек, стенка сосуда, поверхность жидкости и т.п.).

В качестве экспериментального подтверждения последних двух пунктов можно привести работу [7], где экспериментально показано, что наибольшей интенсивностью обладает сонолюминесценция (СЛ) в вязких жидкостях с высоким поверхностным натяжением (глицерин, этиленгликоль), а также работы по «однопузырьковой» СЛ, в том числе в серной кислоте [8].

Особый интерес представляет вопрос о методах сообщения достаточной энергии БП. Как уже было отмечено выше, акустические методы для этого малопригодны, по крайней мере, при использовании существующих в настоящее время акустических излучателей. Кроме того, многократные пульсации БП в конечном итоге могут привести к потере сферической формы и к его расщеплению, после чего дальнейшая накачка энергии становится невозможной.

Поэтому в наших экспериментах использовалось однократное высокоинтенсивное сжатие БП с использованием ударного воздействия на рабочую жидкость.

Несложно рассчитать, что для получения полностью ионизированной дейтерий-электронной плазмы в БП радиусом 5 мм (при нормальных условиях) необходимо затратить энергию около 30 Дж. В простейшем случае, при использовании ударного сжатия БП падающим грузом, такая энергия сообщается системе при падении груза массой 3 кг с высоты 1 м. Таким образом, очевидно, что для проведения эксперимента не требуется применения материалов с уникальными свойствами, однако необходимо разработать схему установки, передающей энергию удара пузырьку без нарушения его сферической формы и с соблюдением всех условий, перечисленных выше[2].

Рассмотрим метод численные оценки параметров установки ударного сжатия. Проведем численные оценки динамики пузырька при ударной нагрузке. Поскольку мы будем оценивать общий характер движения пузырька, а не термодинамические параметры газа в конечной стадии сжатия, то за основу математической модели возьмем простейшее уравнение Нолтинга-Непайреса для несжимаемой жидкости без учета теплообмена и заменим в нем синусоидальное изменение давления на давление возрастающее по закону, характерному для ударной нагрузки:

$$P(t) = P_m \cdot \left(1 - e^{-\frac{t}{\tau}}\right), \quad (4)$$

где P_m – максимальное давление, Па;

τ – параметр, определяющий скорость возрастания давления при ударе, с.

Уравнение движения запишется в этом случае следующим образом[9]:

$$R\bar{R} + \frac{3}{2}\bar{R}^2 + \frac{1}{\rho} \left[P_\infty - P_0 + \frac{2\sigma}{R} + \frac{4\mu\bar{R}}{R} + P_m \cdot \left(1 - e^{-\frac{1}{\tau}}\right) - \left(P_0 + \frac{2\sigma}{R}\right) \left(\frac{R_0}{R}\right)^{3\tau} \right] = 0 \quad (5)$$

при начальных условиях:

$$\begin{aligned} R(0) &= R_0; \\ \bar{R}(0) &= \bar{R}_0 \end{aligned} \quad (6)$$

где R – текущий радиус пузырька, м,

P_∞ - статическое давление в жидкости, Па,

P_0 - давление в газе при $R=R_0$, Па,

P_s – давление насыщенных паров жидкости, Па,

ρ – плотность жидкости, кг/м³,

μ – коэффициент динамической вязкости жидкости, Па·с,

σ - коэффициент поверхностного натяжения жидкости, Н/м,

γ – показатель адиабаты,

Численные решения уравнения для различных начальных радиусов газовых пузырьков в глицерине приведены на рис.1. Как следует из расчетов, для пузырьков с малым равновесным радиусом скорость нарастания давления при ударной нагрузке может оказаться недостаточной для эффективной передачи энергии удара газу в пузырьке. Энергия удара в этом случае затрачивается на нагрев жидкости при затухающих пульсациях пузырька в вязкой жидкости.

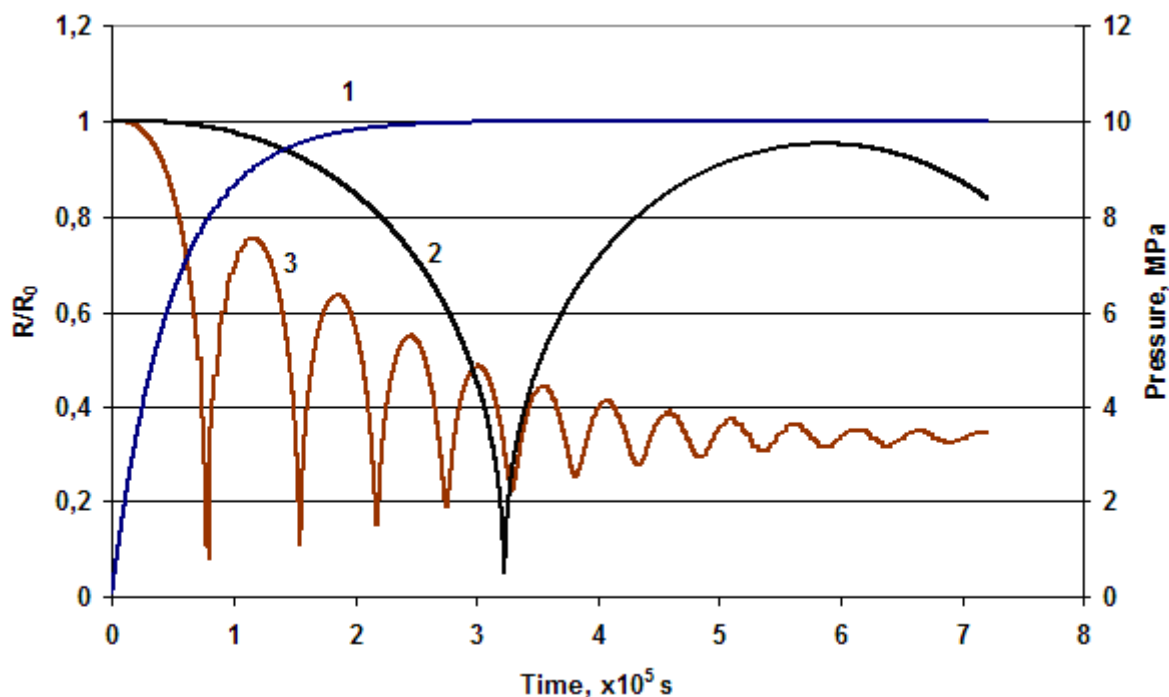

Рис. 1. Численные решения уравнения пульсаций пузырьков в глицерине ($\mu=1$ Па·с) при ударном сжатии.

- 1 – Давление $P(t)=P_m \cdot (1-\exp(-t/\tau))$ при $P_m=10$ МПа, $\tau = 2 \cdot 10^{-5}$ с
- 2 – Изменение относительного радиуса при $R_0=3$ мм
- 3 – Изменение относительного радиуса при $R_0=0,5$ мм

Таким образом, при большом увеличении равновесного радиуса пузырька давление успевает возрасти до максимального значения до момента достижения пузырьком минимального размера, что способствует высокой эффективности передачи энергии. Длительность и продолжительность фронта импульса давления можно оценить, зная характерные размеры сосуда с жидкостью L и скорость звука в жидкости c : $\tau \approx L/c$.

Для сосуда с характерным размером $L = 5$ см и заполненным глицерином ($c = 1900$ м/с) значение $\tau = 0,05/1900 = 2,63 \cdot 10^{-5}$ с.

Список литературы

1. Маргулис М.А. Звукохимические реакции и сонолюминесценция. М.: Химия, 1986.- 288 с.
2. Смородов Е.А. Экспериментальные исследования кавитации в вязких жидкостях. Дисс. канд. физ.-мат. наук. Москва, Акустический институт АН им. Андреева, 1987, 285 с.
3. Великодный В. Ю., Битюрин В. А.. О возможности термоядерного синтеза во фронте ударной волны // Прикладная физика, 2001, № 3, С. 12-15.
4. Аганин А.А., Ильгамов М.А. Численное моделирование динамики газа в пузырьке при схлопывании с образованием ударных волн // Прикл. Мех. Техн. Физ., 1999, Т.40, №2, С.101-110.
5. Taleyarkhan R. P., West C.D., Lohey R.T., Nigmatulin R.I., Block R.C., Y.Xu. Nuclear Emissions During Self-Nucleated Acoustic Cavitation. Pys. Rev. Lett. 2006, no. 96, p. 45-48.
6. Flannigan D. J., Suslick K.S.. Molecular and atomic emission during single-bubble cavitation in concentrated sulfuric acid. Acoustics Research Letters Online, 2005, Volume 6, Issue 3, pp. 157-161.

7. Nigmatulin R.I., Akhatov I.Sh., Topolnikov A.S. et al. - Theory of supercompression of vapor bubbles and nanoscale thermonuclear fusion //Physics of Fluids. 2005, no. 17, P. 120-125.
8. R.A. Hiller, S. J. Putterman, K.R. Weninger. Time-Resolved Spectra of Sonoluminescence. Phys. Rev. Lett., no. 80, pp.1090–1093
9. Taleyarkhan R. P., West C.D., Lohey R.T., Nigmatulin R.I., Block R.C. Evidence for nuclear emissions during acoustic cavitation. Science 2002, no. 295, pp.1868–1873.

Түйін

Алайда, кавитация көпіршігінде термоядролық реакцияны бастау мүмкіндігі толық дәлелденбеген. Біріншіден, оның себебі-анықталған нейтрондардың өте әлсіз ағымы, ол пайдаланылған элементар бөлшектер мен табиғи сәулелену аясында әлсіз көрінеді. Сондай-ақ, қондырғы элементтерінің немесе қоршаған заттардың индукцияланған сәулеленуінен нейтрондар пайда болуы мүмкін. Сондықтан, осы мақалада элементар бөлшектердің бастапқы нейтронды (немесе кез-келген басқа) көзін пайдаланбай эксперимент жүргізуге әрекет жасалды. Бұл жағдайда қондырғыда тіркелген нейтрондардың әрқайсысы тек ядролық реакциялардың өнімі бола алады. Ең алдымен, нейтрондардың бастапқы көзін пайдалану қажеттілігі, талқыланған мақала авторларының пікірінше, бұл бастапқы радиусы мен газ құрамы бар кавитациялық ядроларды алуға мүмкіндік беретін нейтрондық сәуле екендігіне байланысты, ол сығылған кезде газдың максималды термодинамикалық параметрлеріне қол жеткізу тұрғысынан "оңтайлы" болып табылады. Дегенмен, "оңтайлы" бастапқы радиус көптеген параметрлерге, мысалы, акустикалық өрістің жиілігі мен амплитудасына, көпіршіктегі газдың құрамына, жұмыс денесінің қасиеттеріне, сығымдау кезінде сфералық пішінді сақтау жағдайларына және т.б. байланысты болатыны анық, сондықтан кем дегенде осы параметрлердің әрқайсысының әсерін сапалы талдап, олардың "оңтайлы" комбинациясын анықтау қажет, осылайша газ көпіршігінің сығылуы ядролық реакцияның максималды ықтималдығын тудырады. Газ көпіршігіндегі ядролық синтез реакцияларының басталу жағдайларын талдау нәтижелері. Термоядролық реакцияның пайда болу ықтималдығы ядролық өзара әрекеттесу қимасымен анықталатын реакцияның энергетикалық тосқауылының мөлшеріне, демек, плазманың тығыздығына, оның құрамына, температурасы мен өмір сүру уақытына байланысты. Ядролық синтез реакциясының сандық оң энергетикалық шығысы.

Abstract

However, the possibility of initiating a thermonuclear reaction in a cavitation bubble has not been definitively proven. First of all, the reason is a very weak flux of detected neutrons, which is slightly manifested against the background of the used elementary particles and natural radiation. The appearance of neutrons from the induced radiation of the installation elements or surrounding objects is also possible. Therefore, this article attempts to conduct an experiment without using a primary neutron (or any other) source of elementary particles. In this case, each of the neutrons registered in the installation can only be the product of nuclear reactions. First of all, we note that the need to use a primary neutron source, according to the authors of the article under discussion, is caused by the fact that it is the neutron beam that allows us to obtain cavitation nuclei with an initial radius and gas content that is "optimal" in terms of achieving the maximum thermodynamic parameters of the gas during its compression. Nevertheless, it is obvious that the "optimal" initial radius depends on many parameters, for example, the frequency and amplitude of the acoustic field, the composition of the gas in the bubble, the properties of the working fluid, the conditions for maintaining the spherical shape during compression, etc. Therefore, it is necessary to at least qualitatively analyze the influence of each of these parameters and determine their "optimal" combination, so that the compression of the gas bubble under these conditions leads to the maximum probability of initiating a nuclear reaction. Results of the analysis of conditions for the initiation of nuclear fusion reactions in a gas bubble. The probability of a fusion reaction depends on the size of the energy barrier of the reaction, determined by the cross section of the nuclear interaction, and therefore on the density of the plasma, its composition, temperature, and lifetime. Quantifiably positive energy yield of a nuclear fusion reaction.

УДК 622.244.50

Х.А. Сарсенбаев, А.О. Ергебекова, А.Ш. Чуманов, З.Б. Маренова, А.Б. Маренов

к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистр, ст.преп., Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СУЩЕСТВУЮЩИЕ МЕТОДЫ ОЧИСТКИ НЕФТИ

Аннотация

Изучение свойств пластовых нефтей начинается с отбора их глубинных проб. Точность определяемых характеристик будет зависеть от качества отобранных образцов. Проба отбирается из рабочей скважины, для чего глубинный пробоотборник обычно опускают в скважину на глубину средних отверстий фильтра. Для того чтобы решить, какие скважины исследуемого объекта должны быть отобраны, необходимо сначала ознакомиться с геологическим строением исследуемого объекта. Если объект простой конструкции, например, горизонтально лежащий пласт без экранирующих нарушений, то выбор скважины не составляет труда. В этом случае для отбора проб можно выбрать несколько скважин, равномерно расположенных и расположенных на значительном расстоянии друг от друга. Количество скважин будет зависеть от размера объекта. В случае сложного геологического строения (крутые пласты, дизъюнктивные возмущения внутри объекта и т. д.) выбор скважин для отбора проб является достаточно сложной задачей. Необходимо получить полную картину природы пластовой нефти по минимальному количеству проб. При сложном геологическом строении объекта возможна изменчивость в формировании некоторых характеристик нефти, обусловленная разницей температур и давлений в отдельных ее частях. В приподнятых частях пласта температура будет ниже, чем в опущенных. Кроме того, при наличии экранирующих нарушений в пласте может оказаться, что пласт, выделенный как одна гидродинамическая система, содержит разный состав нефти, т. е. внутри отдельных блоков скопилась нефть, которая мигрировала из разных мест. Различия в свойствах нефти также могут быть следствием отсутствия установленного термодинамического равновесия в пласте между жидкими и газообразными углеводородами. В таких случаях газонасыщенность нефти в пределах залежи характеризуется волатильностью и уменьшается по мере падения пласта.

Ключевые слова: давление, динамика, температура, скважина, горизонтальная скважина, вертикальная добывающая скважина, пологонаправленная скважина.

Очистка нефтепродуктов необходима потому, что получаемые при перегонке и крекинге продукты содержат олефины, диолефины, сернистые, кислородсодержащие и азотистые соединения, которые обуславливают нестабильность их свойств, способность давать нагар в цилиндрах двигателей, темный цвет, не приятный запах и т. д. Очистка является завершающей стадией в производстве моторных топлив и смазочных масел[1].

Существуют химические и физико-химические методы очистки. К химическим методам очистки принадлежат: очистка серной кислотой и гидроочистка, к физико-химическим методам - адсорбционные и абсорбционные способы очистки.

Сернокислотная очистка, один из наиболее старых методов очистки нефтепродуктов, заключается в том, что продукт смешивают с небольшим количеством серной кислоты (90-93% H_2SO_4) при обычной температуре. Серная кислота не реагирует на холоду с парафиновыми и нафтеновыми углеводородами, медленно реагирует с ароматическими углеводородами, образует с олефинами эфиры серной кислоты и продукты полимеризации и дает различные соединения со смолами и асфальтами[2]. Диолефины в присутствии серной кислоты полимеризуются и осмоляются. В результате обработки нефтепродуктов серной кислотой получается так называемый кислый гудрон, который отделяется от очищенного продукта. Очищенный продукт для удаления из него серной и других кислот промывается

щелочью. Кислый гудрон, являющийся отходом, может быть использован для производства серной кислоты.

При серноокислотной очистке удаляются не все сернистые соединения. Для перевода последних в недействительное состояние продукты обрабатываются раствором плюмбита натрия $Pb(ONa)_2$ [3].

Серноокислотная очистка громоздка, требует большого количества реагентов, образуются трудноиспользуемые отбросы и т.д.

Гидроочистка получает в последнее время значительное распространение. Она заключается в воздействии водорода на очищаемый продукт в присутствии катализаторов при температуре 250–420 °С, давлении от 3 до 70 атомов.

При гидроочистке водород взаимодействует с сернистыми, азотистыми и кислородсодержащими соединениями, образуя сероводород, аммиак и воду, легко удаляемые из очищаемого продукта. Одновременно происходит гидрирование диенов, что улучшает стабильность продукта, уменьшает смолообразование при хранении. Внедрение гидроочистки позволяет использовать высокосернистые нефти для получения нефтепродуктов[4-5].

Адсорбционный метод очистки заключается в том, что нефтепродукты приводятся в соприкосновение с адсорбентами – так называемыми отбеливающими глинами. Отбеливающие глины адсорбируют сернистые, кислородсодержащие, азотистые соединения, асфальты и смолы. При очистке бензинов происходит полимеризация углеводородов. По степени адсорбции углеводороды располагаются в такой последовательности: диолефины – олефины – ароматические – нафтеновые – парафиновые. Таким образом, в первую очередь будут адсорбироваться легкополимеризующиеся углеводороды, которые и должны быть удалены из очищаемого нефтепродукта[6].

Абсорбционные методы очистки заключаются в избирательном (селективном) растворении вредных компонентов нефтепродуктов. В качестве избирательных растворителей используются нитробензол, фурфурол, жидкий сернистый ангидрид, дихлорэтиловый эфир и другие. Этот метод нашел распространение при очистке масел, причем следует отметить высокое качество получаемых продуктов.

В ряде случаев, после очистки нефти продукты остаются нестабильными.

Стабилизация нефтепродуктов заключается в добавке к ним антиокислителей (ингибиторов), резко замедляющих реакции окисления смолистых веществ, диолефинов и других и тем самым делающих нефтепродукты стабильными при хранении. Ингибиторами служат фенолы, ароматические амины, особенно аминифенолы и др.; достаточна добавка сотых и даже тысячных долей процента ингибиторов к нефтепродукту, чтобы сделать его стабильным в течение многих месяцев хранения.

Стабилизации подвергают моторные топлива, а также смазочные масла, в ряде случаев без предварительной очистки – в этом большое экономическое значение метода.

Использование продуктов переработки нефти.

В настоящее время из нефти получают тысячи продуктов. Основными группами являются жидкое топливо, газообразное топливо, твердое топливо (нефтяной кокс), смазочные и специальные масла, парафины и церезины, битумы, ароматические соединения, сажа, ацетилен, этилен, нефтяные кислоты и их соли, высшие спирты.

Наибольшее применение продукты переработки нефти находят в топливно-энергетической отрасли. Например, мазут обладает почти в полтора раза более высокой теплотой сгорания по сравнению с лучшими углями. Он занимает мало места при сгорании и не дает твердых остатков при горении. Замена твердых видов топлива мазутом на ТЭС, заводах и на железнодорожном и водном транспорте дает огромную экономию средств, способствует быстрому развитию основных отраслей промышленности и транспорта[3-4].

Бензин применяется в качестве горючего для двигателей внутреннего сгорания. В зависимости от назначения он подразделяется на два основных сорта: авиационный и

автомобильный. Бензин используется также в качестве растворителя масел, каучука, для очистки тканей от жирных пятен и т. п. Керосин применяется как горючее для реактивных и тракторных двигателей, а также для бытовых нужд. Он используется также для освещения. Соляровое масло применяется в качестве горючего для дизелей. Смазочные масла для смазки различных механизмов. После перегонки мазута остаётся нелетучая тёмная масса – гудрон, идущая на асфальтирование улиц. Лигроин служит топливом для дизельных двигателей, а также растворителем в лакокрасочной промышленности. Большие количества его перерабатывают в бензин. Парафин применяют для получения высших карбоновых кислот, для пропитки древесины в производстве спичек и карандашей, для изготовления свечей, гуталина и т.д.

Энергетическое направление в использовании нефти до сих пор остается главным во всем мире. Доля нефти в мировом энергобалансе составляет более 46%.

Однако в последние годы продукты переработки нефти все шире используются как сырьё для химической промышленности. Около 8% добываемой нефти потребляются в качестве сырья для современной химии. Например, этиловый спирт применяется примерно в 150 отраслях производства. В химической промышленности применяются формальдегид, пластмассы, синтетические волокна, синтетический каучук, аммиак, этиловый спирт и т.д.[7].

Продукты переработки нефти применяются и в сельском хозяйстве. Здесь используются стимуляторы роста, протравители семян, ядохимикаты, азотные удобрения, мочевины, пленки для парников и т.д. В машиностроении и металлургии применяются универсальные клеи, детали и части аппаратов из пластмасс, смазочные масла и др. Широкое применение нашёл нефтяной кокс, как анодная масса при электровыплавке. Прессованная сажа идет на огнестойкие обкладки в печах. В пищевой промышленности применяются полиэтиленовые упаковки, пищевые кислоты, консервирующие средства, парафин, производятся белково-витаминные концентраты, исходным сырьём для которых служат метиловый и этиловый спирты и метан. В фармацевтической и парфюмерной промышленности из производных переработки нефти изготавливают нашатырный спирт, хлороформ, формалин, аспирин, вазелин и др. Производные нефтесинтеза находят широкое применение и в деревообрабатывающей, текстильной, кожевенно-обувной и строительной промышленности[5-6].

Подготовка нефти заключается в удалении из сырой нефти, добытой на промыслах, растворенных газов, минеральных солей, воды и механических примесей - песка и глины.

Удаление примесей производится на промыслах и на нефтеперерабатывающих заводах

Отделение газов осуществляется в аппаратах, называемых трапами, в которых снижается давление и скорость движения нефти и из нее десорбируются попутные газы. Наряду с попутными газами в ряде случаев удаляются легчайшие смеси углеводородов, называемые газовым бензином. Газовый бензин отделяется от попутных газов абсорбцией его соляровым маслом или адсорбцией активированным углем.

Минеральные соли - удаляются при обессоливании, которое заключается в том, что нефть несколько раз промывается теплой водой для растворения солей. Образующиеся при промывке эмульсии отделяются от нефти при обезвоживании.

Обезвоживание может производиться длительным отстаиванием нефти, причем наряду с водой отделяются механические примеси. Однако вода с нефтью образует стойкие эмульсии, и полное обезвоживание нефти может быть произведено при условии разрушения эмульсий, введением в нефть при нагревании деэмульгаторов, например, натриевых солей нафтеновых кислот.

Весьма эффективно электрообезвоживание нефти, которое заключается в том, что при прохождении пленки нагретой нефти между электродами, питаемыми переменным током напряжением 30-40 тысяч вольт, происходит разрушение эмульсии, водяные капельки сливаются и затем вода отделяется от нефти отстаиванием.

Добываемая на промыслах нефть, помимо растворенных в ней газов, содержит некоторое количество примесей – частицы песка, глины, кристаллы солей и воду. Содержание твердых частиц в неочищенной нефти обычно не превышает 1,5%, а количество воды может изменяться в широких пределах[7]. С увеличением продолжительности эксплуатации месторождения возрастает обводнение нефтяного пласта и содержание воды в добываемой нефти. В некоторых старых скважинах жидкость, получаемая из пласта, содержит 90% воды. В нефти, поступающей на переработку, должно быть не более 0,3% воды. Присутствие в нефти механических примесей затрудняет ее транспортирование по трубопроводам и переработку, вызывает эрозию внутренних поверхностей труб нефтепроводов и образование отложений в теплообменниках, печах и холодильниках, что приводит к снижению коэффициента теплопередачи, повышает зольность остатков от перегонки нефти (мазатов и гудронов), содействует образованию стойких эмульсий. Кроме того, в процессе добычи и транспортировки нефти происходит весомая потеря легких компонентов нефти (метан, этан, пропан и т.д., включая бензиновые фракции) – примерно до 5% от фракций, выкипающих до 100°C.

С целью понижения затрат на переработку нефти, вызванных потерей легких компонентов и чрезмерным износом нефтепроводов и аппаратов переработки, добываемая нефть подвергается предварительной обработке.

Для сокращения потерь легких компонентов осуществляют стабилизацию нефти, а также применяют специальные герметические резервуары хранения нефти. От основного количества воды и твердых частиц нефть освобождают путем отстаивания в резервуарах на холоду или при подогреве. Окончательно их обезвоживают и обессоливают на специальных установках.

Однако вода и нефть часто образуют трудно делимую эмульсию, что сильно замедляет или даже препятствует обезвоживанию нефти. В общем случае эмульсия есть система из двух взаимно нерастворимых жидкостей, в которых одна распределена в другой во взвешенном состоянии в виде мельчайших капель. Существуют два типа нефтяных эмульсий: нефть в воде, или гидрофильная эмульсия, и вода в нефти, или гидрофобная эмульсия. Чаще встречается гидрофобный тип нефтяных эмульсий. Образованию стойкой эмульсии предшествуют понижение поверхностного натяжения на границе раздела фаз и создание вокруг частиц дисперсной фазы прочного адсорбционного слоя. Такие слои образуют третьи вещества – эмульгаторы. К гидрофильным эмульгаторам относятся щелочные мыла, желатин, крахмал. Гидрофобными являются хорошо растворимые в нефтепродуктах щелочноземельные соли органических кислот, смолы, а также мелкодисперсные частицы сажи, глины, окислов металлов и т.п., легче смачиваемые нефтью чем водой.

Существуют три метода разрушения нефтяных эмульсий:

- механический:
- отстаивание – применяется к свежим, легко разрушимым эмульсиям. Расслаивание воды и нефти происходит вследствие разности плотностей компонентов эмульсии. Процесс ускоряется нагреванием до 120-160°C под давлением 8-15 атмосфер в течение 2-3 ч, не допуская испарения воды.
- центрифугирование – отделение механических примесей нефти под воздействием центробежных сил. В промышленности применяется редко, обычно сериями центрифуг с числом оборотов от 350 до 5000 в мин., при производительности 15-45 м³/ч каждая.

Существующий химический метод рассматривает разрушение эмульсий достигается путем применения поверхностно-активных веществ – деэмульгаторов. Разрушение достигается а) адсорбционным вытеснением действующего эмульгатора веществом с большей поверхностной активностью, б) образованием эмульсий противоположного типа (инверсия ваз) и в) растворением (разрушением) адсорбционной пленки в результате ее

химической реакции с вводимым в систему деэмульгатором. Химический метод применяется чаще механического, обычно в сочетании с электрическим.

Электрический метод используется при попадании нефтяной эмульсии в переменное электрическое поле частицы воды, сильнее реагирующие на поле чем нефть, начинают колебаться, сталкиваясь друг с другом, что приводит к их объединению, укрупнению и более быстрому расслоению с нефтью. Установки, называемые электродегидраторами (ЭЛОУ – электроочистительные установки), с рабочим напряжением до 33000В при давлении 8-10 атмосфер, применяют группами по 6-8 шт. с производительностью 250-500 т нефти в сутки каждая. В сочетании с химическим методом этот метод имеет наибольшее распространение в промышленной нефтепереработке.

Таким образом, важным моментом является процесс сортировки и смешения нефти. Используя данные нефти о составе и качестве необходимо учитывать особенности существующих методов очистки нефти. Так как, в состав нефти могут входить различные по составу сложные эмульсии, что возможно потребует большие затраты на очистку нефти.

Список литературы

1. Генезис нефти и газа (доклады, представленные на всесоюзное совещание по генезису нефти и газа, г.Москва, февраль 1967 г.); Недра - Москва, **2012**. - 710 с.
2. Гайле А. А., Сомов В. Е. Процессы разделения и очистки продуктов переработки нефти и газа; Химиздат - Москва, 2012. - 384 с.
3. Амирханов К.Ш., Фасхутдинов Р.Р. (сост.) Технологический расчет установок первичной переработки нефти, Методическое пособие по выполнению домашнего задания. — Уфа: УГНТУ, 2011. — 32 с.
4. Анчита Х. Переработка тяжелой нефти. Реакторы и моделирование процессов, Перевод с англ. (2013, Modeling of Processes and Reactors for Upgrading of Heavy Petroleum) под ред. О.Ф. Глаголевой, В.А. Винокурова. — СПб.: Профессия, 2015. — 592 с.
5. Ахметов А.Ф., Кондрашева Н.К., Герасимова Е.В. Основы нефтепереработки, Учебное пособие. — Уфа, 2011. — 301 с.
6. Ахметов С.А. Лекции по технологии глубокой переработки нефти в моторные топлива, Учебное пособие. - СПб.: Недра, 2007. - 312с.
7. Solution gas-oil ratios and surface gas specific gravities / P.P. Valko, W.D. McCain Jr. // Journal of Petroleum Science and Engineering. – 2003. – № 37. – P. 153–169.

Түйін

Қабаттық мұнайлардың қасиеттерін зерттеу олардың терең сынамаларын іріктеуден басталады. Анықталатын сипаттамалардың дәлдігі іріктелген үлгілердің сапасына байланысты болады. Үлгі жұмыс ұңғымасынан алынады, ол үшін тереңдік сынама іріктегіш әдетте ұңғымаға сүзгінің орташа тесігінің тереңдігіне түсіріледі. Зерттелетін объектінің қандай ұңғымаларын іріктеп алу керектігін шешу үшін алдымен зерттелетін объектінің геологиялық құрылысымен танысу қажет. Егер қарапайым құрылыс объектісі, мысалы, экрандауды бұзбай кәлденең жатқан қабат болса, онда Ұңғымаларды таңдау қиын емес. Бұл жағдайда сынамаларды алу үшін бір-бірінен бірқалыпты және едәуір қашықтықта орналасқан бірнеше ұңғыма таңдалуы мүмкін. Ұңғымалар саны объектінің кәлеміне байланысты болады. Күрделі геологиялық құрылым жағдайында (тік қабаттар, объект ішіндегі дизъюнктивтік ұйытқулар және т.б.), сынамаларды алу үшін ұңғымаларды таңдау әте күрделі міндет болып табылады. Қабаттық мұнай табиғатының толық кәрінісін сынамалардың ең аз саны бойынша алу қажет. Объектінің күрделі геологиялық құрылысы кезінде мұнайдың кейбір сипаттамаларының қалыптасуында оның кейбір бәліктеріндегі температура мен қысымдағы айырмашылықтарға байланысты өзгермелілік болуы мүмкін. Қабаттың жоғары бәліктерінде температура тәмен бәліктерден тәмен болады. Бұдан басқа, резервуарда экрандаудың бұзылуы болған кезде бір гидродинамикалық жүйе ретінде бәлінген резервуар мұнайдың әртүрлі құрамын, яғни жекелеген блоктардың ішінде әртүрлі жерден қоныс аударған мұнай жиналып қалды. Мұнай қасиеттерінің айырмашылықтары сұйық және газ тәрізді кәмірсутектер арасында қабатта белгіленген термодинамикалық тепе-теңдіктің болмауынан болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда кен орны

шегіндегі мұнайдың газға қанығуы құбылмалылықпен сипатталады және қабаттың құлауымен азаяды.

Abstract

The study of the properties of reservoir oils begins with the selection of their deep samples. The accuracy of the characteristics to be determined will depend on the quality of the samples taken. The sample is taken from a working well, for which a deep sampler is usually lowered into the well to the depth of the middle holes of the filter. In order to decide which wells of the object under study should be sampled, it is first necessary to familiarize yourself with the geological structure of the object to be studied. If the object of a simple structure, for example, horizontally lying layer without shielding violations, the choice of wells is not difficult. In this case, several wells can be selected for sampling, evenly spaced and spaced at a considerable distance from each other. The number of wells will depend on the size of the object. In the case of a complex geological structure (steep layers, disjunctive disturbances inside the object, etc.), the selection of wells for sampling is quite a difficult task. It is necessary to obtain a complete picture of the nature of the reservoir oil by the minimum number of samples. With a complex geological structure of the object, the variability in the formation of some oil characteristics caused by differences in temperature and pressure in some parts of it is possible. In the raised parts of the formation, the temperature will be lower than in the lowered parts. In addition, in the presence of shielding violations in the reservoir, it may appear that the reservoir allocated as one hydrodynamic system contains different oil composition, i.e. within individual blocks, oil has accumulated that migrated from different places. Differences in the properties of oil can also be a consequence of the lack of established thermodynamic equilibrium in the reservoir between liquid and gaseous hydrocarbons. In such cases, the gas saturation of oil within the Deposit is characterized by volatility and decreases down the fall of the reservoir.

ӘОЖ666.94: 551.588.74

Б.Т. Таймасов, А.Е. Қуандықова, А.А. Абдуллин

т.ғ.д., профессор М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: ЦЕМЕНТ ЗАУЫТЫНЫҢ ӨТКЕНІ ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Түйін

Цемент зауытының өткен және болашақтағы цемент зауыттарының негізгі ерекшеліктері сипатталған. Ресурстар мен энергияны неғұрлым тиімді пайдалану, оның ішінде отын мен шикізаттың балама түрлерін пайдаланудың өсуі арқасында, цементтегі клинкер үлесінің төмендеуі, жаңа типтегі цемент өндірісін игеру, ауға шығарылатын CO₂ және басқа да ластаушы заттар едәуір төмендеуі олардың тән белгілеріне айналады. Цемент өндірісінде тұрастырғыштардың басқа да жаңа түрлері әзірленуде - кальций сульфоалюминатты белитті байланыстырғыштар, кальций қосылыстарының бір бөлігінің орнына магний силикаттары бар цементтер, кальций мен магний карбонаттары мен гидроксидтерінің қоспасы, CO₂ түсіру үшін бөлек скруббер жүйесін қолдана отырып, қыздырылған будағы доломит тау жыныстарын жылдам күйдіру өнімдері, геополимерлі байланыстырғыштар. Оларды өндіру кезінде энергетиканың күл-қоқыс, күл-шлак қалдықтары және металлургияның, фосфор өндірісінің жанама өнімдері пайдаланылады.

Кілттік сөздер: энергия тиімділігі, ауаға шығарылатын CO₂, шикізат, отынның альтернативті түрлері, автоматтандыру.

Кіріспе

Цемент - әлемде ең көп мөлшерде өндірілетін материал (2019 жылы 4100 млн тонна) - қазіргі қоғамның дамуына ықпал етеді. 2016 жылдың қорытындысы бойынша жетекші өндіруші елдердің алғашқы ондығына Қытай (52 %), Үндістан (6,2%), ЕО елдері - 28 (5,3%),

АҚШ (1,9%) кірді. Түркия, Индонезия, Бразилия, Ресей, Оңтүстік Корея және Сауд Арабиясы [1].

Цемент өнеркәсібі үнемі өзінің тиімділігін арттыру және қоршаған ортаға әсерін азайту жолдарын іздейді. Соңғы 20 жыл ішінде цемент өндіру технологиясы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, келесілерге көп көңіл бөлінді:

- отын мен шикізат шығындарын қысқарту (қазбалар мен табиғи материалдардан қалдықтарға көшу арқылы);
- жылу және электр энергиясын тұтынуды төмендету;
- цемент сапасын оңтайландыру және оның жаңа түрлерін шығаруды игеру;
- ластаушы заттар шығарындыларын азайту есебінен қоршаған ортаға жүктемені төмендету;
- автоматтандыру мен цифрландыруды кеңінен енгізу арқылы еңбек өнімділігін арттыру;
- жаһандық оңтайландыру арқылы өндірістік шығындарды азайту.

Қазіргі таңда саланың цемент кәсіпорындары жұмысының тиімділігін арттыру және жаңғырту үшін климаттың өзгеруі де қуатты түрткі болды, бұл ретте сала кәсіпорындары бәсекеге қабілетті болуы және қоршаған ортаны қорғауға бағытталған іс-шараларға инвестициялардың жеткілікті өтелімділігін қамтамасыз етуі тиіс екенін ескеру қажет. Цемент секторы энергия тұтыну ауқымы бойынша әлемдік индустрияда үшінші орын алады (оның үлесі 7% - ға тең) және CO₂ жаһандық шығарындыларының 7% - ына жауап береді [2].

Болашаққа шолу

Ертең зауыттар қауіпсіз, тиімді және экологиялық таза болады.

Жұмыс істеп тұрған кәсіпорындардың көпшілігі "нөлдік авария" саясатын ұстанады. Цемент зауыттарындағы апаттарды жою техникалық қауіпсіздіктің қосымша ережелерін енгізуге және сенімді жабдықпен жабдықтауға мүмкіндік береді.

Болашақта зауыттар ресурстар мен энергияны пайдалану әлдеқайда тиімді болады. Келесі онжылдықтар ішінде кәсіпорын тиімділігінің қазіргі негізгі көрсеткіші - шығарылған цемент құнының оның беріктігіне қатынасы атмосфераға шығарылған CO₂ және өндірілген цемент массасының қатынасымен толықтырылады, өйткені CO₂ шығарындылары зауытты жобалау және пайдалану кезінде маңызды параметрлердің бірі болады.

Жаңа цемент кәсіпорындарының ең төменгі жобалық өнімділігі клинкердің тәулігіне 4 мың тоннаны құрайды, өйткені аз қуаты тиімсіз болуы ықтимал. Өнімділіктің ең көп таралған мәндері тәулігіне 4,5,6, 8 және 10 мың тонна болады деп күтуге болады.

Цемент өндіруден басқа, CO₂ шығарындыларын бақылау және жаңартылатын көздерден электр энергиясын өндіру зауыттар қызметінің негізгі салаларына айналады.

Осылайша, алдағы 30-35 жыл ішінде цемент зауыттары қайта құрылады, бұрын-соңды болмаған олардың әрқайсысында кем дегенде бір ірі инвестициялық жоба жүзеге асырылады. Бұл жоспарлау, жобалау және іске қосу мамандарына үлкен сұраныс тудырады.

Болашақтың негізгі міндеттерін қарастырамыз.

Ресурстарды пайдалану тиімділігі

Отынның альтернативті түрлері. Қазіргі уақытта цемент зауытында отынның бірнеше түрін қолданған кезде көмір, мұнай коксы, табиғи газ, қалдықтар мен биомасса жағылады. Болашақта олар тек балама отынды тұтына бастайды, ал қазбалы отын көмекші рөл атқарады.

Альтернатив отынды пайдалану мүмкіндігі олардың жергілікті жерлерде болуына байланысты, бірақ тозған шиналар, пластмассалар, қатты тұрмыстық қалдықтар, пайдаланылған майлар мен еріткіштер, ағаш қалдықтары мен үгінділер барлық жерде бар. Биомассасы бар қалдықтар, әдетте, алдын-ала өңделген тұрмыстық және өнеркәсіптік

өнімдер болып табылады. Қалдықтардан алынатын отын табиғиға қарағанда әлдеқайда арзан, бұл ретте оны жағу CO_2 шығарындыларын дереу азайтуға мүмкіндік береді [3,4].

Клинкердікүйдіру технологиясының маңызды ерекшелігі-соңғысы отынды жағу кезінде пайда болған барлық күлді толығымен минералдар құрамына сіңіреді.

Шикізаттың альтернатив түрлері және бетонды өңдеу. Табиғи шикізатты үнемдеу міндеті барған сайын маңызды болып келеді. Кәдімгі "сызықтық" экономикадан дамып келе жатқан қалдықсыз экономикаға (жабық цикл экономикасы) көшу үшін көп нәрсе істеу керек.

Цемент өндірісінің негізгі шикізаты дәстүрлі түрде әктас пен саз болып табылады, олардың қоры мол. Алайда, жоғарыда айтылғандай, осы шикізаттың бір бөлігін басқа өндірістік процестердің қалдықтарымен және жанама өнімдерімен алмастыруға болады. Сұрыпталған қалдықтар мен қажетті элементтері бар жанама өнімдер (мысалы, кальций, кремний, глинозем және темір) және олардың оксидтері табиғи материалдардың орнына шикізат ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Цемент өнеркәсібінде қолданылатын шикізаттың ең көп таралған альтернатив түрлері кестеде келтірілген.

Щебень агрегат ретінде қайта пайдалану бетон конструкцияларын бұзғаннан немесе жөндегеннен кейін оны 100% жоюдың кең таралған әдісіне айналуға болады. Клинкер өндірісінде қайталама шикізат ретінде ұсақталған бетонның ұсақ фракциясын пайдалану барған сайын танымал бола түсуде.

Клинкерді ауыстыру. Таза цементтер шамамен 95% клинкер мен 5% гипстен жасалады. Жылдар өте келе оларға минералды қоспалар мен басқа да компоненттер қосылды: инертті – әктас, және тұтастырғыш қасиеттері бар, мысалы, табиғи пуццоландар, түйіршіктелген домна пешінің шлактары, фосфорлы шлактар, күл-қоқыс, микрокремнез және термиялық белсендірілген саздар.

Минералды қоспаларды немесе қосымша тұтастырғыш материалдарды (supplementary cementitious materials SCM) пайдаланудың артуы цементтегі клинкердің үлесін азайтады, осылайша оны өндіру кезінде бөлінетін CO_2 мөлшерін азайтады. Басқа компоненттерді пайдалану перспективаларына келетін болсақ, цемент кәсіпорындары осы материалдардың жергілікті жеткізіліміне байланысты. Олар шикізатқа қол жеткізуді жеңілдетіп, қалдықтар мен жанама өнімдерді пайдалануды кеңейтуі керек.

Кальциленген саз бен әктас қоспасы цементті тек екі материалдың кең таралғандығынан ғана емес, сонымен қатар осы екі материалдың клинкермен үйлесуі цементтің механикалық беріктігін және оның теңіз суының әсер етуінен коррозияға төзімділігін арттыруға мүмкіндік беретіндіктен енгізуге ерекше қызығушылық тудырады.

Қазіргі уақытта Еуропа елдерінде өндірілген цементтегі клинкердің орташа үлесі 75% - ға жақын. Бағалау бойынша оны 70 немесе тіпті 65% - ға дейін төмендетуге болады (бүкіл әлем бойынша ол шамамен 65% құрайды және 2050 жылға қарай бұл көрсеткіштің төмендеуі клинкердің үлесі төмен болады деп күтілуде, сонымен қатар оның нарық ретінде танылуына байланысты. Клинкер құрамы төмен цементтер экологиялық артықшылықтар мен тұтынушылар үшін қолайлы өнім сипаттамаларын қамтамасыз ете алатындығын ескереміз.

Цементтің жаңа түрлері. Бұл материалдардың болашағы бар, бірақ олардың дамуының алғашқы кезеңін ескере отырып, олардың ауқымды өндірісі шындыққа айналғанға дейін көп уақыт кетеді. Мүмкін, жақын арада олар негізінен жоғары мамандандырылған аудандарда қолданылады және уақыт өте келе олар жартылай танымал болады.

Мақсаттардың бірі кәдімгі портландцементті (ordinary Portland cement, OPC) және оған негізделген бетондарды өндіру кезінде CO_2 шығарындылары белит-йелимит-феррит цементтері (Belite Ye'elim Ferrite Cement, BYF) сияқты төмен клинкер цементтерімен алмастыру болады, оның фазалық құрамы негізінен белит, йелимит және кальций ферритімен ұсынылған. BYF шикізаты мен өндіріс технологиясы кәдімгі цементтікімен бірдей, бірақ CO_2 шығарындылары шамамен 30 немесе одан аз. Бұл шикізаттағы кальцийдің

төмендеуіне, температураның төмендеуіне байланысты. Клинкерді күйдіруден (1300 °С) және ұнтақтау кезінде энергияны аз тұтынудан[3].

Цементтің басқа да жаңа түрлері әзірленуде, мысалы:

- * кальций сульфоалюминатты белитті байланыстырғыштар;
- * кальций қосылыстарының бір бөлігінің орнына магний силикаттары бар цементтер;
- * кальций мен магний карбонаттары мен гидроксидтерінің қоспасы;
- * CO₂ түсіру үшін бөлек скруббер жүйесін қолдана отырып, қыздырылған будағы доломит тау жыныстарын жылдам күйдіру өнімдері;

* геополимерлі байланыстырғыштар, олар осы уақытқа дейін тек шағын өндіріс орындарында, бірақ әлі де үлкен көлемде қолданылмаған. Оларды өндіру кезінде энергетиканың (күл-қоқыс, күл-шлак үстелдері) және металлургияның (домна пешінің шлагы) жанама өнімдері пайдаланылады.

Кез-келген цементтің жарамдылығын анықтау қарапайым, жылдам да процедура емес, және цементтің түрі неғұрлым ерекше болса, соғұрлым көп зерттеулер қажет болады, жақын арада цемент өндірісінің жалпы көлемінің кем дегенде 5% - ы оның жаңа түрлерін құрайды деп күтілуде.

Көміртекті алу және CO₂ қайта пайдалану

Болашақта цемент зауыттары "көміртекті бейтарап" болады. Бұған қол жеткізу үшін бұрын айтылған шараларға қосымша (отын мен шикізаттың альтернатив түрлерін пайдалану, жаңа цемент өндірісін игеру және энергия тиімділігін арттыру) цемент зауыттарында CO₂ ұстау технологиялары енгізілетін болады[3].

Міндет-CO₂-ны оның пайда болу көзінен ұстау, содан кейін оны қайта пайдалану немесе сақтау. Қазіргі уақытта бірнеше зерттеу жобалары жүзеге асырылуда, олардың мақсаты цемент кәсіпорындарында CO₂ алудың әртүрлі әдістерін қолдану мүмкіндігін тексеру болып табылады. Оны ұстау өндірістік шығындарды 25-100%-ға арттырады (негізінен электр энергиясын тұтынудың өсуіне байланысты) және айтарлықтай инвестицияларды қажет етеді.

CO₂ ұстау үшін алдымен оны отынды жағу немесе материалдарды жылумен өңдеу нәтижесінде пайда болатын басқа газдардан бөліп алу керек. Содан кейін оны тасымалдауды, сақтауды немесе жоюды жеңілдету үшін сығып, тазартады.

CO₂ ұстаудың негізгі технологиялары төменде келтірілген.

Отынды ауада емес, оттегіде жағу түтін газдарының рециркуляциясымен бірге жану өнімдеріндегі CO₂ концентрациясын арттыруға және оның салыстырмалы түрде таза ағынын алуға мүмкіндік береді. Отын оттегіге жағылатын пешті пайдалану клинкер өндірісінде айтарлықтай өзгерістерді білдіреді. Дегенмен, цемент зауытын осындай технологияны енгізу, отын жағу жүйесін және клинкер тоңазытқышын өзгерту және ауаны бөлу және CO₂ тазарту жүйелерін орнату арқылы жаңартуға болады.

CO₂ ұстау, отынды жаққаннан кейін: мембраналардың көмегімен немесе кальцийді байпастау технологиясын (Ca-Looping, CaL) пайдалана отырып, химиялық абсорбция, адсорбция жолымен шығатын түтін газдарынан CO₂ алу. Бұл технологиялар өте қарқынды. Дегенмен, оларды іске асыру клинкерді пешке күйдіру процесінде түбегейлі өзгерістерді қажет етпейді, бұл оларды жаңа технологиялық желілерді салу кезінде де, барларын жаңарту кезінде де қызықты нұсқа етеді. Химиялық абсорбция аминдер мен басқа да химиялық заттардың ерітінділерін қолдана отырып, CO₂ - ны ұстауды білдіреді. CaL технологиясы CaO құрамында CO₂ бар отынның жану газ тәрізді өнімдерімен байланысады және онымен әрекеттесіп, CaCO₃ түзеді.

CO₂ биологиялық ұстау бір мезгілде отын өндіре отырып, газдардан CO₂ сіңіру үшін балдырларды пайдалануды қамтиды. Түтін құбырынан газдар сутартқыштары бар ашық резервуарларға немесе арнайы жабық жүйеге беріледі. Балдырларды жинауға, кептіруге (цемент өндірісінің шығатын газдарының жылуын қоса) және клинкер пештеріне отын ретінде пайдалануға болады [3].

Қазақстан Республикасында қоршаған ортаның ластандыруын төмендету үшін бірнеше жұмыстар жүргізіліп жатыр. Президенттің 2013 жылдың 30 мамырында бекітілген № 577 өкімі бойынша «Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» өту концепциясы» жарияланды [5]. 2021 жылдың 2 қаңтарында Қазақстан Республикасының жаңа «Экологиялық кодексі» бекітіліп қабылданды [6].

М. Әуезов ат. ОҚУ «Цемент, керамика және шыны технологиялары» кафедрасында жергілікті көптонналы өндіріс қалдықтарын цемент өндірісінде пайдалану жолдары зерттелуде. Қалдықтар клинкер алу үшін шикізат ретінде пайдаланады. Фосфорлы, домналы, қорғасын шлактары шикізат қоспаның құрамында табиғи әктас және лесс компонентін алмастыруға қолайлы [4,7,8]. Түйіршектелінген шлактардың құрамында карбонатты емес СаО мөлшері 40-43 пайызға дейін болады. Ол сазды компонентті толық, ал карбонатты компонентті жартылай ауыстыруға мүмкіндік тұғыздырады. Сол кезде атмосфераға тасталатын зиянды CO_2 20-30 % төмендейді. Фосфорлы және қорғасын шлактары клинкер куйдіру процесінің жеделдеткіштері болып табылады, олар клинкер куйдіру температурасын 100 – 150 °С төмендетеді, отын шығынын 15 – 25 % азайтады. Сол себептен ауаға тасталатын CO_2 газдары мөлшері тағы төмендейді.

Қалдықтардың тағы бір түрі ленгер шахталарының көмір қалдықтары. Біздің зерттеулеріміз бойынша бұл қалдықтар клинкер шикізат қоспасының алюмосиликатты компонентін – лесссты – толық алмастыруға мүмкіндік береді. Қалдықтардың құрамында 15 – 20 % көмірі бар. Ол айналмалы пештегі форсункалы отынды үнемдеуге мүмкіншілік береді [7, 8]. Атмосфераға тасталатын CO_2 зиянды газдары мөлшері төмендейді.

Қорытынды

Болашақта цемент зауыттары қазіргі зауыттардан мүлдем өзгеше болады. Олардың негізгі ерекшеліктері отын мен шикізаттың альтернатив түрлерін пайдаланудың жоғары дәрежесі, цементтегі клинкердің төмен құрамы, байланыстыратын жаңа типтерді өндіру, энергия тиімділігі және электр энергиясын автономды өндіру, CO_2 және басқа да ластаушы заттарды тиімді ұстау, сондай-ақ автоматтандыру мен өнімділіктің жоғары деңгейі болады. Осы өзгерістердің барлығын қамтамасыз етуге және нарықта қалуға өздерінің зерттеу орталықтарының болуына байланысты зерттеулерде күшті позициялары бар цемент компаниялары немесе жетекші цемент өндірушілермен, жоғарғы оқу орындарымен серіктестік келісімдерге қол жеткізе алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Таймасов Б.Т., Қуандықова А.Е. Тұтастырғыш заттардың арнайы технологиясы. Шымкент: Әлем, 2020, 318 б.
2. Technology Roadmap-Low-Carbon Transition in the Cement Industry. Available at: <https://webstore.lea.org/technology-roadmap-low-carbon-transition-in-the-cement-industry> (23.03.2020).
3. Лейтан Ф. Взгляд вперед: каким будет цементный завод в ближайшем будущем // Цемент и его применение, 2020, № 1, С. 124-128.
4. Таймасов Б.Т., Худякова Т.М., Жаникулов Н.Н. Комплексное использование природного и техногенного сырья в производстве малоэнергоемких цементов. Шымкент: «Алем», 2017, 200с.
5. «Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой» экономике», утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577, Астана, 2013.
6. Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года. Нур-Султан. 2020.
7. Жаникулов Н.Н., Борисов И.Н., Таймасов Б.Т., Джанмулдаева Ж.К. Результаты расчетов теплотехнических показателей обжига малоэнергоемких клинкеров // Вестник КазНУ, 2019, №5(135), С. 325-329.
8. Taimasov B.T., Zhanikulov N.N., Dzhanmuldaeva Zh.K., Borisov I.N., Aiyazbekov M.E. // Development of energy and resource saving technologies for production of portlandcement with use

of waste coal mining, lead slag and tefritobasalt // V International scientific practical conference «Industrial Technologies and Engineering». Shymkent, 2018, P.180-186.

Аннотация

Описаны основные особенности будущих цементных заводов. Для них характерно более эффективное использование ресурсов и энергии, в том числе использование альтернативных видов топлива и сырья, уменьшение доли клинкера в цементе, разработка новых типов цемента, значительное снижение выбросов CO₂ и других загрязнителей. В цементной промышленности разрабатываются и другие новые типы вяжущих - вяжущие на основе сульфоалюмината кальция, цементы с силикатами магния вместо некоторых соединений кальция, смесь карбонатов и гидроксидов кальция и магния. При их производстве используются энергетическая зола, золошлаковые отходы и побочные продукты металлургии и производства фосфора.

Abstract

The main features of future cement plants are described. They are characterized by a more efficient use of resources and energy, including the use of alternative fuels and raw materials, a decrease in the proportion of clinker in cement, the development of new types of cement, and a significant reduction in CO₂ and other pollutant emissions. In the cement industry, other new types of binders are being developed - binders based on calcium sulfoaluminate, cements with magnesium silicates instead of some calcium compounds, a mixture of calcium and magnesium carbonates and hydroxides. In their production, energy ash, ash and slag waste and by-products of metallurgy and phosphorus production are used.

**ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES**

УДК 374.32

М.К. Кукеева

п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ БАЛАЛАР КІТАПХАНАЛАРЫ

Түйін

Бүгінгі таңда электронды кітапханалар цифрлық технологияларды дамытудың ең өнімді бағыттарының біріне айналуда. Дәл осы фактор мәлімделген тақырыптың өзектілігін анықтайды. Мақаланың мақсаты е-кітапханалардың Қазақстанның ақпараттық кеңістігіндегі орны мен рөлін ашу болып табылады. Мақалада ғылыми талдаудың негізгі әдістеріне негізделген – тарихи, салыстырмалы, сипаттамалық әдістер қарастырылған, сонымен қатар, негізгі мақаланы жазу кезінде, бүгінгі таңда ең танымал кітапханалардың бірқатары олардың міндеттері, ақпараттың ашықтығы, ақылы қызметтердің, жарнаманың және т.б. болуы бойынша талданды. Бірінші кезекте, олардың балалар мен жасөспірімдердің білім беру қажеттіліктерімен байланысына назар аударылды. Қорытындыда электрондық кітапханалардың ортақ белгілері, олардың өзекті ақпаратты жедел беруді қамтамасыз ету қабілеті, қол жетімділігі шектеулі құжаттарды пайдалану туралы баяндалған. Халықаралық стандарттармен үйлестірілген ауқымды цифрлық кітапхана ресурстарын құруды нормативтік-әдістемелік қамтамасыз етудің кешенді жүйесін әзірлеу қажеттілігі қарастырылған.

Кілттік сөздер: балалар кітапханасы, онлайн-кітапханалар, цифрлық ресурс, веб-сайт, балалар оқуы, балалар электрондық кітапханасы, интернет-сайт, контент, мультимедиялық өнімдер.

Балалар оқуының негізгі сипаттамалары өзгеруде: оқу мәртебесі, ұзақтығы, сипаты, баспа және электрондық мәтіндермен жұмыс істеу тәсілдері, балаларды оқу репертуары, оқырмандардың қалауы және т.б. «Балалар мен жасөспірімдер оқуын қолдау мен дамытуды мемлекеттің мәдени және білім беру саясатындағы басым бағыт ретінде қарастыру қажет, өйткені ел болашағы үшін маңызды". Сондықтан оқуды қолдау институттарына ерекше рөл беріледі, олар «оқуды алға жылжыту үшін, атап айтқанда, оқымайтын топтарды оқуға тарту және оқу сапасын жақсарту үшін күш салуды жалғастыру керек». Оқу мектеп оқушыларын ақыл-ой белсенділігіне тиімді үйретеді және балалардың сезімдерін, өмірлік маңызды адамгершілік қасиеттерін, шығармашылық қиялын дамытуға ықпал етеді. Сондықтан оны кітаппен өзара әрекеттесу процесіне тарту үшін жағдай жасау және кітап пен оқудың тартымдылығын құрудың жаңа құралдарын табу қажет. Балалар аудиториясымен жұмысы кітапхана қызметінің дәстүрлі маңызды бағыты болып табылады. Өзекті әдебиет туралы ақпараттандыру, кітапты насихаттау, оқу мәдениетін қалыптастыру - заманауи кітапхананың алдында тұрған өзекті міндеттер.

XXI ғасырда қоғамның серпінді дамуы уақыт талабына сәйкес кітапхана ісін жетілдіру қажеттілігін талап етеді. Кітапхана әрі жалпымәдени құбылыс бар бірі тарихтан бұрынғы заманнан ала отырып, жаңа белгілері талаптарына сәйкес тарихи кезең. Біздің заманымызда кітапханалардың қызметін өзгерту қажеттілігі туындады. 1998 жылғы 4 ақпанда қабылданған № 74/98-ВР «Ұлттық ақпараттандыру бағдарламасы туралы» Заң қабылданды, ол интернет-технологияларды кеңінен пайдалану жолымен азаматтар мен қоғамды уақтылы, шынайы және толық ақпаратпен қамтамасыз ету міндетін нақты айқындады [1].

Қазіргі қоғам ақпараттық ағындарға толы. Барлығы мына тезиспен келісетіні бекер емес: «Ақпаратты кім иеленеді – сол әлемді иеленеді. Бүгінгі болып жатқан оқиғаларды, жылдам ақпаратты жедел өңдеу арқылы ғана мүмкін болады: алу, талдау, жүйелеу, оны

пайдаланушыға жеткізу. Жедел ақпарат көздерінің бірі - бұл бүкіләлемдік желіде сақталатын онлайн-кітапханалар, кітаптар, мақалалар, бейнелеу өнері, аудио, бейне материалдар мұрағаты. Жалпы мемлекеттік деңгейде біздің қоғамды ақпараттандыру мәселелері «Цифрлық Қазақстан» жобасын іске асырудың арқасында шешілуде [2]. Жалпы мемлекеттік бағдарлама ақпараттандыру саласындағы әлемдік жетістіктерді ескере отырып, елдің әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық, ұлттық-мәдени дамуын ақпараттандырудың ұлттық бағдарламасының стратегиялық міндеттерін айқындайды, ол білім беруді, ғылымды, мәдениетті дамытуды, қоршаған орта мен адам денсаулығын қорғауды, қоғамды мемлекеттік басқару мен демократияландыруды, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғанысын қамтамасыз ету сияқты маңызды проблемаларды шешуге бағытталған.

Стратегиялық жоспардағы заманауи ақпараттық қызмет көрсету нысандарының әртүрлілігі мыналарды қамтамасыз етуі керек:

- ұлттық, мәдени, тарихи-құқықтық мұраларды цифрлық тасымалдағыштарда сақтау, электрондық кітапханалар құру;
- цифрланған ресурстарды әлемдік әлеуметтік-мәдени кеңістікке интеграциялау;
- ғылыми зерттеулер нәтижелеріне ашық қол жеткізу мүмкіндігі (электрондық архивтер, репозиторийлер);
- кез-келген уақытта және сол сияқты сандық мазмұнға қол жеткізуді қамтамасыз ету.

Ғалымдар ЭБ әлемінде пайдаланушыларға ақпараттық ресурстарға қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін коллекцияларды, қызметтерді және адамдарды біріктіру үшін түпнұсқа ақпараттық орта ретінде пікірге көбірек бейім. Қазіргі балалар ақпарат тауарлар мен қызметтер нарығындағы негізгі өнімдердің бірі болып табылатын әлемде өсіп келеді. Бұл жалпыға қол жетімді және көлемді, бірақ Интернетте ұсынылған ақпарат ағынының санынан бір нәрсе табу оңай емес. Жас ұрпақ ақпаратты өз мақсаттары үшін шебер табу, өңдеу және пайдалану үшін бала кезінен бастап баланың болашақта ақпараттық қоғамда оңай өмір сүруіне көмектесетін мәдениетті қалыптастыру қажет. Шынында да, қазіргі уақытта кез-келген қызмет саласында ақпаратпен жұмыс істеу керек, мейлі ол институтта курстық жұмыс жазу немесе кеңседе жұмыс істеу туралы ақпарат іздеу. Кітапхана білімнің негізгі көздерінің бірі ретінде ақпараттық мәдениет саласындағы адамдардың дамуына ықпал етуі керек.

Мақала жаудағы зерттеуде Республиканың балалар кітапханаларында ақпараттық кеңістік пен мәдениетті дамытудың әлсіз жақтарын анықтауға және болашақта мақалада ұсынылатын нақты мәселелерді шешуге бағытталған. Алматы, Нұр-Сұлтан, Қостанай, Өскемен, Павлодар, Шымкент қалаларындағы қазақстандық балалар мен жасөспірімдер кітапханаларының әлеуметтік желілеріндегі сайттар мен беттерге талдау жүргізілді. Сайттарды бағалау кітапханада компьютерлердің, Wi-Fi желісінің, проекторлардың болуы, сайттың пайдалану ыңғайлылығы және өз іс-шараларының жарнамасының болуы сияқты критерийлер бойынша жүргізілді. Талдау нәтижесінде бірнеше маңызды проблемалар анықталды: балалар кітапханаларын жеткіліксіз қаржыландыру, бұл олардың көпшілігі кітапханалардың ақпараттық ортасында мүмкіндіктерді кеңейту үшін қажетті жабдықты сатып ала алмайтындығына әкеледі. Заманауи ақпараттық технологияларды сауатты қолдана алатын және басқаларды осыған үйрете алатын білікті қызметкерлердің болмауы. Бұл адамдарсыз кітапханаларда ыңғайлы ақпараттық кеңістік құру мүмкін емес. Кітапхана сайттарын жылжытумен, дамытумен және жақсартумен, сондай-ақ әлеуметтік желілерде жан-жақты жарнамамен айналыса алатын бағдарламалау және PR-менеджмент саласында мамандардың болмауы. Қазіргі уақытта бұл кітапханаларды көпшілікке жарнамалаудың бір тәсілі, бірақ қоғам онда не болып жатқанын білмейді. Барлық осы проблемалар балалар кітапханаларында ақпараттық мәдениеттің қалыптасуы батысқа қарағанда баяу дамитынын көрсетті.

Бұл мәселені қарастырудағы маңызды аспект АҚШ, Канада, Австралия және Ұлыбритания сияқты шетелдік дамыған және дамушы елдердің тәжірибесі болып табылады. Олардың «Кітапхана ісі» саласындағы жұмыстарын Қазақстанның балалар кітапханаларында

қызмет көрсетуді жақсарту үшін пайдалануға болады. Жоғарыда аталған критерийлерді қамтитын тәжірибені талдау негізінде Қазақстандағы және шетелдегі балалар кітапханаларында ақпараттық мәдениетті қалыптастыру (негізінен АҚШ кітапханалары, өйткені олардың сайттары ең ақпараттандырылған болып шықты), осы қызметті жетілдіру бойынша келесі ұсыныстарды ұсынуға болады: қаржылық мүмкіндіктерін арттыру үшін балалар кітапханаларына демеушілерді тарту. Қазіргі уақытта көптеген балалар кітапханалары (тек Нұр-Сұлтан, Алматы қалаларының ғана емес, сонымен қатар аймақтық кітапханалардың да жас оқырмандарды пайдалану үшін қажетті жабдықты сатып алуға мүмкіндігі жоқ. Бұл аспект сонымен қатар маңызды, өйткені балалар кітапханаларға жиі бармайды, өйткені қарапайым қажеттілік жоқ. Бірақ егер сіз оқырманды кітапхана бере алатын қызықты гаджеттермен қызықтыра алсаңыз, онда ол жерге келгенде бала жаңа құрылғыларды сынап қана қоймай, кітапханамен жақынырақ танысқысы келетін шығар. Бұл ортада ол ыңғайлы және жайлы екенін түсініп, бала осы жерге барғысы келеді, содан кейін оқырман сұранысы артады. Мысалы, 2017 жылы Сисеро қаласының көпшілік кітапханасында (Нью-Йорк, АҚШ) кітаптар мен журналдардан басқа, телефондағы қосымшаның көмегімен басқарылатын кішкентай сфералық гаджет болып табылатын Роботтар уақытша пайдалануға беріле бастады. Бұл инновация кітапхананың жас келушілеріне заманауи технологияларды қолдануды үйренуге және компьютерлік бағдарламалау дағдыларын алуға мүмкіндік береді [3].

Кітапхана қызметкерлерінің жаңа технологиялармен жұмыс істеудегі негізгі біліктері мен дағдыларын игеру мақсатында оларды үнемі қайта даярлау. Қазіргі уақытта әлем компьютерлік гаджеттер саласында үнемі дамып келе жатқандықтан, жеке қайта даярлаудың мағынасы болмайды. Кітапханашылардың осы саладағы тиісті білім деңгейін үнемі қолдау қажет, оған заманауи технологияларды дамытудың белгілі бір тенденциялары, оларды кітапханаларда қолдану және қолдану егжей-тегжейлі түсіндірілетін әртүрлі онлайн және офлайн курстар ықпал ете алады.

2017 жылы ALA (американдық кітапханалар қауымдастығы) өзінің электрондық оқыту сайтында «Creating a Digital Media Space for today's Teens» (қазіргі жасөспірімдер үшін цифрлық медиа кеңістік құру) семинарларын өткізді, онда жасөспірімдер кітапхана ұсынған медиатеchnологиялардың көмегімен өздерінің бірегей әлеуметтік ортасын құра алатын осындай ақпараттық кеңістік құру қажеттілігі туралы мәселелер қаралды. Жасөспірімдер кітапхана негізінде өз жобаларын құрып, жүзеге асырады деп болжануда. Мұның бәрі кітапханаларға да, олардың қызметіне де назар аударуға жағымды әсер етеді, бұл біздің заманымызда тек кітап берумен шектелмейді.

"ВКонтакте", "Instagram", "Твиттер" және "Фейсбук" сияқты әлеуметтік желілердегі кітапханалық сайттардың, соның ішінде беттерінің сапасын арттыру қажет. Ақпараттық қоғамда тауарлар мен қызметтерді жасайтын кез-келген кәсіпорынның ажырамас визит карточкасы - бұл сайт болып табылады. Онда тұтынушы осы компания ұсынатын қызметтерді одан әрі пайдаланғысы келетінін түсіну үшін қажет нәрсенің бәрін біле алады.

Қазақстан қалаларының әлеуметтік желілері мен балалар кітапханаларының сайттарын талдау олардың көпшілігінің практикалық тұрғыдан жеткіліксіз екенін көрсетті. Сайттардың күрделі іздеу жүйесі болғандықтан және қарапайым қолданушыға іздегендерін табу өте қиын. Көбінесе сайттар нашар құрылымдалған және ақпарат ұсынылған бөлімдер түсініксіз, бұл қате түсінікке және қажетті ақпаратты табу қиынға соғады. Мысалы, американдық балалар кітапханаларының веб-сайттарына кіре отырып, әр сайттың өзіндік дизайны бар екендігі анықталды, бірақ сонымен бірге белгілі бір қойындылар жиынтығы бар (Catalog, About, Services, Events, Books және т. б.), сол тақырыптар үшін бірдей атаулар бар; яғни, теория жүзінде ағылшын тілін білмейтін немесе нашар білетін адам кіріп, осындай сайттан бірдеңе іздейтін болса да, тағы екі-үшке барғаннан кейін ол қай бөлімде қажет екенін білетін болады, ал қазақстандық балалар кітапханаларында атаулар жиі әртүрлі болады және пайдаланушы әрқашан нені білдіретінін түсіне алмайды.

Сондай-ақ, көптеген кітапханаларда сайттардың ескірген дизайны бар - бұл әлеуетті оқырмандарды қызықтырып қана қоймайды, сонымен қатар оны одан сайын итермелейді, өйткені егер сайт адамға заманауи, ыңғайлы және тартымды болып көрінбесе, онда ол кітапхананың өзі туралы ойлайды. Кітапханалармен тікелей байланысты қауымдастықтарды тарта отырып, әлеуметтік желілердегі кітапханалық іс-шараларды жарнамалау, мысалы, әртүрлі кітап блогтары, өйткені оларда көбінесе осы іс-шаралардың форматы қызықты болатын жас оқырмандар бар. Сондай-ақ аудиториямен жұмыс істей алатын және балалар кітапханаларына назар аудара алатын PR менеджерлерін тарту.

Бұл кітапхана жұмысында назардан тыс қалмайтын маңызды аспект, өйткені тәжірибе көрсеткендей, адамдар бұл ғимараттың қабырғаларында не болып жатқанын білмейді. Бұл фактор келушілердің аздығымен мәселені шешуде қолданылуы керек, өйткені балалар кітапханаларындағы іс-шаралардың көпшілігі тегін, ал ата-аналар үшін баланың бос уақыты қызықты және бюджетке қымбат болмауы маңызды. Қазақстандағы балалар оқуының жағдайы ата-аналарды, мұғалімдерді, кітапхана қызметкерлерін, кітап шығарушыларды бейжай қалдырмайды. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Мәдениет және Спорт министрлігі 2021 жылды Қазақстандағы балалар мен жасөспірімдер оқуын қолдау жылы деп жариялайды [4].

Бүгінгі таңда елімізде 11 000 кітапхана бар, оның ішінде білім және ғылым саласында – 7096, мектептерде – 6461, колледждерде – 579, ЖОО-ларда - 56, оның ішінде республикалық ғылыми-педагогикалық кітапхана білім беру ұйымдарының жиынтық кітапхана қоры 267325289 сақтау бірлігін құрайды [5].

Республика кітапханаларының сөрелері Қазақстандық жас авторлардың балалар әдебиеттерімен толықтырылып отырады. Балалар әдебиетін шығаратын Қазақстандық баспалардың ішінде «Алматыкітап баспасы», «Атамұра», «Аруна», «Мектеп» сияқты баспаларды атауға болады. Қазақстанда халықаралық деңгейдегі кітап жәрмеңкелерінде балалар мен жасөспірімдер арасында жергілікті әдебиеттерді насихаттау мақсатында қазақстандық балалар жазушыларымен кездесулер ұйымдастырылады. Қазақстандық балалар кітапханаларының қазақ және дүниежүзілік әдебиет классиктерін оқуға тартудағы баға жетпес тәжірибесін жоғалтқаны өкінішті. Сондықтан бірлескен күш-жігермен түрлі мәдениет саласының және Қазақстандық баспалардың мамандары балалар әдебиетін оқу үшін барлық жағдайды жасауға тырысуда. Астана қаласының Ұлттық Академиялық кітапханасының қызметі мысал бола алады. Мұнда 2018 жылдың 23 сәуірінде Балалар кітапханасының қоры құрылғаны қуантады.

Бүгінгі таңда ол 13000-нан астам балалар басылымын құрайды және күн сайын жаңа басылымдармен толықтырылып отырады. Кітапханаға келушілер 6 жастан 14 жасқа дейінгі балалар мен жасөспірімдер. Бұл кітапхана баланың назарын оңай аударып, сонымен бірге ақпараттық мәдениетке және оқу мәдениетіне қалай қосылуға болатындығы туралы жақсы үлгі болып табылады. Оқушылар Ұлттық электронды кітапханаға жиі жүгінеді. Басылымдардың әртүрлі тақырыптары ұсынылған - өлке тарихы, дін, мәдениет, әдебиет және тіл білімі, флора мен фауна, гидрология, балық аулау, мал шаруашылығы, жерді пайдалану және т. б. [6].

Соңғы жылдары Қазақстан түрлі бағыттағы, соның ішінде балалар мен жасөспірімдерге арналған электрондық кітапханаларды құру бойынша жемісті жұмыс істеуде. Бүгінде қазақстандық балалар бірнеше кітапхананың қызметтерін пайдалана алады. Айта кету керек, көптеген ірі электронды кітапханаларда балалар әдебиетінің бөлімдері бар, олар өз кезегінде бөлімдерге бөлінеді: ертегілер, өлеңдер, әңгімелер және т. б.

«Қазақстанның ашық кітапханасы» электронды кітапханасы мысал бола алады. (Kitap.kz)». Интернеттегі қазақ тіліндегі контентті дамыту мақсатына арналған жобасы. Жоба қазақ әдебиеті мен қазақстандық ғалымдардың, өнер мен сан-саладағы шығармашылық жәдігерлерді. Жоба қазақ әдебиеті мен қазақстандық ғалымдардың, өнер мен сан-саладағы шығармашылық жәдігерлерді қамтиды. Кітапхана коллекциясында балаларға арналған ең

үздік қазақстандық басылымдар және балалар оқуы шеңберіне енген, үздік отандық суретші-иллюстраторлармен рәсімделген кітаптар, сондай-ақ қазақ балалар жазушыларының үздік көркемдік бейнесінің жарқын бейнесі болып табылатын кітаптар ұсынылған. Балалар кітабы туралы ақпаратты «Электронды кітапханадан» алуға болады [7].

«Қазақстанның ашық кітапханасы» тек қазақ әдебиеті шығармаларымен ғана шектелмек емес, осы кезеңге дейін қазақ тіліне аударылған шетел әдебиетінің де көрнекті шығармаларын қамтыған және ғылыми-зерттеу, танымдық, публицистикалық материалдар да орналастырылу үстінде. Сондай-ақ «Қазақстанның ашық кітапханасы» қорын мектеп бағдарламасындағы «Қазақ әдебиеті» пәнінде оқытылатын авторлардың аудио хрестоматиясы толықтыруда. Бұл арқылы кез келген тұтынушы мектеп бағдарламасында қамтылған күні бүгінгі кезге дейінгі тұтас бір әдеби әлемге еніп, туындылардың аудионұсқасын тыңдауға мүмкіндік алады.

Қазақстандық оқушылар мен халықаралық электронды балалар кітапханасын белсенді пайдаланады (ru.childrenslibrary.org). Бұл кітапханада балалар мен жасөспірімдерге арналған кітаптар бар. Балалар кітапханасының қоры әлемдегі барлық балаларға ең жақсы балалар әдебиетін онлайн режимінде тегін оқуға мүмкіндік береді. Әр түрлі елдердің және әр түрлі тілдерде классикалық және заманауи кітаптарды оқуға болатын кітапхана. Іздеу өте ыңғайлы, сіз елдер, автор, атау, марапаттар, басқа оқырмандардың ұсыныстары, жаңалықтар, иллюстрациялар бойынша іздей алады. Кітапханадағы кітаптар түрлі-түсті суреттермен ұсынылған.

Кітапхана сайтында әр түрлі елдердің түпнұсқа тіліндегі кітаптарының цифрланған көшірмелері ұсынылған. ҚР Ұлттық кітапханасының электронды кітапханасы ерекше сұранысқа ие. Мұнда тек қана қазақстандық классик жазушылардың ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы авторлардың жанрлары мен уақыты бойынша әртүрлі туындылар жинақталған. Келушінің Интернетте кітап оқуға немесе оларды өз медиасына тегін жүктеуге мүмкіндігі бар. Ұлттық кітапхана беттерінде тек көркем әдебиет қана емес, сонымен қатар Қазақстан жазушыларының өмірбаяны да ұсынылған. Бүгінде оның үлкен аудиториясы бар. Сайт мақсаты, оны жасаушылардың айтуынша, оқырманға Қазақстандықтардың талантты жазушыларының керемет туындыларын жеткізу. Отандық электронды кітапхана қазақ көркем әдебиетіне маманданған. Қажетті ақпаратты іздеу екі жолмен жүзеге асырылады: автордың аты-жөні және шығарманың жанры. Мұнда жиналған барлық басылымдар құрылымдық жағынан бірнеше бөлімге бөлінген: «Қазақ классикалық әдебиеті», «Современная казахская литература», «Абай және Пушкин», «Мұхтар Әуезов әлемі» электрондық кітапханасы. Ресурста қазақ әдебиеті бойынша мектеп бағдарламасы орналастырылғандығы оң жаңалық болып табылады. Бұл тым ынталы емес оқушыларға оқуға тұрарлық нәрсені есте сақтауға көмектеседі. Кітапхана ұйымдастырушылары оқу материалдарына: рефераттарға, шығармаларға, аудармаларға, бақылау мәселелеріне көп көңіл бөледі [8].

«Қазақстан тарихы» порталы оқушылар үшін қызықты (<http://e-history.kz/>). Ол ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстан тарихына арналған. Порталда қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көптеген материалдар ұсынылған. Сіз «Оқиғалар хронологиясы» бөлімінен бастай аласыз, ол біздің еліміздің тарихын, оның ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі барлық негізгі күндерін бірнеше рет басуға мүмкіндік береді. Елдің «Интерактивті картасында» облысты басқан кезде көрнекті орындар, тарихи құндылықтар және олардың сипаттамасы ашылады. «Тарихи білім» бөлімінде оқушыларға, студенттерге арналған. Оқу материалдары, мұғалімдерге арналған материалдар бар. «Мультимедиа» бөлімінде тақырыптар бойынша, ішінде хронология бойынша жүйеленген фотосуреттер, аудио, бейне файлдар жиынтығы бар. «Электрондық мұрағат» бөлімі ежелгі артефактілер, орта ғасыр көздері, ХХ ғасырдың деректі хроникасы және басқалары бойынша толық мәтінді материалдарды қамтиды. «Тұлғалар» бөлімінде билеушілер, хандар, сұлтандар, батырлар, ақындар, саяси қайраткерлер, ғалымдар туралы ақпарат берілген. Материалдар алфавит

бойынша орналасқан. Порталдың электронды кітапханасы тіркелгеннен кейін қол жетімді жүздеген монографияларға, диссертацияларға, мақалаларға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бөлімдер бойынша, ішінде алфавит бойынша іздеу. Ағылшын тілінде материалдар бар. Сол порталдан мұрағаттар, мұражайлар, кітапханалар және ғылыми-зерттеу институттарының сайттарына сілтемелер бар [9].

Қазақстанда Мемлекет Басшысының тапсырмаларын іске асыру аясында «Оқу мектебі» жобасы іске қосылды, деп хабарлайды BaigeNews.kz балалар арасында Әдебиет порталы қазақстандық авторлардың шығармаларының Интернет-кітапханасы сұранысқа ие. Интернет-порталдың мақсаты - қазақ әдебиетіне қызығушылықты арттыру арқылы қазақ мәдениеті мен мемлекеттік тілін Қазақстанда ғана емес, шетелде де танымал ету. Сайтта электронды басылымдар түрлі тілдерде ұсынылған.

Электронды кітапхана www.oriq.kz Қазақстанда екі жылдан астам уақыт бар және 75-тен астам оқу жиынтығынан тұрады. Электрондық оқулық платформалары oriq.kz негізінен бұл оқулықтар «Алматыкітап», бірақ бізде оқулықтар мен басқа да баспалардың — «АрманПВ» және EduStream. Жиналған барлық оқу материалдары oriq.kz, оқу бағдарламасына сәйкес келеді және өз саласындағы мұғалімдер, ғалымдар, мамандар дайындайды. Оқу барысында бала сайтқа кірген кезде қайтадан қол жетімді болатын тапсырмаларды сақтай алады. Жүйе операциялық жүйе мен құрылғы моделіне қарамастан смартфондарда, планшеттерде, компьютерлерде және ноутбуктерде жұмыс істейді [10].

Студенттердің кәсіптік білім беру, жұмысқа орналастыру және мәдени-бос уақытын өткізу мәселелеріне арналған жастардың білім беру порталы қызмет көрсетеді. Порталда жастар кәсіптік білім беру, студенттердің жұмысқа орналасуы және мәдени-демалыс өмірі мәселелеріне қатысты көптеген қызықты және пайдалы ақпаратты таба алады: ҰБТ туралы жаңалықтар, мақалалар мен кеңестер, ЖОО-лардың, лицейлер мен колледждердің каталогы мен рейтингі, талапкерлер үшін университеттерге, магистратураға, докторантураға түсу шарттары және т.б.

Талдау көрсеткендей, аталған барлық электрондық кітапханалардың бірқатар ортақ белгілері бар: олардың барлығы еркін қолжетімді желілік электрондық ресурстар болып табылады; оқырманға өзекті ақпаратқа қолжетімділікті оңайлатады; көркем және білім беру әдебиетіне мамандандырылады; жастардың ұлттық санасын арттыру, ана тіліне, әдебиетке, тарихқа деген сүйіспеншілікті сіңіру мақсатын көздейтін еркін танымал құрылымдарға жатады. Желілік жобалар біздің заманымыздың белгісі болып табылады. Бұл кітапханашылардың интернет кеңістігін белсенді игеруіне байланысты. Бұл әлі де дәстүрлі емес және көп жағдайда инновациялық жұмыс түрі [11]. Желілік жобамен жұмыс жасау барысында студенттер тәжірибе, пікір, мәліметтер, ақпарат, мәселені шешу әдістері, жеке және бірлескен әзірлемелердің нәтижелері туралы алмасады. Желілік жобалар әдісі балаларға қоғамдық қатынастар жүйесінде белсенді болуға мүмкіндік береді және жобада ұжымдық өнімдер құру, форумдарда сөйлесу, командалар ішіндегі және сыртқы алаңдардағы өзара іс-қимыл арқылы жүзеге асырылады. Әр қатысушы желімен белгілі бір өзара әрекеттесуге қатыса алады және бұл өзара әрекеттесу мазмұнын құрайды.

Қорыта айтқанда, келесі ұсыныстарды ұсынамын:

- «Кітапхана ісі туралы» заң қабылдау;
- Қазақстанның Ұлттық электронды балалар кітапханасының порталын ашу;
- kazneb.kz портал жұмысының нақты жүйесін қалыптастыру;
- кітапханаларды нашар көретіндерге арналған кітаптармен қамтамасыз ету.

Әдебиеттер тізімі

1. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасы Заңы жобасы туралы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2006 жылғы 8маусымдағы № 526 Қаулысы. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/d> (15.05.2021 .)

2. Цифрлық Қазақстан мемлекеттік бағдарламасы // Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандығы № 827 қаулысы. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/d> (14.05.2021 ж.)
3. Библиотека и молодежь: Зарубежный опыт .Мына сілтемеде: <https://blog.rgub.ru/libex/about> (11.05.2021 ж.)
4. Даутова Ж.Наше будущее зависит от чтения // Вечерняя Астана № 17, 13.02.2021, С.9
5. Қазақстанның қазіргі заманғы әдебиеті .Электрондық кітапханасы. Мына сілтемеде <http://www.nlrk.kz/index> (19.05.2021 ж.)
6. Кітапханашы еңбекақысы артады. президенттің кітап оқуға құштарлықты арттыру тапсырмасы қалай орындалуда? Мына сілтемеде : <https://informburo.kz/kaz/ktaphanashy-ebekausy-artady-prezidentt-ktap> (11.05.2021 ж.)
7. Қазақстандық ұлттық электронды кітапхана Мына сілтемеде: <http://nabr.kz> (11.05.2021 ж.)
8. Қазақстанның ашық кітапханасы. Мына сілтемеде : <https://kitap.kz/> (14.05.2021 ж.)
9. ҚР Ұлттық кітапхана .Электронды кітапханалар. Мына сілтемеде : <https://nlrk.kz/index.php> (15.05.2021 ж.)
10. Қазақстан тарихы порталы Мына сілтемеде: <https://e-history.kz/kz/> (10.05.2021 ж.)
11. Almatykitap-opiq.kz. Мына сілтемеде: <https://www.almatykitap.kz/> (12.05.2021 ж.)

Аннотация

Сегодня электронные библиотеки становятся одним из самых продуктивных направлений развития цифровых технологий. Именно этот фактор определяет актуальность заявленной темы. Цель статьи заключается в раскрытии места и роли е-библиотек в информационном пространстве Казахстана. Методология исследования основывается на основных методах научного анализа – историческом, сравнительном, описательном. При изложении основного материала исследования анализируется целый ряд самых популярных на сегодня библиотек по их заданиям, открытости информации, наличию платных услуг, рекламы и тому подобное. В первую очередь, обращается внимание на их связь с образовательными потребностями детей и подростков. В выводах отмечено общность черт электронных библиотек, их способность обеспечивать оперативность передачи актуальной информации, использование документов с ограниченным доступом. Отмечается необходимость разработки комплексной системы нормативно-методического обеспечения создания масштабных цифровых библиотечных ресурсов для детей , гармонизированных с международными стандартами.

Abstract

Today, digital libraries are becoming one of the most productive areas of digital technology development. It is this factor that determines the relevance of the stated topic. The purpose of the article is to reveal the place and role of e-libraries in the information space of Kazakhstan. The research methodology is based on the main methods of scientific analysis – historical, comparative, and descriptive. When presenting the main research material, a number of the most popular libraries today are analyzed according to their tasks, the openness of information, the availability of paid services, advertising, and so on. First of all, attention is drawn to their connection with the educational needs of children and adolescents. The conclusions note the common features of electronic libraries, their ability to ensure the rapid transmission of relevant information, the use of documents with limited access. The author notes the need to develop a comprehensive system of normative and methodological support for the creation of large-scale digital library resources, harmonized with international standards.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES**

УДК 37.091.39:51

А.А. Адамов¹, Т.М. Мырзабеков², М.Т. Султанходжаева²

¹д.т.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

²магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Hadimetova.m@mail.ru

**МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РАЗДЕЛА «ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ» В
КУРСЕ АЛГЕБРЫ И НАЧАЛА АНАЛИЗА ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО
НАПРАВЛЕНИЯ**

Аннотация

Дифференциальное уравнение - это уравнение, содержащее производные функции, самому функции, независимые переменные и другие параметры в различных комбинациях. Существует много типов дифференциальных уравнений: обыкновенные дифференциальные уравнения, линейные и нелинейные, однородные и неоднородные, дифференциальные уравнения первый и высшие порядки, уравнения в частных производных и т. д. Решение дифференциального уравнения - это функция, которая делает его тождественным. Существуют общие и частные решения. Общее решение - это общий набор решений, делающих уравнение тождественным. Частное решение дифференциального уравнения - это решение, удовлетворяющее дополнительным условиям, указанным изначально. Порядок дифференциального уравнения определяется наивысшим порядком его производных. Методика обучения раздела «Дифференциальные уравнения» в курсе алгебры и начала анализа естественно-математического направления актуальный вопрос современности. Общество меняет подход к содержанию математического образования, включая современные информационные технологии в школьный процесс обучения.

Ключевые слова: дифференциальные уравнение, Dfield, Pplane, Odesolve, методика обучения.

Теоретически обоснована методика использования компьютерных программ для решения дифференциальных уравнений и предложена модель данной методики. Подробно исследованы компьютерные программы Dfield, Pplane, Odesolve с точки зрения их роли и потенциальных возможностей как средства новых информационных технологий при обучении решения дифференциальных уравнений [1]. Выделены компьютерно-ориентированные задачи в курсе дифференциальных уравнений и обоснована целесообразность их решения. Практическая значимость полученных результатов обусловлена, прежде всего, созданием учебного пособия «Задачник по дифференциальным уравнениям (с использованием систем компьютерной математики)» [1]. Кроме того, в диссертации содержатся конкретные рекомендации по внедрению в курс дифференциальных уравнений средств новых информационных технологий [2]. Разработанная методика может быть использована в практике подготовки будущих учителей математики по дисциплине «Дифференциальные уравнения». Данная методика обучения может служить основой для дальнейшего совершенствования программ, учебных пособий и учебников по дифференциальным уравнениям и учебных планов для студентов математических специальностей педагогических вузов, направленных на повышение качества профессиональной подготовки будущих учителей математики [5].

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем:

- разработать и представить модель и соответствующая ей методика обучения решению дифференциальных уравнений с применением компьютерных программ (Dfield, Rplane, Odesolve);

- раскрыть возможности сочетания традиционной формы обучения и обучения с использованием компьютерных программ, в соответствии с которыми одной из основных форм обучения является лабораторно-практическое занятие;

- отобрать существующие и разработать новые компьютерноориентированные задачи, в том числе и прикладные.

В соответствии с целью, объектом, предметом и гипотезой исследования были поставлены следующие задачи исследования:

- проанализировать понятие «Дифференциальные уравнения в курсе алгебры и начала анализа естественно-математического направления» и выявить возможности применения компьютерных программ в качестве средств информационных технологий в подготовке будущего учителя математики;

- определить и обосновать целесообразность применения компьютерных программ для решения 11 класса задач по курсу дифференциальных уравнений, в том числе и прикладных;

- проанализировать возможности компьютерных программ для решения дифференциальных уравнений и выбрать наиболее подходящие программы;

- разработать модель и соответствующую ей методику обучения решению дифференциальных уравнений с применением компьютерных программ, определить соответствующие цели, содержание, методы, формы и средства обучения.

- экспериментально проверить эффективность применения предложенной методики обучения.

Программы, написанные Джоном Полкингом на входном языке MatLab, и предназначенные для графического и численного решения дифференциальных уравнений. Все программы защищены авторским правом, но могут бесплатно использоваться в целях образования. Java версия программ размещена на сайте <http://www.math.rice.edu/>, может использоваться в on-line режиме, коды программ для определенной версии MatLab можно скачать на этом же сайте и затем запустить из под MatLab. Все программы имеют одинаковый графический интерфейс [7].

Dfield – программа предназначена для графического решения дифференциальных уравнений первого порядка разрешенного относительно производной. Позволяет строить семейства интегральных кривых, интегральную кривую, удовлетворяющую начальным условиям, выбирать метод построения (метод Эйлера, метод Рунге- Кутта четвертого и второго порядков) и задавать необходимый шаг.

Rplane – программа предназначена для графического решения систем, состоящих из двух дифференциальных уравнений. Позволяет строить фазовые траектории и фазовый портрет. Рассматривать интегральную кривую в трехмерном пространстве [3]. Используя метод изоклин для дифференциального уравнения второго порядка, возможно, строить решения дифференциальных уравнений второго порядка, и их фазовые траектории.

Odesolve – программа для графического решения произвольной системы обыкновенных дифференциальных уравнений первого порядка. Реализует все возможности программы Rplane, но не ограничена в количестве уравнений системы.

Над этим заключается в том, что обучение решению дифференциальных уравнений с использованием в частности компьютерных программ, будет способствовать повышению качества математической подготовки будущих учителей математики и позволит усилить прикладную направленность курса, если разработать методику обучения решению дифференциальным уравнениям, которая будет оптимально сочетать традиционные методы, формы и средства с методами решения дифференциальных уравнений, реализованными компьютерными программами [4].

Методика обучения раздела «Дифференциальные уравнения» в курсе алгебры и начала анализа естественно-математического направления актуальный вопрос современности. Общество меняет подход к содержанию математического образования, включая современные информационные технологии в школьный процесс обучения. Основное внимание направлено на развитие у учащихся умения применять современные методы для самостоятельного получения знаний и развитие интереса к предмету. С внедрением дифференциальных уравнений на уроках алгебры появляется необходимость разработки новых методик преподавания и методов обучения; добавления учебно-технологических умений. Потому, во время стажировки изучала литературу по применению современных образовательных программ таких как Dfield в обучении методики дифференциальных уравнений в 11 классе [1].

Список литературы

1. Рогановский, Н. М. Методика преподавания в средней школе. Мн.: «Высшая школа», 1990, 236 с.
2. Фройденталь, Г. Математика как педагогическая задача. М.: «Просвещение», 1998.
3. Н. Н. Математическая лаборатория. М.: «Просвещение», 1997, 384 с.
4. Колягин, Ю. М. Методика преподавания математики в средней школе. М.: «Просвещение», 1999, 200 с.
5. Столяр, А. А. Логические проблемы преподавания математики. Мн., «Высшая школа», 2000. – 176 с.
6. Далингер, В. А. Начала математического анализа. — Омск: ООО «Издательство Полиграфист», 2002. — 158 с.
7. Зайцев, В. Ф. Дифференциальные уравнения с частными производными первого порядка учеб. Пособие для академического бакалавриата / В. Ф. Зайцев, А. Д. Полянин.-2-е изд., и доп. М.: Издательство Юрайт, 2017. -416 с.

Түйін

Дифференциалдық теңдеу дегеніміз-функцияның туындылары, функцияның өзі, тәуелсіз айнымалылар және әртүрлі комбинациялардағы басқа параметрлер бар теңдеу. Дифференциалдық теңдеулердің көптеген түрлері бар: қарапайым дифференциалдық теңдеулер, сызықтық және сызықты емес, біртекті және гетерогенді, дифференциалдық теңдеулер бірінші және жоғары ретті, жартылай дифференциалдық теңдеулер және т.б. дифференциалдық теңдеудің шешімі - оны бірдей ететін функция. Жалпы және жеке шешімдер бар. Жалпы шешім-теңдеуді бірдей ететін шешімдердің жалпы жиынтығы. Дифференциалдық теңдеудің жеке шешімі-бұл бастапқыда көрсетілген қосымша шарттарды қанағаттандыратын шешім. Дифференциалдық теңдеудің реті оның туындыларының ең жоғары тәртібімен анықталады. Алгебра курсындағы "Дифференциалдық теңдеулер" бөлімін оқыту әдістемесі және жаратылыстану-математикалық бағыттағы талдаудың басталуы-қазіргі заманның өзекті мәселесі. Қоғам мектептегі оқу процесіндегі заманауи ақпараттық технологияларды қоса алғанда, математикалық білім беру мазмұнына көзқарасты өзгертеді.

Abstract

A differential equation is an equation that contains the derivatives of a function, the function itself, independent variables, and other parameters in various combinations. There are many types of differential equations: ordinary differential equations, linear and nonlinear, homogeneous and inhomogeneous, first-and higher-order differential equations, partial differential equations, etc. The solution of a differential equation is a function that makes it identical. There are general and particular solutions. A general solution is a general set of solutions that make the equation identical. A partial solution of a differential equation is a solution that satisfies the additional conditions specified initially. The order of a differential equation is determined by the highest order of its derivatives. The methodology of teaching the section "Differential equations" in the course of algebra and the beginning of the analysis of the natural-mathematical direction is an actual question of our time. The society is changing the approach to the content of mathematical education, including modern information technologies in the school learning process.

ӘОЖ 371.388.6

Г.М.Адырбекова, Ә.С.Ергешбай, Н.К. Сарыпбекова

х.ғ.к., доцент, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
х.ғ.к., доцент, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЖОБА ӘДІСІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

Түйін

Мақала заманауи білім берудің өзекті мәселелерінің бірі - жобалар әдісіне арналған. Орта білім беруді жаңарту міндеті күнделікті практикаға іргелі және қолданбалы педагогикалық зерттеулерді енгізу қажеттілігінен тұратыны айқындалды. Авторлар бұл мәселенің шешімін жоба әдістерін қолдану арқылы көреді. Көрнекті мұғалімдер мен психологтардың әдебиеттеріне, жұмыстарына жан-жақты талдау жасай отырып, авторлар жоба ғылыми-зерттеу қызметіне қарағанда кеңірек тұжырымдама және заманауи педагогикалық технология деген қорытындыға келді. Кез-келген жобаны құру процесінде алты кезенді қолдану қажет екендігі анықталды, мысалы: проблематизация; мақсат қою; қызметті жоспарлау; қызметті жүзеге асыру; жобаны ұсыну, жобаны қорытындылайтын рефлексивті кезең.

Кілттік сөздер: жоба әдісі, даралап оқыту, педагогикалық технология, дидактикалық ұғым.

Кіріспе. Білім беруді жаңарту міндеттерін белсенді шеше отырып, күнделікті тәжірибеге іргелі және қолданбалы педагогикалық зерттеулерді енгізу қажеттілігі сезіледі. Ғылым мен практиканың тығыз бірлігінсіз білім мен тәрбиенің ғылыми негізделген тұжырымдамасын құру мүмкін емес. Бұл әрбір оқушының мүмкіндіктерін іске асыру үшін оңтайлы жағдай жасауды, оқытудың әр кезеңінде оқушылардың тұлғалық ерекшеліктерін кешенді ескеріп отыруды қажет етеді. Былайша айтқанда, оқыту барысында баланың жеке, туа бітті қабілеттерін, әртүрлі іс-әрекетте барынша табысты болуға мүмкіндік беретін балама қабілеттермен толықтыру қажет.

Жоба әдісі даралап оқытудың мүмкіндігін арттырады. Ол эмпирикалық және теориялық танымды біріктіріп, дидактикалық құбылыстардың мәніне терең енуге, олардың жеке компоненттері арасында себеп-салдарлық байланыс орнатуға, оқу процесін басқарудың жалпы дидактикалық, әдіснамалық және психикалық заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Теориялық талдау. XXI ғасырдың бірінші жартысында адамзат дамудың ғылыми-технологиялық кезеңіне енді бастан кешіруде. Ғылым тікелей өндірістік күшке, ал білім адам мен қоғамның тұтастай негізгі капиталына айналды. Осының барлығы өз кезегінде мамандарды қайта даярлауды қажет етеді. Ғалымдар технологиялық революция деп атаған қоғамның заманауи дамуының бір ерекшелігі - «ғылыми-техникалық прогрестің индустриалды кезеңі өткен шаққа кеткен кезде, адам өзінің кең технократиялық идеологиясымен (кез-келген жағдайда барынша жоғары дәрежеге қол жеткізу) өмір сүреді». [1] Жаңа технологиялық кезең «әлеуметтік, экономикалық, психологиялық салдары ескерілген іс-әрекет нәтижесінен тәсілдің басымдығын белгілейді».

Бұл кезеңде мамандар даярлауды табысты жүзеге асыру шешуші дәрежедегі педагогикалық жаңашылдықтар мен прогрессивті білім беру технологиялары негізінде оқу процесінің интенсификациясына (өнімділігіне) байланысты болады. Сондықтан, қазіргі уақытта оқу-педагогикалық процесте білімнің шексіз байытылуына емес, шығармашылық қабілеттерін тәрбиелеуге, білім іздеуді үйретуге баса назар аударылады.

Осындай технологиялардың бірі жобалық іс-әрекет.

Бұл тұлғалық бағытталған технологиялардың бірі. Ол проблемалық тәсілді, топтық әдістерді, рефлексивті, презентациялық, зерттеушілік, іздеу және басқа да тәсілдерді өзіне

біріктірген оқушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілі арқылы оқу жобасының міндеттерін шешуге бағытталған.

Жобалау әдісі И.П.Павловтың көрнекті шәкірттерінің бірі П.К.Анохин ұсынған әлемдік мойындауға ие болған шындықты алдын-ала бейнелеу теориясына негізделген. Шындықты алдын-ала бейнелеу теориясына сәйкес, тұлға арнайы физиологиялық механизм-әрекет акцепторының көмегімен түзетілетін бейнені қалыптастырады.

Жобалық іс-әрекет пен жобалық оқытудың теориясы мен практикасы ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында белсенді дами бастады. Бұл ұғымдардың мәнін отандық және шетелдік педагогикада түсіну тәсілдері әртүрлі болды. [2] Орыс ғалымдары (П.Ф.Крупенин, В.В.Игнатъев, В.И.Шульгин және т.б.) оқыту әдістерін (оның ішінде жобалау әдісі де) ең алдымен тұлғаның дамуымен, оны өмірге және еңбекке даярлау мәселесімен байланыстырды.

Шетелде жоба әдісінің ғылыми негізіне американдық философ Д.Дьюидің прагматикалық идеялары алынды. Ол оқытуды қандай да бір істің (тапсырманың) айналасында ұйымдастыру керек деп есептеді. Бұл әдіс оны құрудан бастап қазіргі уақыттағы қолдануға дейін ұзақ және күрделі жолдан өтті.

Бүгінде жобалар әдісіне деген қызығушылық жаңа белеске көтерілуде. Соңғы онжылдықтарда оған арналған көптеген жұмыстар пайда болды.

Бүгінгі таңда «жоба әдісі» (ЖӘ) жобалық әдістеме дидактикалық ұғымының көптеген анықтамалары белгілі болап отыр.

Шетелдік сөздер түсіндірме сөздігінде [3] «жоба» сөзінің мынадай түсіндірмесі берілген:

- 1) жоба (латыншада алға лақтырылған);
- 2) техникалық құжаттар, сызбалар, есептеулер, макеттер, жаңадан құрылған ғимараттар және т.б.;
- 3) жоспар, түпкі ой.

Көріп отырғанымыздай, осы кең түсінік оны әртүрлі технологиялық процестерде, соның ішінде білім беру процесінде қолдануға мүмкіндік беретіні анық. Л.Н.Гробецтің «Жоба әдісі» деген мақаласында педагогикалық технология ретінде «жоба әдісінің» келесі анықтамалары келітірілген. [4]. Оны технология ретінде (Е.С.Полат), оның ішінде, педагогикалық ретінде (И. Чечель); оқыту әдісі ретінде (А.Н. Шукин, Э.Г. Азимов); оқушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыру әдісі және т.б. ретінде (З.Х. Батмаева) түсінеді.

Н.Ю.Пахомова жобаны мұғалімнің көзқарасы тұрғысынан да, оқушының көзқарасы тұрғысынан да қарастырады. Оқушының көзқарасы тұрғысынан – бұл өз мүмкіндіктерін барынша пайдалана отырып, өз бетінше немесе топта қызықты нәрсе жасау мүмкіндігі; бұл өзін танытуға, өз күшін сынап көруге, өз білімін қолдануға, пайда әкелуге және көпшілік алдында қол жеткізген нәтижесін көрсетуге мүмкіндік беретін іс-әрекет; бұл мақсаттар мен міндеттер түрінде оқушылардың өздері құрған қызықты проблеманы шешуге бағытталған іс-әрекет, бұл іс-әрекеттің нәтижесі - проблеманы шешудің табылған тәсілі – практикалық сипатқа ие, маңызды қолданбалы мәнге ие және ең бастысы, өздері үшін қызықты әрі маңызды [5].

Нәтижелер мен талқылау. Біз зерттеуімізде Е.С.Полаттың анықтамасына сүйенеміз [6], ол осы мәселедегі ең ірі мамандардың бірі болып табылады. Жоба әдісін жүзеге асыруға арналған кез-келген зерттеуде оның жұмысына сілтеме жасалуы осыны меңзейді.

Е.С.Полат дәл «әдіс» анықтамасын қолданады және сәйкесінше «Бұл таным жолы, таным процесін ұйымдастырудың тәсілі. Сондықтан, егер біз жоба әдісі туралы айтатын болсақ, онда мәселені (технологияны) егжей-тегжейлі дамыту арқылы дидактикалық мақсатқа жету әдісін айтамыз, ол нақты немесе шынайы жасалған практикалық нәтижемен аяқталуы керек» деп көрсетеді.

Е.С.Полат жоба әдісіндегі ең бастысы – «оқушылардың белгілі бір білімге ие болуын көздейтін және осы мәселелерді шешуді, алған білімдерін іс жүзінде қолдана білуді, рефлекторлық... немесе сыни ойлауды дамытуды көздейтін жобалау қызметі арқылы белгілі бір проблемаларға қызығушылығын ынталандыру» деп атап өтті. Е.С.Полаттың пікірінше, мұндай нәтижеге қол жеткізу үшін балаларды өз бетінше ойлауға, проблемаларды табуға және шешуге үйрету керек, осы мақсатта түрлі салалардағы білім мен шешімдердің нәтижелерін, ықтимал салдарын болжап, себеп-салдар байланысын орната білу керек [6].

Жобалар әдісінің негізіне алынған «оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекеті қандай да бір маңызды мәселесін шешу кезінде алынатын нақты нәтижеге бағытталғаны туралы идея» ережесі есебінен мотивацияны арттыруға қол жеткізіледі [7].

Қолданыстағы теориялық тәсілдерде авторлардың мынадай көзқарастары сәйкес келеді:

а) ЖӘ оқытуды ұйымдастырудың инновациялық тәсілі ретінде анықтауда;

б) ЖӘ өзіндік, шығармашылық, стандартты емес, практикалық шешімге, ұсынуға, таныстыруға алып келуі тиіс білім алушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілі ретінде анықтауда;

в) субъект-субъектілік қатынастары тәжірибесінде;

ЖӘ технологияға немесе оқыту әдістеріне қатысты авторлардың көзқарастары алшақтайды, біздің ойымызша, бұл тереңірек қарауды қажет етеді.

г) рефлексияны қолдану мүмкіндіктерінде.

Әрі қарай зерттеу жұмысы кезінде біз жұмыстың анықтамасы ретінде келесі анықтаманы қолданамыз: «Жоба әдісі – бұл, тапсырмаларды, мәселенің аспектілерін оның кіші тақырыптарын күрделендіретін өнімдерді оқушылар кезең-кезеңімен, дербес/мұғалімнің жетекшілігімен жоспарлау, жасау және орындау кезінде жаңа білім алатын оқытудың инновациялық технологиясы,

Әрбір зерттеуші жобалық іс-әрекет әдістемесін әзірлеуге және жүзеге асыруға өзінің қандай да бір жаңа, шығармашылық бейнесін әкеледі. Автор өзі үшін маңызды, белгілі бір кезеңге баса назар аударады, мысалы, В.С.Кукушина әрбір қадам айқын жазылатын жобалық тапсырманы әзірлеудің бірінші кезеңіне көбірек көңіл бөлсе, Л.И.Лебедева мен Е.В.Иванов бағалау критерилеріне мән бере отырып, жобаны бағалау кезеңін барынша нақты сипаттайды [9].

Зерттеушілерді жобаны дайындау кезеңдерінің сәйкестігі біріктіреді, олар мына төртеуі:

- 1) ұйымдастырушылық-даярлық (топтарды қалыптастыру, тақырыпты таңдау және т.б.);
- 2) жоспарлау (жоспар, тезистер құру және т.б.);
- 3) технологиялық (гипотезаны растайтын немесе жоққа шығаратын фактілерді табу бойынша топтардағы жұмыс және т.б.);
- 4) қорытынды (нәтижелерді рәсімдеу, барлық қатысушылардың опоненттігімен қоғамдық таныстыру, талқылау, өзіндік рефлексия және т.б.), жаңа проблемаларды ұсыну.

Жобалық іс-әрекетті зерттейтін педагогикалық әдебиеттерді талдағаннан кейін және мұғалімнің көзқарасы бойынша оқу жобасы дамытудың, оқытудың және тәрбиелеудің біріккен дидактикалық құралы болып табылатындығын ескере отырып, бұл жобаның нақты шеберліктері мен дағдыларын дамыту мен жасауға, атап айтқанда оқытуға мүмкіндік береді:

- проблемалық «проблемалық өрісті қарастыру және ішкі мәселені бөліп көрсету, жетекші мәселені тұжырымдау және осы проблемадан туындайтын міндеттерді қою);

- мақсат қою іс-әрекетті жоспарлау;

- өзін-өзі талдау және рефлексия (жоба проблемасын шешудің табыстылығы мен нәтижелілігін өзіндік талдау);

- өз қызметінің барысы мен нәтижелерінің презентациясы (өзін-өзі таныту);

- жобаның арнайы дайындаған өнімін қолдана отырып, презентацияны көрнекі түрде өткізу үшін материал дайындау шеберлігі;

- зерттеу жүргізу (талдау, синтездеу, гипотеза ұсыну, нақтылау және жалпылау) [5].

Технологияның өзі (іс-әрекет процесі) оны жүзеге асыру әдістемесін жетілдіруге мүмкіндік береді деп қорытынды жасауға болады, сондықтан біз өз түсінігімізді ұсынамыз. Біздің ойымызша, қандай да бір жобаны құру барысында мынадай алты кезеңді қолдану керек:

- 1) проблемалылық;
- 2) мақсатқою;
- 3) іс-әрекетті жоспарлау;
- 4) іс-әрекетті жүзеге асыру;
- 5) жобаның презентациясы;
- 6) рефлексиялық кезең.

Бірінші кезең – дайындық кезеңі. Шығармашылық топтарды (қызығушылықтары бойынша/мұғалімнің таңдауы бойынша топтар); тақырыпты таңдау, жобаның түпкі ойын анықтау, мақсатты, міндеттерді және қорларды анықтау; кіші тақырыптарды бөлу, тезистерді құру. Бұл кезеңде оқушылар топтарға бөлінеді, тақырыпты өз бетінше таңдайды, ондағы кіші тақырыптарды бөледі, тезистер жасайды және т.б. Мұғалім ұйымдастырушылық жұмыстарды жүргізеді, тақырыптар мен кіші тақырыптарды талқылауға қатысады, тезистер жасауға көмектеседі, кеңес береді және түзетеді.

Екінші кезең – жобаны жүзеге асыру зерттеу әдістерін таңдауға, оқушылардың кіші тақырыптармен өз бетінше жұмыс істеуіне, жобаның тапсырмаларын таңдауға; қол жеткізілген нәтижелерді аралық талқылауға; жанр, стилді, сөйлеу түрін таңдауға; алынған шығармашылық өнімді, мәтінді рәсімдеуге бөлінеді. Оқушылар құбылыстағы, мәтіндегі, зерттеу тақырыбындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтайды; дәлелдер іздейді, мысалдар келтіреді, мәселені шешудің нұсқаларын салыстырады, табылған материалды құрылымдайды, шешім қабылдайды, мұғалімнің алдында баяндама жасайды (жеке, шағын топтарда). Мұғалім оқушыларды бағыттап, қажетті және маңызды ақпаратты ұсынады, кеңес береді, үйлестіреді, ақыл береді.

Үшінші кезең – шағын топтағы «тыныш презентация». Оқушылар өз презентацияларын, түрлі жанрдағы мәтіндерді, көрсетілімдерді, қолдан жасалған бұйымдарды, кестелерді, сызбаларды және т.б. ұсынады. Мұғалім кемшіліктерді көрсете отырып, «тыныш» тексеру жүргізеді, өңдейді, нақтылайды және анықтайды. Жобаны қорғаған кезде нақ осы кезеңнің болмағаны бірден сезіледі: айқындық жоқ, презентация талаптарға сәйкес келмейді, айтылған мәтінмен байланысты емес және т.б.

Төртінші кезең – қоғамдық қорғау («шулы» презентация). Оқушылар өз жұмысының соңғы нәтижесін ұсынады және оны әртүрлі формалар мен жанрларда қорғайды. Мұғалім сарапшы ретінде әрекет етеді, ұсынылған жобаны, оқушылардың жасаған баяндамаларын бағалайды.

Бесінші кезең – рефлексия. Оқушылар жобаны құру барысында өз өнерлерін, ролдерін таңдайды. Мұғалім сабақты қорытындылайды, оқушылардың жұмысына түсініктеме береді және бағалайды, балалар өздерінің сәттіліктері мен сәтсіздіктерін түсініп, өзінің және өзгенің жеңістерін дұрыс қабылдауы үшін, барлығын бөліп көрсетеді. Бұл өте маңызды кезең, өйткені өзінің және басқалардың жұмысын талдай білу, ескертулер айту, оларды қабылдау қазіргі студенттер мен оқушыларда әрдайым қалыптаса бермейді. Жобалық іс-әрекетте мұғалімнің бағалауы емес, өзін-өзі және өзара бағалау өте маңызды.

Алтыншы кезең – жобаның қорытындысы. Біз жобалық іс-әрекетті «тақырыптық портфолио» құрумен аяқтауды ұсынамыз. Оқушылар мұғалімнің жетекшілігімен/өз бетінше жобаның рәсімделген өнімін (қағаз нұсқасында) әртүрлі жанрдағы мәтін (эссе, ескертпе, сөз, ғылыми қоғамдастық, газеттің/журналдың кезекті шығарылымы, қолдан жасалған бұйымдар, моделдер және т.б.) түрінде ұсынады. Жаңа проблемаларды, гипотеза мен жобаларды ұсыну.

Қорытынды. Жоба – бұл арнайы ұйымдастырылған және білім алушылар өздігінен орындайтын шығармашылық өнімді құрумен аяқталатын іс-әрекеттер кешені. Жоба көп қырлы, тиімді және жойылып кетпейді. Жоба әдісі - химия сабақтарында эксперименттік және зерттеу қызметтеріне негізделген оқу пәні ретінде тиімді қолданылады. Жоба әдісі - бұл оқушылардың қызығушылықтарына сүйене отырып, іс-әрекеттеріне еркіндік беретін оқу процесін құруға мүмкіндігі мол кешенді әдіс. Бұл орайда, балалар өз бетінше оқу-танымдық қызметті жоспарлап, ұйымдастырады және бақылайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Кожухова Н. Ю. Индивидуальный проект как интенсивный метод обучения // Вестник ФГОУ ВПО Брянская ГСХА. 2015, №3 (2015). Доступно на: <http://cyberleninka.ru/article/n/individualnyy-proekt-kak-intensivnyy-metod-obucheniya> (от 12 апреля 2021 года)
2. Морозова М.М. Метод проектов в истории отечественной и зарубежной педагогики // Интеграция образования, 2007, №3/4, С. 36-41.
3. Ожегов Словарь иностранных слов. М.: Рус.яз. 1988, 401с.
4. Горобец Л.Н. Метод проекта» как педагогическая технология // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. 2012, №2, С. 122-128.
5. Пахомова Н.Ю. Метод учебного проекта в образовательном учреждении. М.: АРКТИ, 2005, 172с.
6. Полат Е. С. Метод проектов. Современная гимназия: взгляд теоретика и практика. М.: ВЛАДОС, 2000, 347 с.
7. Якиманская И.С. Личностно ориентированное обучение в современной школе.М.: Сентябрь, 1996,96с.
8. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М. : Издательский центр «Академия», 2009, 142с.
9. Анисимова,М.В. Социокультурный аспект организации проектной деятельности учащихся на уроках информатики. Труды чувашского отделения Академии информатизации образования / под ред. Н.В. Софроновой. М., 2006, 60 С.

Аннотация

Статья посвящена одной из актуальных проблем современного образования- методу проектов. Определено, что задача обновления среднего образования заключается в потребности включения фундаментальных и прикладных педагогических исследований в повседневную практику. Авторы видят решение данной задачи через применение методов проектов. Всесторонне проведя анализ литературы, трудов видных педагогов и психологов, авторы пришли к выводу, что проект является более широким понятием, чем исследовательская деятельность, и представляет собой современную педагогическую технологию. Выявлено, что в процессе создания любого проекта необходимо использовать шесть этапов, такие как: проблематизация; целеполагание; планирование деятельности; осуществление деятельности; презентацию проекта, рефлексивный этап в котором подводят итоги проекта.

Abstract

The article is devoted to one of the most pressing problems of modern education - the project method. It is determined that the task of updating secondary education is the need to include fundamental and applied pedagogical research in everyday practice. The authors see the solution to this problem through the use of project methods. After a comprehensive analysis of the literature, works of prominent teachers and psychologists, the authors came to the conclusion that the project is a broader concept than research activity, and represents a modern pedagogical technology. It is revealed that in the process of creating any project, it is necessary to use six stages, such as: problematization; goal setting; planning of activities; implementation of activities; presentation of the project, a reflexive stage in which the results of the project are summed up.

ӘОЖ 37.035.2

Г.М. Адырбекова, А.О. Тоқсанбаева, Л.Ә. Жұрқабаева

х.ғ.к., доцент, М. Әуезоватындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезоватындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезоватындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

**СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ЖАҒДАЙЛАР**

Түйін

Мақалада авторлар педагогикалық, әдістемелік және психологиялық әдебиеттерге сыни шолу жасады, көптеген ғылыми-педагогикалық зерттеулердің нәтижелерін зерттеу және талдау негізінде педагогикалық ғылымның теориясы мен практикасында педагогикалық жағдайлардың әр түрлі түрлері бар екендігі анықталды: ұйымдастырушылық-педагогикалық психология- педагогикалық және дидактикалық жағдайлар осы түрлердің барлығы "педагогикалық жағдайлар" ұғымын кеңейтеді және толықтырады, педагогикалық процесі неғұрлым ыңғайлы және нәтижелі етуге мүмкіндік береді. Сыныптан тыс жұмыстарға арналған мазмұнды таңдау кезінде қызығушылықтың тиімділігін арттыруға ықпал ететін келесі педагогикалық жағдайларды ескеру қажет: оқу процесіне мұғалімдер мен оқушылардың қызметін оңтайландыратын дидактикалық құралдарды қосу; сыныптан тыс жұмыстардың тиімділігін арттыру үшін диагностикалық процедуралардың рөлін күшейту; білім беру процесінің дидактикалық құралдарын қолдану арқылы оқушылардың дербестігінің белсенді-іздігі деңгейін қалыптастыру; оқу іс-әрекетінің жеке стильдерін есепке алу

Кілттік сөздер: сыныптан тыс жұмыстар, тұлға, педагогикалық шарттар, педагогикалық процесс, білім беру ортасы

Кіріспе. Қазіргі уақытта сабақ барысында оқушылардың барлық сұрақтарын қанағаттандыру мүмкін емес. Оқу жұмысымен өзара байланысты сабақтан тыс жұмыстар оқушының білім іздеудегі белсенділігін арттырып, олардың мүдделерін толық қанағаттандыруға көмектесетін тиімді құрал ретінде қызметін етеді.

Химиядан сыныптан тыс жұмыстар өзінің алуан түрлілігімен мектеп бағдарламасымен тығыз байланыста болып, оны толықтырып отыруы қажет, яғни, қысқа сөзбен айтқанда, оқу және сабақтан тыс жұмыстар арасында тығыз байланыс орнауы тиіс.

Қазіргі қоғамның жаңғылып отыруы жағдайында тұлғаның жаңа келбетін тәрбиелеу маңызды мәнге ие. Осы орайда, сыныптан тыс жұмыстардың ролі артып, тұлғаның бастамашылдығын, белсенділігін, шығармашылығын, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзіндік білім алу сияқты қасиеттерінің дамуына ықпал етеді.

Теориялық талдау. Оқыту мен тәрбиелеу процесінің: мақсаты, мазмұны, әдісі, формасы, құралы сынды құрамдас элементтері «педагогикалық шарттар» түсінігінің өзіне тән ерекшелігі болып табылады.

Педагогикалық шарттар – педагогикалық қызметтің тиімділігін арттыруға бағытталған шаралар жиынтығы [1].

Педагогикалық шарттар бойынша Н.М. Борытко педагогикалық процесс барысына айтарлықтай әсер ететін сыртқы жағдайларды қарастырады, себебі мұғалім нақты нәтижеге жетуді саналы жоспарлайды [2].

Сонымен қатар, педагогикалық шарттар мазмұндық элементтерді құрылымдау және қолдану, оқытуды ұйымдастыру формалары мен әдістерінің мақсатты бағытталған іріктеу нәтижелері деп сайнатын В. И. Андреевтің пікірі де ескеріледі.

Осылайша, «педагогикалық шарттар» анықтамасын құрамына қажетті тиімділікке ықпал етпейтін факторлардың енуіне кедергі келтіретін, өзара әрекеттесетін және

толықтыратын мақсаттарға қол жеткізудің педагогикалық шарттары ретінде тұжырымдауға болады.

Көптеген ғылыми-педагогикалық зерттеулердің нәтижесін зерттеп және талдағанда, педагогикалық ғылымның теориясы мен практикасында педагогикалық жағдайлардың көптеген түрлері бар екенін көрсетті:

- педагогикалық-ұйымдастырушылық (В. А. Беликов, Е.И Козырева, С. Н. Павлов, А. В. Сверчков сияқты және тағы бірқатар ғалымдар бөліп көрсетті);
- педагогикалық-психологиялық (Н. В. Журавская, А. В. Круглия, А. В. Лысенко, А. О. Малыхинаның және басқалардың еңбектерінде көрсетілген) және диактикалық жағдайлар (оларды М. В. Рутковская және басқалар қарастырады) [3].

Аталған педагогикалық жағдайлардың барлық түрлері, «педагогикалық шарттар» түсінігін кеңейтіп, толықтырады, педагогикалық процесті барынша ыңғайлы және нәтижелі етуге мүмкіндік береді.

Ғылымның қалыптасуы мен дамуы кезеңінде түсінік пен оның құрамдастарының тұтастай және жекелеген өзгерістері орын алды. Педагогикалық шарттар отандық педагогтардың еңбектерінде түрлі мағынада қарастырылды. Сонымен, бірқатар мамандар білім беру процестерінің дамуы мен міндеттері жағдайлары туралы идеяларды дамытып, нақтылайтын, бұл мәліметтерді білім беру мәселелерін тиімді шешуге ықпал ететін нақты мүмкіндіктердің жиынтығы ғана емес, осыған қосымша оның тұжырымдамасын анықтауға бағыттылықтың қажеттігін және педагогикалық процесті басқарудағы процессуалдық аспектінің дамыту маңыздылығын ендіру қажет деп есептеді. Осы тұрғыда өз түсіндірмелерін келесі мамандар жасады:

С. Н. Павлов «педагогикалық шарттар» ұғымына оқушыларды тәрбиемен оқытудың объективті мүмкіндіктерін, ұйымдастырушылық формалар мен материалдық мүмкіндіктердің жиынтығын енгізу қажет деп санайды [5].

А.В.Сверчков педагогикалық шарттар деп тұлғаның кәсіби педагогикалық мәдениетін қалыптастыру процесін басқару бойынша қызмет үдерістерінің байланыстылығының іргелі негіздерін қарастырады [4].

«Педагогикалық шарттар» ұғымын зерттей келе, бұл терминнің келесідей сипаттарға ие екеніне көз жеткіздік:

1) педагогикалық шарттар, қолданылуы тұтас педагогикалық процестің тиімділігіне ықпал ететін, білім беру және материалдық кеңістіктік орта мүмкіндіктерінің жиынтығы ретінде қарастырылады;

2) әсер ету жиынтығы психологиялық-педагогикалық шарттар ретінде сипатталатын, бірінші кезекте педагогикалық жүйе субъектілерінің (педагогтің, оқушының және басқа қатысушылардың) тұлғалық дамуына бағытталған ықпал ету шараларының жиынтығы, білім беру процесі тұтастығының міндеттерін табысты шешуді қамтамасыз етеді.

3) Педагогикалық шарттардың негізгі функциясы тұлғаны дамыту, тәрбиелеу және оқытудың нақты сипаттамаларын өзгертуді қамтамасыз ететін, яғни педагогикалық жүйенің жеке аспектісіне әсер ететін педагогикалық өзара әрекет шараларын ұйымдастыру болып табылады.

Нәтижелер мен талқылау. Біздің ойымызша, қазіргі таңда «педагогикалық шарттар» терминінің анықтамалары ақпараттық технологиялар саласындағы заманауи жетістіктерді ескере отырып ұлғайтылуы керек. Біз, С.Н.Павловтың түсіндірмесі бойынша «педагогикалық шарттар» терминін анықтауға ең қолайлы түсіндірме деп санаймыз. Сонымен, біздің көзқарасымыз бойынша, «педагогикалық шарттар» ұғымының анықтамасын құрылымға ендіру үшін ұйымдастырушылық формалар мен материалдық мүмкіндіктерден басқа, келесі компоненттерді қосу керек:

- жаңашыл білім беру және педагогикалық технологиялар мен ресурстарға қол жеткізу мүмкіндігі;

- оқыту мен тәрбиелеу мүмкіндіктері заманауи шынайылықта қажетті ақпараттық және техникалық ресурстарды қамтуы керек.

«Педагогикалық шарттар» түсінігінде осы элементтердің болуы бірқатар себептерге байланысты.

Біріншіден, мазмұндық анықталуы және оның уақытқа сай өзгеруі ғылымның, оның ішінде педагогика ғылымының дамуымен жүзеге асады.

Екіншіден, соңғы онжылдықтардағы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарыштап дамып, қарқынды өсуі аталған элементтерді анықтамаларға енгізу қажеттігіне жағдай тудырды.

Осылайша, «педагогикалық шарттар» ұғымының анықтамасын қорытындылай келе, терминді түсіну үшін бірқатар ережелерді бөліп көрсетуге болады және оның толық анықтамасы: шарттар педагогикалық жүйенің, оның ішінде тұтас педагогикалық процестің ажырамас элементі ретінде әрекет етеді [6].

Педагогикалық шарттар білім беру ортасы мүмкіндіктерінің жиынтығын көрсетуі тиіс, яғни, білім беру субъектілерінің әсер етуі мен өзара іс-қимылының мақсатты әзірленген шаралары. Оларға мыналар жатады: оқыту мен тәрбиелудің мазмұны, әдісі, тәсілі және формасы; қазіргі таңда оқу АКТ құрал-жабдықтарын белсенді пайдаланбай педагогикалық процесті толыққанды жабдықтау мүмкін емес.

Педагогикалық шарттар құрылымында білім беру процесінің субъектілерінің жекеленген салаларының дамуын әсер ететін ішкі элементтермен қатар, бүкіл педагогикалық жүйенің процедуралық компонентін қалыптастыруға ықпал ететін сыртқы элементтер де бар [7].

Қорытынды. Осылайша, педагогикалық шарттар педагогикалық жүйенің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады:

- олар білім беру мүмкіндіктері мен материалдық кеңістіктік ортаның жиынтығын көрсетуі тиіс;

- олар уақыт ағымына сай өзгерістермен, дамумен сипатталады.

Сыныптан тыс жұмыстарға арналған мазмұнды таңдаған кезде, қызығушылық тиімділігін арттыруға ықпал ететін келесі педагогикалық шарттарды ескеру қажет:

- оқу процесіне мұғалімдер мен оқушылардың қызметін оңтайландыратын дидактикалық құралдарды енгізу;

- сыныптан тыс жұмыстардың тиімділігін арттыру үшін диагностикалық процедуралардың ролін күшейту;

- білім беру процесінің дидактикалық құралдарын қолдану арқылы оқушылардың белсенді-ізденімпаздық деңгейінің дербестігін қалыптастыру;

- оқу қызметінің даралық ерекшелігін есепке алу.

Әдебиеттер тізімі

1. Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. М.: Народное образование, 2000, 240 с.
2. Борытко Н.М. Учебник для студентов пед. Вузов. Волгоград: Изд-во ВГИПК РО, 2006, 186 с.
3. Андреев В.И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. Казань: Центр инновационных технологий, 2000, 608с.
4. Бордовская Н.В. Современные образовательные технологии. М.: Кнорус, 2011, 269 с.
5. Дендебер С.В. Современные технологии в процессе преподавания химии. Развивающее обучение, проблемное обучение, проектное обучение, кооперация в обучении, компьютерные технологии/Дендебер С.В., Ключникова О.В. М.: 5 за знания, 2007, 112 с.
6. Жарова Л.В. Учить самостоятельности: Кн. для учителя. М.: Просвещение, 1993, 205 с.
7. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. М.: Издательский центр «Академия», 2000, 272 с.

Аннотация

В статье авторы провели критический обзор педагогической, методической и психологической литературы. На основе изучения и анализа результатов многочисленных научно-педагогических исследований выявлено, что в теории и практике педагогической науки существуют различные типы педагогических условий: организационно-педагогические, психолого-педагогические и дидактические условия. Все эти типы расширяют и дополняют понятие «педагогические условия», позволяют сделать педагогический процесс более комфортным и продуктивным. При выборе содержания для внеклассной работы необходимо учитывать следующие педагогические условия, способствующие повышению эффективности интереса: включение в учебный процесс дидактических средств, оптимизирующих деятельность учителей и учащихся; усиление роли диагностических процедур для повышения эффективности внеклассной работы; формирование активно-поискового уровня самостоятельности учащихся посредством использования дидактических средств образовательного процесса; учет индивидуальных стилей учебной деятельности.

Abstract

In the article, the authors conducted a critical review of pedagogical, methodological and psychological literature. Based on the study and analysis of the results of numerous scientific and pedagogical studies, it was revealed that in the theory and practice of pedagogical science there are various types of pedagogical conditions: organizational and pedagogical, psychological and pedagogical and didactic conditions. All these types expand and complement the concept of "pedagogical conditions", make the pedagogical process more comfortable and productive. When choosing the content for extracurricular work, it is necessary to take into account the following pedagogical conditions that contribute to increasing the effectiveness of interest: the inclusion in the educational process of didactic means that optimize the activities of teachers and students; strengthening the role of diagnostic procedures to improve the effectiveness of extracurricular work; the formation of an active search level of students' independence through the use of didactic means of the educational process; taking into account individual styles of educational activity.

ӘОЖ 373.1.2:372.8

А.Б. Донбаева, Г.Ө. Танабаева, Ж.Ж. Қансейтова, Ж.Р. Жамашева

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

СЕНДІРУ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйін

Рухани жаңғыру, яғни кез келген қоғамның, ұлт болмысының мәдени дамуы мемлекеттің рухани өміріндегі қоғамдық сана түрлерінің заман талабына сай жетілуі арқылы көрінеді. Еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдарда елбасы Н.Ә.Назарбаевтың нарықтық экономикалық қатынастарды орнату мақсатында ел экономикасына шетелдік инвесторларды тарту ісін негізгі басымдық ретінде белгілегені аян. Қазіргі таңда Қазақстан экономикалық секторын шетелдік ірі кәсіпорындармен іскерлік қатынаста болуы – осы тарихи бетбұрыстардың нәтижесі. Бұл сайып келгенде, қоғамның барлық салаларына, соның ішінде тіл біліміне де белгілі бір жаңалық, өзгерістер әкеліп, жаңа міндеттерді межелегендей. Соның бірі – зерттеу нысаны болып отырған іскерлік сөйлеу тілі болып табылады. Іскерлік сөйлеу тілінің табиғаты күрделі құрылым болғандықтан оны бір ғана тілдік шеңберде жан-жақты зерттеу мүмкін емес. Сондықтан да оның тілдік және экстралингвистикалық факторлары прагмалингвистикалық ізденісті талап етеді.

Кілттік сөздер: рухани жаңғыру, прагматизм, тіл, сендіру категориясы, прагматикалық қызмет, мән, когнитивтік қызмет

Кіріспе

Қазіргі таңда лингвистика саласында тілдің ықпал етуін зерттеу өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Оның себебі көпшілік ақпарат құралдарының және байланыс қатынастарының шығуы және дамуы (пресса, радио, теледидар, интернет); адам санасына әсер ететін үгіт-насихат құралдары және жарнамалардың тез қарқында өсуі; адамдардың қоғамда көзқарасын туғызу үшін идеологиялық күрестің үдере түсуі; қоғам мәдениеттіліктің тіл арқылы қалыптасуы; білім алудың кеңеюі [1].

Адамдар тілдің көмегімен тек қарым-қатынас жасау үшін ғана емес, тыңдаушыны қандай-да бір іс-әрекет жасауға итеретін тілдік құралдарды пайдалана отырып өзінің көздеген мақсатына жетуге тырысады. Сондықтанда тілдің прагматикалық аспектісін зерттеу ықпал етуші тіл бірліктерін тілдің әр түрлі деңгейде анықталуын қажет етеді. С.Л.Рубенштейн: «Тіл – сөйлеу, қарым-қатынас қызметін атқара тұра, ықпал етуші қызметті де атқарады. Адам тіл арқылы тыңдаушының санасына, сезіміне ықпал етеді» деп жазады [2].

Прагматика саласының негізін қалаушылардың бірі Ч.Моррис тілдің таңбалық сипатын зерттей келе, семиотиканы семантика, синтактика және прагматика салаларына бөліп, семантика таңбалардың объективті шындығын сипаттайтынын, синтактика таңбалардың құрылымдық сипатын көрсететінін, ал прагматика таңбалар мен оларды қолданушылардың арасындағы байланысын зерттеумен айналысатынын анықтап берді [3].

Теориялық бөлім

Тілдің прагматикалық қызметін зерттеген Ч.Моррис, Дж.Остин, Дж.Серль, П.Грайс және ресейлік В.В.Виноградов, Ю.С.Степанов, Г.В.Колшанский, А.А.Леонтьев, Е.Ф.Тарасов, Л.А.Киселева, Н.Д.Арутюновалардың ғылыми тұжырымдарының тіл білімі саласында алатын үлесі зор.

Қазақ тіл білімінде тілдің прагматикалық қызметінің жекелеген мәселелері, атап айтқанда, көркем әдеби жанрында, баспасөз тілінде прагматикалық қызметін атқарудағы тілдік құралдар талданған. Осы мәселеге қатысты бірқатар ғалымдардың Р.Сыздық, Б.Шалабай, О.Бүркітов, Ф.Жақсыбаева, Ғ.Солтанбековалардың құнды еңбектері бар.

О.Бүркітов: «Көпшілік ақпарат, газет-журналдар беттеріндегі сөздер әлеуметтік-бағалылық сипатта келіп, прагматикалық қызметті атқарады» [4] деп жазса, Ф.Жақсыбаева: «Әсер ету, үгіттеу, сендіру – газеттік-публицистикалық стильдің ең басты міндеті» деп көрсетеді [5].

Прагматика саласында көптеген еңбектер жазған Г.В.Колшанский тілдің коммуникативтік аспектісін қарым-қатынас кезінде коммуниканттардың бір-біріне ықпал жасайтын прагматикасы деп көрсетеді. Оның пікірінше, прагматиканың қызметі ең ақырғы мақсатқа жету үшін адамның мінез-құлқына ықпал ету. Г.В.Колшанский прагматиканың мән-мағынасы өз алдына белгіленген күрделі категорияны білдіреді және бұл категория адамның мінез-құлқына әсер етіп, субъективті баға арқылы объективті шындықты көрсетеді деп пікірін қорытады [6]. Ал Л.А.Киселева тіл қарым-қатынас кезінде негізгі екі мақсатта қолданылады деп тұжырымдайды: (а) хабарлама, ақпарат береді және (б) адам психикасына және іс-қимылына ықпал етеді. Оның пікірінше, ықпал ету сендіру, иландыру, бұйрық беру секілді әр түрлі сипатта келеді [7]. Әйтсе де, тілдің прагматикалық қызметі тек ықпал етумен ғана шектелмей, сөйлеуші мен тыңдаушы арасында байланыс орнатуға, сол қарым-қатынастың нәтижесінде көздеген мақсатын жүзеге асыратынын айту қажет. Яғни сендіру коммуниканттардың когнитивтік аспектілерін, атап айтқанда, коммуниканттардың қарым-қатынас барысында өзара байланысын, әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, сөйлеу стратегиясын, сөйлеушінің ниетін т.б. қамтиды.

Прагматика саласында көптеген зерттеулер жүргізген П.Грайс прагматиканың қызметін зерттей отырып, зерттеу нысанына сөздің айтылуын жатқызады, және оны прагматикалық мән деп атайды. Бұл мәнді ол «сөйлеушінің мәні» деп те атауды ұсынып, оны сөйлеушінің тыңдаушыға ықпал ету ниеті деп түсіндіреді. Бұл мән бойынша сөйлеуші тыңдаушыға ниетін

білдіріп қана қоймай, оны тыңдаушыларға мойындатуға әсер етеді. Ол сөзін қорыта келе, қарым-қатынас кезінде сөйлеуші сөйлеу әрекетін белгілі бір мақсатпен, ниетпен айтады деп тұжырымдайды [8]. Н.Д.Арутюнова да бұл пікірге қосыла отырып, сөйлеу жағдаяты, сөйлеушінің байланысын көрсететін субъективтілік ұғымын, яғни прагматикалық мәнді енгізетінін айтады [9].

Карл Бюлердің психологиялық тұжырымы бойынша тілдің қызметі үш топқа бөлінеді: сөздер арқылы ойын білдіру; ынталандыру; адамның сезімін, ішкі эмоциясын білдіру [10]. К.Бюлердің бұл жіктелімін әрі қарай Р.Якобсон зерттеп, толықтырды. Ол «код» және «қарым-қатынас орналастыру» ұғымдарын енгізді. Оның пікірінше, «код» тілдің жүзеге асуына үлес қосатын семиотикалық жүйе болып есептеледі, ал «қарым-қатынас орналастыру» сөйлеу барысында сөйлеуші мен тыңдаушы арасында қарым-қатынас жасаудың негізгі элементі болып саналады [11]. Р.Якобсон тілдің қарым-қатынас барысында тыңдаушыға берілетін ықпалын зерттей келе, оны төмендегі топтамаларға жіктеді:

- тілдің эмотивті қызметі;
- тілдің сөйлеуші мен адресат арасында қарым-қатынас орнатуға көзделген қызметі;
- тілдің риторикалық қызметі;
- тілдің металингвистік қызметі;
- тілдің когнитивтік қызметі;
- тілдің эстетикалық қызметі.

Осы берілген топтамадағы тілдің алуан түрлі қызметі сендіру категориясымен ұштасып жатыр. Енді осы топтамаға толығырақ сипаттама берелік.

Тілдің эмотивті қызметі алуан түрлі стильдік тәсілдердің көмегімен сөйлеушінің ішкі сезімін, қоршаған ортаға, адамдарға деген қарым-қатынасын және эмоциясын білдіреді. Тілдің сөйлеуші мен адресат арасында қарым-қатынас орнатуға көзделген қызметі амандасу, қоштасу немесе бірігіп уақыт өткізу секілді сөйлеу актілерінің қолданысымен сипатталады. Тілдің бұл қызметі тілдің контекстісіне негізделмей керісінше бағалаушы сөздер арқылы тыңдаушылармен жақсы қарым-қатынас орнатуды көздейді. Тілдің риторикалық қызметінің ең басты мақсаты адресатқа ықпал ету ерекшелігімен сипатталады. Ықпал ету әр түрлі деңгейдегі тілдік құралдардың қолданысымен жүзеге асады. Тілдің металингвистік қызметі тілді қалай әрі неге қолдану керек деген сауалдарға жауап береді. Сөзталас, ойбөліс, пікірталас секілді сайыстарға қатысушылар бірін-бірі сынау немесе жеңу мақсатында тілдің осы қызметін басшылыққа алады. Тілдің когнитивтік қызметі адамның дүниетанымымен, танымдық процесімен, дүниенің тілдік көрінісімен және жалпы концептілерімен сипатталады. Тілдің эстетикалық қызметі мәтіннің дұрыс логикалық құрылымын, ақпаратты немесе хабарламаны көріктеп, әдемі айтуын және этикалық нормасын сақтауды қамтамасыз етеді. Тілдің осы қызметтерін сайып келгенде басты мақсаты – прагматикалық қызметпен сипатталатындығында.

Тіл мен сөйлеу тілінің прагматикалық аспектілерінің өзіндік ерекшеліктері болғандықтан, соңғысы сөйлеу актісі теориясы шеңберінде қарастырылады. Сөйлеу арқылы қарым-қатынас қалыптасады, қарым-қатынастың нәтижесінде адамдар бір-біріне ықпал етіп, әрекетке итереді. Ғалымдар тіл мен сөйлеу тілінің ара-қатынасын зерттеп, оларды ажыратып көрсетуге тырысты. Ф.де Соссюр тіл мен сөйлеу тіліне тән берілетін анықтаманы прагматикалық аспект мынадай қарама-қайшылықтармен сипаттайтынын жазады: тілге әлеуметтік сипат тән, ал сөйлеу тілі жеке адамның қолданысымен сипатталады; тіл қарым-қатынас құралы болса, сөйлеу қарым-қатынастың процесі болып табылады; тіл таңбалық жүйеден тұрса, сөйлеу тілі ақпарат береді [12].

Сөйлеу тілі оның ең төменгі бірлігі сөйлеу актісі арқылы жүзеге асады. Шетел және орыс тіл білімінде сөйлеу актісі теориясы кең ауқымда зерттелуде. Бұған қатысты мәселелер Дж.Остин, Дж.Серль, П.Грайс, А.В. Вежбицка, Г.О.Почепцов, Ю.Д.Апресян және қазақстандық З.Ш.Ерназарова, И.Нұрғожина, З.Х.Ибдальдинова секілді ғалымдардың

зерттеулерінде сөйлеу тіліне тән кейбір ерекшеліктер прагмалингвистика тұрғысынан қарастырылған.

Практикалық бөлім

Сөйлеу актісі теориясының негізін салушылардың бірі Дж.Остин сөйлеу актілерін перформатив етістіктерінің негізінде құрылған ықпал етуші күш тұрғысынан таныды. Перформатив етістіктерінің негізінде Дж.Остин сөйлеу актісінің бес түрін көрсетеді: 1. вердиктер; 2. экзерсивтер; 3. комиссивтер; 4. бехавитивтер; 5. экспозитивтер. Алайда, Дж.Остиннің өзі бұл жіктеменің аяқталмағанын, әлі де аяғына дейін ойластырмағанын мойындайды [13]. Дж.Остиннің бұл идеясын әрі қарай Дж.Серль дамытып, сөйлеу актісін үш деңгейлі акт ретінде қарастырады: иллокутивті (сөйлеудің мақсаты – illocutionary), локутивті (сөйлеу әрекеті – locutio) және перлокутивті (адресатқа ықпал етуші – perlocution). Оның пікірінше, иллокутивті акт сөйлеу актісінің маңызды бөлігі, өйткені сөйлеу актісі сөйлеушінің тыңдаушыға тілегін, мақсатын жеткізеді, яғни ол ықпал етуші күшке айналады және ықпал ету сөйлеуші мақсатымен тығыз байланыста келеді. Осылай дей келе ол Дж.Остиннің жоғарыда берілген жіктемесін сынап, өз жүйесін ұсынады. Бұл жүйеде «В качестве основания для классификации я предлагаю избрать иллокутивную цель и вытекающую отсюда условия искренности» дей келе, сөйлеу актісінің бес түрін атап өтеді [13]. Олар: 1. репрезентативтер; 2. директивтер; 3. комиссивтер; 4. экспрессивтер; 5. декларативтер. Бұл жіктемеде Дж.Серль ықпал етуші актілерінің арасындағы айырмашылықтарды көрсететін белгілер мен перформатив етістіктерін басшылыққа алады.

Г.О.Почепцов сөйлеу актісінің ықпал етуші күші мен сөйлеушінің мақсатын ескере отырып, сөйлеу актісінің бес түрін ұсынады: 1. констатив; 2. промиссив пен менасив; 3. перфоматив; 4. директив; 5. квеситив [14]. Осы көрсетілген сөйлеу актілері негізінде нақтылау, бұйыру, қарсылық білдіру, талап ету, өтіну, болжау, уәде беру, жауап беру секілді әрекеттер жатыр. Кейбір ғалымдар, мысалы А.Вежбицка, Ю.Д.Апресян сөйлеу актісі түрін анықтауда перформатив етістіктерді басшылыққа ала отырып жіктейді. А.Вежбицканың пікірі бойынша, перформатив етістіктері сөйлеу актісінің түрін анықтайды. Ол сөйлеу актісінің бірнеше түрін атап, олардың арақатынасы мен айырмашылықтарын қарастырады [15]. Ал Ю.Д.Апресян перформативтердің негізінде сөйлеу актісінің 15 түрін анықтады: 1. нақтылау; 2. мойындау; 3. уәде беру; 4. өтініш; 5. кеңес беру немесе ұсыну; 6. өтіну немесе кеңес беру; 7. талап ету; 8. рұқсат беру немесе ұсыну; 9. келісу немесе қарсылық білдіру; 10. мақұлдау; 11. анықтау; 12. кешіру; 13. сөйлеу дәстүрлері; 14. бас тарту; 15. тағайындау және атау [16]. Жоғарыда шолу жасалған жіктемелер саны жағынан әрқелкі болғанымен аса бір алшақтық немесе кереғар пікірлер байқалмайды. Сондықтан да оларды бірін-бірі толықтырады деп анықтауға әбден болады.

Дж.Остин, Дж.Серль, З.Вендлер тұжырымдамалары бойынша сөйлеу актілерінің барлығы дерлік адресатқа бағытталмайды, олардың ішінде тек кейбіреулері ғана адресатқа тура бағытталуымен ерекшеленеді. Мұндай ерекшеліктерге императивтер, директивтер және сұрақтарды жатқызады. Сөйлеу актілерінің бұл түрлері адресатқа қандай-да бір іс-әрекетті жасауға ықпал етеді. Бұл ғалымдар мәтіннің семантикалық құрылымын зерттеп, ықпал ету мүмкіншілігі сөйлеу актілерінің мына түрлерімен жүзеге асатынын анықтап берді: арнау; аппелятивті; қарым-қатынас орнату; қарым-қатынасты реттеуші [13]. Сөйлеудің аппелятивті түрі бұйрықты, шартты сөйлемдердің қолданысымен беріледі. Қарым-қатынас орнату, атап айтқанда, амандасу, қоштасу, бірігіп уақыт өткізу сияқты сөйлеу дәстүрі арқылы жүзеге асады. Қарым-қатынастың реттеуші қызметі сөйлемдердің бір-бірімен логикалық байланыста болуымен, жүйелілігімен ерекшеленеді. Бұл көзқарастарды сайып келгенде сөйлеу актілері жоғарыда көрсетілген тілдің қызметінен туындайды деп тұжырымдауға болады.

Сендіру сөйлеу актілері арқылы адресант пен адресаттың арасындағы қарым-қатынасты, адресанттың көздеген ниетін, мақсатын айқындаумен ерекшеленеді. О.Я.Гойхман мен Т.М.Надеинаның пікіріне сүйенсек, былай деп көрсетеді: «При речевом воздействии на различные социальные группы населения следует также выбирать

соответствующие речевые тактики, имея в виду при этом, что ни одна из тех или иных тактик не являются универсальной и эффективной на все случаи жизни» [17].

Сендіру тура немесе жанама сөйлеу актілері түрлерімен де беріледі. Ойды астарлап, тұспалдап жеткізу жиі кездесетін сөйлем түрі импликатура арқылы жүзеге асады. ИмPLICITті сөйлем сыпайылық ережесімен де байланысты. Жанама сөйлеу актілері тыңдаушыны қиын, ыңғайсыз жағдайда қалдырмайды, керісінше өтініш немесе ұсыныс білдіру арқылы іс-әрекетке итереді. Өтінішті орындау немесе орындамау, ұсынысты қабылдау немесе қабылдамау адресаттың факторына (жас шамасы, білім деңгейі, әлеуметтік ортасы т.б.), психикалық жағдайына (ерік-жігері, мінез-құлқы, көңіл-күйі) байланысты. Бұл жерде ырғақ, интонация секілді фонетикалық құбылыстар маңызды қызмет атқарады. Мысалы, Сен өтінішті тездетші. Оны көре жатармыз. Байқап көрелік. Ағылшын тілінде жанама сөйлеу сұрақ ретінде жеткізілетіндігі байқалады: Why don't you try to have this new device for your PC? Мұндай сұрақтарды екі түрлі мағынада түсінуге болады, бір жағынан өзінің тура мағынасында, екінші жағынан өтініш ретінде. Сөйлеуші сұрақ қою арқылы өтініш білдіріп, тыңдаушыны белгілі бір әрекетке итереді. Мұнымен қоса, сұрақтар «жауап талап етпейтін» тыңдаушыларға ұсыныс ретінде немесе ой-бөлісуге, шешім қабылдауға ықпал жасауы мүмкін: Жұмыс ойдағыдай болады, егер сен келе алсаң?, Will every prospect learn of our products and their value? Дж.Серльдің пікірінше: «проблема косвенных речевых актов заключается в выяснении того, каким образом говорящий может с помощью некоторого высказывания выразить не только, что оно непосредственно означает, но и нечто иное» [13].

Қорытынды

Коммуниканттардың қарым-қатынасын кешенді түрде зерттеп, оның сәтті жүзеге асуы П.Грайстың ұсынған «ынтымақтастық қағидасына» байланысты. Оның тұжырымы бойынша коммунниканттардың ынтымақтастығы мына ұсыныстарды орындағанда жүзеге асады: белгілі хабарды айту; тек қана шындықты айту; тақырыптан ауытқымау; анық сөйлеу; сыпайы болу [8]. Ғалымдар тілдің ықпал етуін екі мағынада ұсынады: кең және тар көлемде [18]. Тілдің ықпал етуінің кең мағынада қолданылуы белгілі бір максатты көздеген, коммуниканттардың бірі ықпал етуші субъект, ал екіншісі ықпалға көнуші объект болып табылатын кез келген сөйлеу қатынасынан көрінеді. Тілдің ықпал ету барысында субъект объектінің іс-қимылын реттейді, сөз арқылы оған бір нәрсені бастауға, өзгертуге, аяқтауға немесе іс-қимылды жасатуға ықпал жасайды. Тілдің ықпал етуінің тар мағынадағы қолданысы адамның санасына ықпал ететін ақпарат құралынан немесе үгіт-насихат тарататын тілдік қарым-қатынастан көрінеді.

Л.Т.Лузина тілдің ықпал ету қызметін зерттеп, тілдің ықпал етуі тек сөзді қолданумен ғана байланыста болмай, сонымен бірге, тілдің қарым-қатынас кезінде прагматикалық аспектісімен де байланыста болады екен деп ойын білдіреді [19]. Бұл берілген пікірден тілдің ықпал етуі субъектінің қарым-қатынасты ұйымдастыру, іс-қимылды ынталандыру белсенділігі және оның объектіге ықпал ету процесі деп түсінуге болады. Ал сөйлеушінің тыңдаушымен қарым-қатынасты орнатуы, ең алдымен, психологиялық жағдайларды ескерумен сипатталады.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 12 сәуір, 2017 ж.
2. Рубенштейн С.Л. Проблемы общей психологии.- М.: Изд-во «Наука», 2016.- 416 с.
3. Semiotics and pragmatics: An evaluative comparison of conceptual frameworks.- Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, 2011.- 138 p.
4. Бүркітов О. Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі. -. пед. ғылым. канд. дисс. -. Алматы: Абай ат. АҰУ, 2016. -168 б.
- 5.Жаксыбаева Ф.З. Қазіргі қазақ газет тіліндегі бағалауыш сөздер.- Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 92 б.

6. Колшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. - М.: Изд-во «Высшая школа», 2014. - 178 с.
7. Киселева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. - Л.: Изд-во ЛГУ, 2018. - 160 с.
8. Grice H.P. Utterer's meaning and intentions // The Philosophical review, 2012. - V.78 (2). - P.48-59.
9. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Изв. Изд-во «Инфра». Сер. лит-ры и языка. - 2011. - Т.40. - №4. - С. 356-367.
10. Звегинцева В.А. Бюлер К. Теория языка// История языкознания в 19-20 вв в очерках и извлечениях в 2 ч. - М.: Изд-во «Прогресс», 2015.- Ч.2. – С.22-37.
11. Jacobson R. Linguistics and Poetics // Style in Language. - Massachusetts: Cambridge University Press, 2019. - 350 p.
12. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. - М., Изд-во «Высшая школа», 2017. - 695 с.
13. Новое в зарубежной лингвистике. Т. 17. - М.: Изд-во «Прогресс», 2016. - 500 с.
14. Почепцов О.Г. Коммуникативные аспекты семантики. - Киев, Вища шк., 2017. - 210 с.
15. Вежбицка А. Речевые акты//Новое в зарубежной лингвистике. Т. 16. - М.: Изд-во «Прогресс», 2015.- 500 с.
16. Апресян Ю.Д. Перформативы в грамматике и словаре. - М.: Изд-во «Наука», 2017. – 218 с.
17. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации.- М.: Изд-во «Инфра», 2017. - 272 с.
18. Оптимизация речевого воздействия / Под.ред. Н.А.Безменова, В.П.Белянина, Н.Н.Богомолова и др.- . М.: Изд-во «Наука», 2010. - 235 с.
19. Лузина Л.П. Язык как средство идеологического воздействия: лингвопрагматический аспект. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2013. - 217 с.

Аннотация

Духовное возрождение, т. е. культурное развитие любого общества, национального самосознания, выражается в современном совершенствовании форм общественного сознания в духовной жизни государства. В первые годы независимости нашей страны Елбасы Н.А. Назарбаев определил основным приоритетом привлечение иностранных инвесторов в экономику страны с целью установления рыночных экономических отношений. В настоящее время деловые отношения казахстанского экономического сектора с крупнейшими зарубежными предприятиями – результат этих исторических переломов. Это, в конечном счете, приносит определенные открытия, Изменения и ставит новые задачи во все сферы общества, в том числе и в лингвистику. Одним из них является деловая речь, которая является объектом исследования. Поскольку природа деловой речи представляет собой сложную структуру, ее невозможно всесторонне изучить только в одном языковом круге. Поэтому его языковые и экстралингвистические факторы требуют прагмалингвистического исследование.

Abstract

Spiritual revival, i.e. the cultural development of any society, national identity, is expressed in the modern improvement of the forms of social consciousness in the spiritual life of the state. In the first years of independence of our country, Elbasy N. A. Nazarbayev identified the main priority of attracting foreign investors to the country's economy in order to establish market economic relations. Currently, the business relations of the Kazakh economic sector with the largest foreign enterprises are the result of these historical changes. This ultimately brings certain discoveries, changes, and challenges to all areas of society, including linguistics. One of them is business speech, which is the object of research. Since the nature of business speech is a complex structure, it is impossible to study it comprehensively in just one language circle. Therefore, its linguistic and extralinguistic factors require a pragmalinguistic study.

UDC 378

L. Zhaydakbayeva¹, S. Daiyrbekov², A.A. Kydyrbay², M.L. Ismailova¹

¹Cand. Ped. Scie., M. Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan

²Cand. Ped. Scie., South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

²master, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

¹master, M. Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan

Luizca18@mail.ru

APPLICATIONS OF DIGITAL RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

Innovations are introduced into various spheres of human activity, which orients people to new development, improvement of their knowledge, skills, and competencies, and mastering new types of activities in related sectors of the economy. The education system should ensure a confident transition to the digital age, focused on productivity growth, new types of work, and human needs. Information of education has created the basis for moving to a new level, digitalization is aimed at training specialists who are guaranteed to be in demand in the labor market, are easily and fluently proficient in mobile and Internet technologies, and are also focused on continuous training (advanced training) through e-learning. Digital technologies in the modern world are not only a tool, but also an environment of existence that opens up new opportunities: training at any convenient time, continuing education, the ability to design individual educational routes, from consumers of electronic resources to become creators.

Keywords: Educational system, Digital, Self-digitalization, cognitive, digital technologies, Educational resources.

Introduction

The main directions of development of our country are reflected in the Digital Kazakhstan program.

The goals of the state program "Digital Kazakhstan" (hereinafter referred to as the Program) are to accelerate the development of the economy of the Republic of Kazakhstan and improve the quality of life of the population through the use of digital technologies in the medium term, as well as create conditions for the transition of the economy of Kazakhstan to a fundamentally new trajectory of development, ensuring the creation of digital the economy of the future in the long run [1].

It is designed to create an enabling environment for the creation of a full-fledged civil society in which knowledge, goods and services will be accessible to all citizens. To implement the ambitious tasks set by the Digital Kazakhstan program, it is necessary first of all to pay close attention to the reorganization of the educational system. The main characteristic feature of a modern person is the possession of digital technology skills, their application in everyday household and work environment. Another global trend is the "self-digitization of the state", i.e. digitalization of operations of the state and state-owned companies. Self-digitalization is a task that must be implemented by any state that aims to maximize the creation of value in the economy, increase prosperity, and take a worthy place in the ratings of business and living standards.

In order to provide the economy with employees who own digital technologies, it is necessary to introduce these technologies into the education system. Children of even preschool age are successfully mastering the digital environment and already have some experience that needs to be consolidated and developed in the process of studying at school [2].

The implementation of the main directions of modernization of education required a rethinking of their pedagogical experience, to understand what to change in their activities from the point of view of self-digitization of students ' interest, what knowledge is no longer sufficient in modern conditions, what modern teaching tools are most effective for the development of this quality of personality.

Materials and methods

It became obvious that using only traditional methods of teaching the subject, it is very difficult to solve these problems. Information and communication technologies are one of the most effective means of developing students' cognitive interest. In this regard, we use a digital educational resource.

A digital educational resource (DER) is an informational educational resource stored and transmitted in digital form. Connecting all schools in Kazakhstan to the Internet within the framework of the national project "BilimLand", "Daryn. Online" made educational Internet resources available to all educational institutions.

On the site <https://onlinemektep.org/> you can find a Single window of access to educational resources, and on the site <https://daryn.online/profile/stream> unified collection of Digital Educational Resources.

A DER collection is a systematized collection of DER with descriptions and a certain completeness within its specification. The collection contains e-learning materials:

- texts describing the mandatory content of education for a given school subject and stage of study

- sources that are supposed to be used in the educational process by texts

- subject-specific tools and links to General tools that are effective in the subject

- open task banks for this subject, a system for saving the results of tasks and evaluating them.

Appendix 1 contains a presentation that systematizes the types of DER, forms of working with Them, and requirements for the design and use of DER.

Educational resources have been created for many modern textbooks. For grades 5-6, digital educational resources are partially used in the educational process for English textbooks."

Almost all of the digital educational resources intended for organizing front - end work in the classroom are files made in the Microsoft PowerPoint program, version of Microsoft PowerPoint 2003.

Data from the DER is divided into 5 types:

- material for front-end work at the stage of introducing new knowledge;

- Material for front-line work at the stage of forming skills (mainly exercises aimed at developing oral computing skills);

- Material for correction and control of knowledge (dictation for 1 or 2 options);

- Material for the organization of the final lessons (casual game or games competitions);

- Material for preliminary testing.

The most effective electronic educational resources are multimedia resources. In them, learning objects are presented in many different ways: using text, graphics, photos, videos, sound, and animation. In this way, all types of perception are used; consequently, the foundations of the child's thinking and practical activity are laid.

Computer science is a sobering discipline every year. Therefore, many children find it difficult. With the help of the cor animation, you can show students tasks for movement: towards each other, in the opposite direction, in pursuit, with a lag. You can use the ready-made material on the site Ustazdar sites-Ustazdar sites (u-s.kz)", Workshop " REPUBLICAN EDUCATIONAL PORTAL (ustazdar.kz)". The process of organizing school education using it makes it possible to make this process interesting, on the one hand, due to the novelty and unusual nature of this form of work for students, and on the other, to make it exciting and bright, diverse in form by using the multimedia capabilities of modern computers; to individualize the learning process by having multi-level tasks, by immersion and assimilation of educational material at an individual pace,

- independently, using convenient ways of perceiving information, which causes students to have positive emotions and forms positive learning motives;

- liberate students when answering questions, because the computer allows you to record the results (including without setting a grade),

- correctly responds to errors; independently analyze and correct mistakes, correct their activities due to the presence of feedback, as a result of which self-control skills are improved;
- carry out independent educational and research activities (modeling, project methodology, development of presentations, publications, etc.), thereby developing students' creative activity.

Results and discussion

Digital literacy is the ability to create and apply content through digital technologies, including computer programming, search, information exchange, and communication skills. Henry Jenkis, however, reveals the content of the concept of digital

literacy as the ability to work with a computer as with hardware, understanding the features of the device and distribution of digital information, the device of the network community and the features of social media [3].

Content of digital literacy is reduced to the understanding that if there is clarity in the structure and content of digital reality, then there will be clarity in the control and interaction with digital technologies.

Digitalization management is possible with unified databases, learning effectiveness criteria, in other words, an integrated approach that would define the goals, structures, and content of the educational process. The Association "National society of technologies in education" has developed various procedures for evaluating education by consumers, experts, and professional communities [4]. For example, an online course is counted as a part of the University's curriculum.

Digitalization management in the educational environment is carried out through digital marketing, aimed at organizing interaction with teaching staff, research and teaching staff, graduates, students, and applicants using a range of digital communication channels; monitoring changes in the formation of a positive image of the University; encourage the creation of new digital communities and innovations; develop personalized marketing materials for target audiences [5].

We see that the process of digitalization of the economy, education and any other spheres of human life involves the formation of a digital (information) culture that allows them to correctly use the opportunities that open up and organically integrate into the environment of the information society [6].

You can use the presentation to systematically check that all students in your class have completed their homework correctly. When checking homework, it usually takes a lot of time to reproduce drawings on the blackboard, explaining those fragments that caused difficulties. Well-proven dictation tools that are designed to control and correct students' knowledge in the process of studying the topic, as well as to organize the repetition of rules during the passage of other topics of the course. They allow me to organize independent activities of students with subsequent verification and analysis of mistakes made, which is usually quite difficult to implement. Most dictation in one version is carried out at the initial stage of studying the topic [7, 8]. They allow:

- the teacher-immediately after explaining the new material to find those points that are not learned or poorly learned by students and once again analyze this material;
- for the student-analyze their mistakes, understand the reasons for their appearance.

Thus, approximate feedback is provided during the training process. Let me explain how you work with these materials [9].

In this type of DER, a task appears at the first stage when the left mouse button is clicked. I read it, students either write down only the answer, or the task, its solution and answer, and then the next task appears. This way, I can adjust the speed of tasks appearing, depending on the class level. The greatest effect is achieved if students write down the solution "under a carbon copy". After all the tasks are completed, students give me one copy and keep the second one. After that, we move on to the second stage.

Everybody in the world has switched to online education. Kazakhstan should not lag behind. Online learning should be accessible to everyone. Today the most dynamically developing area of education is the Internet, which has been widely introduced into school education and has become

available for use in the educational space. Using the resources of the Internet, the teacher will be able to introduce new relevant information into the teaching, increase its visibility and interest of schoolchildren in learning. Among other things, the Internet makes it possible to diversify the content and methods of teaching a number of subjects, including computer science. The use of Internet resources in computer science lessons increases the information culture of students, shows the best qualities in children, helps them to grow creatively; allows you to use more extensive information; ensures the efficiency of replenishment of educational material with new information. In the classroom, the Internet can be used with a variety of functions and, therefore, purposes: as a way to diagnose the learning capabilities of students, a teaching tool, a source of information. Students often use the Internet services at home in preparation for seminars, in work on creative assignments.

The digital education system includes information resources, telecommunications, management system (fig.1).

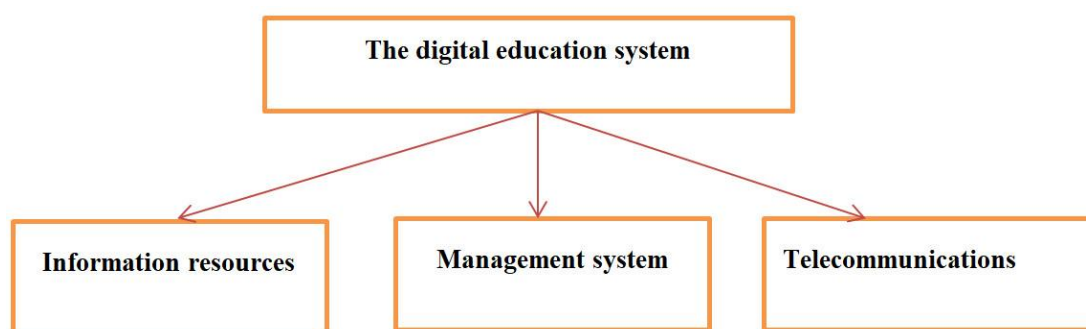

Fig. 1. Digital education system

The use of Internet technologies opens up a promising direction in training. Modern children learn this way-computer-way is much more familiar and interesting. However, such training is only possible in combination with other educational technologies. Since the violation of harmony, measures of expediency can lead to reduced performance, increased fatigue of students, and reduced work efficiency. Without clearly and correctly set goals and objectives, visiting the Internet cannot be useful and effective. The teacher and students need to jointly select Internet resources, since in the process of such work, students' research activities are organized to find solutions using the appropriate Internet resources.

Conclusion

Computer presentations are also convenient to use in extracurricular activities during various competitions and games. This is a demonstration of portraits of computer scientists, a story about their discoveries, and an illustration of the practical application of theorems in life.

So, the use of information technologies increases the motivation of learning, in particular, learning computer science. Thus, pedagogical influences become less authoritarian and more democratic. The use of information technologies allows you to achieve freedom of creativity of participants in the pedagogical process: the student and the teacher. The teacher teaches, educates, but also encourages the student to develop his inclinations, develops the need for independent work.

References

1. Yurevich E. I. Fundamentals of robotics. Leningrad, Mashinostroenie, 1985. 271 p.
2. Fundamentals of robotics/ Ed. by K. D. Nikitin. Krasnoyarsk, Publishing House of the Krasnoyarsk University, 1986. 206 p.
3. Polov E. P. Robotics and flexible production systems. Moscow, Nauka, 1987. 191 p.
4. Buslenko V. N. Nagi colleague. - robot. Moscow, Molodaya gvardiya, 1984. 223 p.

5. Eguchi, A. Robotics as a Learning Tool for Educational Transformation. In Proceedings of the 4th International Workshop Teaching Robotics, Teaching with Robotics & 5th International Conference Robotics in Education, Padova, Italy, 18 July 2014; pp. 27–34.
6. Ronald, R.; Bloom, D.S.; Carpinelli, J.; Burr-Alexander, L.; Hirsch, L.S.; Kimmel, H. Advancing the “E” in K-12 STEM Education. J. Technol. Stud. 2010, 36.
7. Zeidler, D.L. STEM education: A deficit framework for the twenty first century? A sociocultural socioscientific response. Cult. Stud. Sci. Educ. 2016, 11, 11–26.
8. Bers, M.U. Blocks to Robots: Learning with Technology in the Early Childhood Classroom; Teachers College Press: New York, NY, USA, 2008; ISBN 0807748471.
9. Misirli, A.; Komis, V. Robotics and Programming Concepts in Early Childhood Education: A Conceptual Framework for Designing Educational Scenarios Anastasia. In Research on e-Learning and ICT in Education; Springer: New York, NY, USA, 2014.

Түйін

Инновациялар адам қызметінің әртүрлі салаларына енгізіледі, бұл адамдарды жаңа дамуға, өз білімін, дағдылары мен құзыреттерін жетілдіруге, экономиканың аралас салаларында жаңа қызмет түрлерін игеруге бағыттайды. Білім беру жүйесі өнімділіктің өсуіне, еңбектің жаңа түрлеріне және адамның қажеттіліктеріне бағдарланған цифрлық дәуірге сенімді көшуді қамтамасыз етуі тиіс. Білім беруді ақпараттандыру жаңа деңгейге көшу үшін негіз құрды, цифрландыру еңбек нарығында сұранысқа кепілдік берілген, мобильді және интернет-технологияларды оңай және еркін меңгерген, сондай-ақ электрондық оқыту арқылы үздіксіз оқытуға (біліктілікті арттыруға) бағдарланған мамандарды даярлауға бағытталған. Қазіргі әлемдегі цифрлық технологиялар-бұл құрал ғана емес, сонымен қатар жаңа мүмкіндіктер ашатын тіршілік ету ортасы: кез-келген ыңғайлы уақытта оқыту, үздіксіз білім беру, жеке білім беру бағыттарын жобалау мүмкіндігі, электрондық ресурстарды тұтынушылардан жасаушыларға айналу.

Аннотация

Инновации внедряются в различные сферы человеческой деятельности, что ориентирует людей на новое развитие, совершенствование своих знаний, навыков и компетенций, освоение новых видов деятельности в смежных отраслях экономики. Система образования должна обеспечить уверенный переход к цифровой эпохе, ориентированной на рост производительности, новые виды труда и потребности человека. Информатизация образования создала основу для перехода на новый уровень, цифровизация направлена на подготовку специалистов, которые гарантированно востребованы на рынке труда, легко и свободно владеют мобильными и интернет-технологиями, а также ориентированы на непрерывное обучение (повышение квалификации) посредством электронного обучения. Цифровые технологии в современном мире-это не только инструмент, но и среда существования, открывающая новые возможности: обучение в любое удобное время, непрерывное образование, возможность проектировать индивидуальные образовательные маршруты, из потребителей электронных ресурсов превращаться в творцов.

С.Б. Жамбусинов, Ж.Т. Сарсенбаев, А.А. Садыкова
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - БІЛІМ САЛАСЫНЫҢ ЖАҢА КӨКЖИЕГІ

Түйін

Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы «Егемен» баспасы – ел дамуының жарқын үлгісі мен нақты қадамдарын көрсететін келелі ой, салиқалы пікір, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Ел Президентінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласын зер сала оқып шықтым. Елбасы елдің бүгінгі мен болашағы туралы ой толқындарын – қуатты сезім ағысымен жүректен өткізе отырып толғана, тебірене сыр шерткенде, таңданыстан бас шайқамау қиын. Оның Отанға, елге, ұлттық құндылықтарға деген сүйіспеншілігі сүйсінтеді. Сонымен қатар бірінші кезекте, білім беру сапасы, сапалы дайындалған педагогтармен анықталады. Білім беру ұйымдарындағы педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету және олардың ішіндегі біліктілікті арттыру бағдарламаларын жаңарту, бірқатар міндеттерді шешудегі берілген ресурсты дамытуды қамтамасыз етуді көздейді, білім алудағы оның қажеттіліктерін қанағаттандыру, тез өзгермелі әлемдегі табысты қамтамасыз ету, мемлекеттің экономикалық дамуы үшін адамдық капиталдың бәсекеге қабілетті дамуы Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудағы зияткерлі жан дүниесі дамыған Қазақстан Республикасының азаматын жалпыға білім беретін мектептерде қалыптастыру болып табылады.

Кілттік сөздер: Ұлттық-рухани тамыр, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, патриоттық рухты сіңіру, руханиятқа, рухани жаңғыруға, «Мәңгілік ел»

Кіріспе

Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын құдіретімен маңызды» [1]. Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Бұл дегеніміз – ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі – үлкен көрегендік пен ұлттың алға ілгерлеуін жылдам қарқынмен жылжытатын қозғаушы күш. Бұл – тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды үдеріс.

Әсіресе, көптен күтіп жүрген латын қарпіне көшу, жазуымызды қалыптастыруға байланысты айтылған мәселесі орынды көтерілді деп ойлаймын.

Теориялық талдау

Мемлекет басшысы 2012 жылы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан – 2050» стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдеген болатын. Сондықтан бұл мақаласында Үкіметке нақты тапсырма бере отырып, қай уақытта, қалай латын қарпіне өтетінімізді айтып отыр. Яғни, 2025 жылға қарай іс-қағаздары, мерзімді баспасөз, оқулықтар, бәрі де латын әліпбиімен басылады деген сөз. Бұл

қоғамдық ғылымдар үшін міндеттелетін үлкен шара болары анық. Әсіресе, Тіл білімі институтына үлкен жауапкершілік артып отыр. Елбасы биылғы жылдың соңына дейін қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау жөнінде, 2 жылда ұйымдастыру және әдістемелік жұмыстар жүргізілетіні айтылған. Әрине, бұған үлкен дайындық керек. Еліміздегі рухани жаңғырудың тұжырымдамалық бағдары министрден бастап, қатардағы қарапайым азамат түсінетін, баршаға ұғынықты, бай әрі ықшам тілмен жеткізілді. Ең алдымен Президенттің мақаласындағы ең соңғы сөйлемге назар аударғым келеді. Ол сөйлем өмір сүре білу үшін өзгере білу керек, өзгере білмеген халықтар, тарихтың шаң-тозаңында қалады деген. Биылғы жылдан бастап Қазақстан жаһандық бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізуге бағытталған еліміздің Үшінші жаңғыруын іске асыруға кіріскені баршаға белгілі[2]. Оның мақсаты – Ұлт жоспарын орындау аясында әлемнің ең озық 30 елінің қатарына кіру болып табылады. Н.Ә. Назарбаев бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытына тоқталып өтті. Атап айтқанда «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, Президент жаңғырудың алты бағытын белгіледі:

1. Бәсекеге қабілеттілік;
2. Прагматизм;
3. Ұлттық бірегейлікті сақтау;
4. Білімнің салтанат құруы;
5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
6. Сананың ашықтығы.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», – деп ашып көрсетеді. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы темірқазығына айналған табысты ел болуымыз үшін жақсылыққа ұмтылып, жаманшылықтан арылып, саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиістіміз. Сол себепті, Мемлекет басшымыз атап өткендей, еліміздің әрбір азаматы бүкіл қоғам яғни саяси партиялар, барша мемлекеттік органдар осы жағдайға талдау жасап, біздің қай жерде тұрғанымызды анықтап, әрбіріміздің не істеу керектігімізді жете ұғынуы керек. Болашаққа нық қадаммен басу үшін өткенімізді ұмытпай, Елбасымыздың айтқан рухани жаңғыруын неге іліп алып кетпеске. Рухани жаңғыруы бұл мемлекетіміздің өсіп өркендеуінің жаңа сатысы. Әлем бір орында тұрмайды, заманға сай өмір сүру үшін көштен қалыспау керек. Сондықтан Елбасының тіл мәселесіне қатысты ой толғамына ынта жігерімізбен қолдау білдіру бүгінгі таңда кезек күттірмейтін мәселе[3].

Ел болам десең, бесігіңді түзе» дейді ұлы Мұхтар Әуезов. Әрбір білімгер өз жері мен оның байлығының иесі болу үшін жаңа технологияларды меңгеріп, жаңаша өмір сүруге үйренудің жолдарын білуге тиіс. Егер қоғамның даму кілті білімді адамдардың жаңаша қызмет атқаруын керек ететін болса, сол жаңашыл адамдарды, болашақ қоғам мүшелеріне білім мен тәрбие беруді жүзеге асыратын мамандар дайындайтын біздің білім беру ұйымдары Елбасы көздеген бағыттарға лайықты болуы тиіс. Ең бастысы, білім беруге қойылып отырған жаңа талаптарды орындауда көптеген жұмыстар жүргізіліп, жастардың үш тілде білім алуына, жаңа технологияларды білім беру жүйесіне енгізуде өңірімізде келелі жұмыстар атқарылуда.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауында «Біздің болашақтағы жоғары технологиялық және ғылыми қарқынды өндірістер үшін кадрлар қорын жасақтауымыз керек» деген сөздері бар. Демек, оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту, заманауи технологияны тиімді пайдалану мәдениетіне тәрбиелеу - педагог кадрлардың басты міндетінің бірі болып отыр.

Біліктілік арттыру - «Өмір бойы білім алу» идеясының негізгі тетігі, тиімді жүйесі. Адамның өмір бойы білім алуы міндетті түрде институт тамамдап, диплом алу емес, өмір бойында біліктілік арттыру арқылы өзін-өзі жетілдіріп отыруы, тұлғалық қажеттіліктеріне сәйкес білім алуы. Бүгінгі күні біліктілік арттыру жүйесінде қашықтықтан біліктілік арттыру аса өзекті. Себебі бұл маманның негізгі жұмысынан қол үзбей-ақ білімін жетілдіруіне мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқытуды кеңінен алып қарастыратын болсақ, оның негізінде ХХІ ғасырдың жаңа парадигмасы, басымдығы ретінде танылған Smart education жатыр.

Smart education - бұл ортақ стандарт, келісім мен технология негізінде Интернет желісіндегі бірлескен білім берушілік әрекетті жүзеге асыру мақсатында құрылған оқу мекемелері мен профессорлық-оқытушылық құрамының бірлестігі. Яғни бұл контентті бірлесіп құру және пайдалану, бірлесіп оқыту деген сөз. Сондай-ақ, Smart education, немесе «жетелі оқыту», - бұл барлық әлемнің контентінің көмегімен еркін кіруге болатын интерактивті білім ортасындағы икемді оқыту. Smart education ұғымының мәні - білімнің кең көлемді қолжетімділігі. Өз кезегінде, «жетелі оқытудың» мақсаты - білім беру процесін электронды ортаға көшіру арқылы оқыту процесін тиімді ету. Мұндай тұрғы оқытушының білімін көшіріп алып, әрбір адамға қол жетімді етеді. Оқыту әр жерде және үнемі қол жетімді болады. Кітаптық контенттен белсенді контентке көшу «жетелі электронды оқытуға» көшудің тағы бір жағдайы болып табылады. Білімді электронды түрде берудің нәтижелілігі артады [4].

Көптеген дамыған елдерде стандарт болып табылатын Smart Education-ның негізгі идеясы қандай екен? Негізі «Кешегі күні» оқушы үшін жалғыз білім көзі болып мұғалім табылды, сонымен бірге оқушы өз білімін толықтыру үшін кітапханаға, яғни дәл сол мұғалім кеңес берген кітапқа жүгінді. «Бүгін» білім тек оқытушы мен оқушыға ғана емес, оқушылар арасында өзара беріледі. Бұл білімнің жаңа деңгейі болып табылады. Сонымен қатар қазіргі таңда әр түрлі ақпараттық коммуникациялық технологиялар қолданысқа енгендіктен, оқытушы оқушыға білім беру үшін әр түрлі мультимедиалық құралдарды қолданады.

Ал «ертеңгі күні» Интернет оқушы үшін ең басты білім көзіне айналады. Оқыту процесі білім объектілерінің кез келген бағытта оқытушыдан оқушыға, оқушыдан оқытушыға немесе оқушыдан оқушыға жылжуы болып табылады.

Smart Education оқытушылардың контенттермен алмасуына мүмкіндік беретін әлеуметтік желілер мен интернет-қоғамдастықтардың дамуын талап етеді.

Web-технологиялар қарқынды түрде дамып келе жатырған қазіргі кезеңде кітапқа бағытталған дәстүрлі білім беру жүйесіне қарағанда Интернет ресурстарында орналасқан ақпараттан мол білім аламыз. Ал Smart Education білімді синхронды түрде жеткізеді, яғни сайтта жарияланған ақпаратты оқу материалына айналдырады [5].

Smart Education - бүкіл әлемнің оқытушыларының, оқушылардың және олардың білімдерінің бірігуі, яғни білім беру жүйесінің дамуының жаңа стратегиясы. Олай болса, еліміз Қазақстанның интеллектуалды дамуының кілті осыда деп ойлаймын.

«Smart» ағылшын тілінен аударғанда «ақылды» деген мағынаны білдіреді. Ал технологиялық сипатта да осы мағынада жұмсалады. Яғни, ақылды технология, ақылды техника, пайдалануға ыңғайлы, мейлінше ықшам, көп функциялы құрылғыларды атайды. Ал педагогикалық үдеріс тұрғысынан қарастыратын болсақ, оқытудың бұл түрі электронды оқыту, мобильді оқыту, кез келген жерде, кез келген ортада оқыту деген мағынада жұмсалады.

«Smart» жүйесі педагогтар қызметінде ең тиімдісі. Себебі бүгінгі жаһандану заманында күнділікті келіп жатқан ақпараттар легі ішінен ең қажеттісін сұрыптай алуға, өзіне қолдануға, нақты орындалатын, шынайысын таңдайды.

XXI ғасыр - технологиялар ғасыры. Мобильдік құрылғылар, Интернет желілері өмір сүрудің қарапайым күнделікті дағдысына айналып, ақпараттық технология адам өмірінің маңызды бөлшегі болып кірігіп кетті. Сандық қоғам, сандық орта қалыптасты. Дамыған мемлекеттер технологияларды адам игілігіне пайдалану мүмкіндіктерін мейлінше арттырып жатыр. Интернет желілері адамның әр түрлі бағытта дамуына мол мүмкіндік береді. Адам үйде отырып- ақ, кәсіпкерлікпен де, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен де, шығармашылықпен де айналыса алады. Әлеуметтік желілер арқылы адамның өзінің барлық мүмкіндіктерін жүзеге асыруына жол ашылды. Ақпараттық қоғамда адамның өзіндік ойлауы, әрекетке шығармашылық тұрғыдан қарап, ыңғайлы жол таба білуі маңызды болып табылады. Соның нәтижесінде интеллектуалды экономика қалыптасып, технологияның қарқынды дамуына мүмкіндік туады.

Ұлт жоспарын орындауда әр саланың өзіндік үлесі болса, ұзтаздар қауымы қосатын үлес – жас ұрпақты жаңа қоғам мүшесі етіп білім мен тәрбие беруді жаңаша құру, оны осы Елбасымыз көрсетіп отырған талаптарға сай орындау деп білемін. «Жалғандық жарға жығады» дейді қазақ даналығы. Біз – бабалар батасы дарыған, ата аманатын аялаған елміз. Сондықтан Елбасы Тәуелсіздік жылдары қоғамды бос демагогия дертінен арылтуға күш салды. Оның орнына елді өркендетер түбегейлі жаңаруларға жұмылдырды. Білім биігіне, ғибратты ғылымға, өнімді еңбекке бағдарлады. Бұл – қалыпты өмірді қауіпті өмірге айналдырмаудың және нақты жаңғырудың қамы. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы тәуелсіз еліміздің даму бағыты өрілген өзекті мақала екені даусыз.

Бұл мақалада сананы жаңғырту, ұлттық болмыстан, ұлттық кодтан айырылып қалмай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр.

Елбасымыз Қазақстан үшін қайта түлеудің айырықша маңызды екі үдерісі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға ала отырып, Біртұтас Ұлт болу үшін болашаққа қалай қадам басатынын және бұқаралық сананы қалай өзгертетіні жөнінде алысты болжайтын көзқарастарымен бөліседі. Мемлекет басшысы аталмыш жаңғырудың негізгі қызметі мен ерекшеліктеріне ой жүгіртіп, бұл жаңғырудың маңыздылығына тоқталады: «Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды.»[6]

Саяси, экономикалық реформаларда егеменді еліміз бірқатар жақсы нәтижелерге қол жеткізгені баршаға мәлім. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білу жұмысында рухани салаға басымдық берудің қажеттілігін алға қойып отыр. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында 6 бағытқа басымдық берілген.

- Бәсекеге қабілеттілік;
- Прагматизм;
- Ұлттық бірегейлікті сақтау;
- Білімнің салтанат құруы;
- Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы;
- Сананың ашықтығы.

Соның бірі - білім беру жүйесін жаңаша жетілдіру. Осы жүйе бойынша ауқымы кең жұмыстар атқарылып келеді. Құндылықтар жүйесінде тек білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана зор табысқа жетеді. Жастар басымдық беретін межелердің қатарында білімнің үнемі бірінші орында тұруы шарт. Бұл – Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру»

мақаласында айтылған ой. Іргелі ілім үйрету арқылы шәкірттерді шынайы патриот қылып қалыптастыруға болады, - дейді шара бастамашылары.

Бүгінгі әлемдік бәсекелестік заманында бізге сергектік пен серпіліс керек. Президент ұсынған тың идеялар - жаңа нәтижелі көкжиектерге бастайтын серпіліс. Бұл ретте барлық оқу орындары қоғамдық сананы жаңғыртудың қозғаушы күші болуы тиіс.

Төл тарихымызды білу де – парыз. Өткенге зер салмай болашақты болжауға болмайтындығын түйсінген жастар конференцияда өздерінің ғылыми жобаларын қорғады. Қоғамдық сананы жаңаша жаңғыртуда мектептер мен жоғарғы оқу орындарының білім беру және жас ұрпақты тәрбиелеу ісінде алар орны ерекше. Табысты болудың ең басты факторы - білім екендігін әркім терең түсінуі керек. Жиында ортаға салынған ортақ ой – осы.

Аталмыш бағыттардың бәрі барынша өзектендірілген және уақыттың талаптарына нақты жауап береді. «Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге ауадай қажетті қасиеттер мен құндылықтардың қайнары тоғысып, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген адамдар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Елбасының бағдарламасын толық қолдай отырып, рухани мәдениеттің дамуы үшін тағылымды ұлттық тәрбиенің қайнарынан сусындап, биік адами құндылықтардың кемелдену барысында әрбір маман иесі атсалысу керек.

Мемлекет басшысының «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы біздерге, ғылым адамдарына нағыз прагматикалық, нақты әрі түйінді, еліміздің болашағы үшін тағдыршешті мәселелерді көтерген атаулы құжат болды.

Жолдау біздің еліміздің ширек ғасыр ішіндегі екі жаңғырту үрдісін аяқтап, үшінші, экономикамыздың әлемдік өсімінің лайықты деңгейге жетуін қамтамасыз ететін, жеделдетілген технологиялық жаңғыртылу басымдығына көшуімізді айқындап берді[7].

Цифрлы технология біздің өмірімізге тәуелсіздігіміздің бастапқы жылдары-ақ батыл енгізіле бастады. Ең алдымен, мектептерді жаппай компьютерлендіру қолға алынды. Компьютерлер кеңседе де, үйде де негізгі ақпараттық құрал ретінде пайдаланыла бастады, ақпаратпен орындалатын кез келген жұмыс компьютер көмегімен жүзеге асырылатын болды. Ақпаратты сақтау да, тасымалдау да жолға қойылды.

Нәтижелер мен талқылау

Елбасының Жолдауында елімізде үлкен экономикалық және технологиялық дүмпу болуы тиістігі баса айтылды. Ал ол үшін, ең алдымен, тағы сол ІТ саласына басымдық беріледі. Жалпы, Қазақстанда ақпараттық технологияларды мемлекеттік секторға ендіру жұмыстары осыдан он жыл бұрын сәтті басталған. Оған мысал келтіруге болады, ол – «eGov» жүйесі немесе Қазақстанның электронды үкіметі. Дәл осы жүйенің көмегімен бүгінде жүздеген операцияны компьютер алдында отырып-ақ жүргізе аласыз. Құжат ресімдеу, коммуналдық қызмет түрлерінің ақысын, салық, айыппұл, сақтандыру және өзге де қызмет түрлерін үйде отырып төлеуге кез келген қазақстандықтың мүмкіндігі бар. Бұл істер алдағы кезде одан әрі жетілдіріле түседі. Ақпараттық технологиялар қарыштап дамып бара жатқан мына заманда ІТ саласын дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарынан көріну қиын. Өйткені, өркениетті елдердің барлығы осы цифрлы жүйеге көшіп, өнеркәсібінің дамуын және халқының әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартып келеді. Жолдауда Елбасы: «Білім беру ісінде қолданылатын және басқа да перспективалы салаларды дамыту керек. Жалпы халықтың бақуатты өмір сүруі үшін жасалып жатқан шаралар екенін түсінуіміз қажет. Тұрғындардың әл-ауқаты артып, еңсесі тік көтерілгенде ғана Қазақстан дамыған өркениетті елдердің қатарына, яғни алдыңғы «отыздыққа» қосыла алады. Ал, бұл мақсатқа жету үшін еліміз Үшінші жаңғыруды еңсеруі тиіс. Алдағы кезде замана көшінен қалғысы келмеген әрбір азамат, мамандар, ғалымдар мен студенттер ұялы байланыс, телекоммуникация, сандық ТВ, кеңжолықты интернет, ақпараттық технологиялар, Е-үкімет, Е-сауда,

интерактивті жарнама және әлеуметтік медиа саласындағы өзекті тақырыптардан тыс қалуына болмайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Елбасымыздың рухани жаңғыру бағдарламасында жастарымызды отансүйгіштікке тәрбиелеу мақсатында жас ұрпақты ойлы да іскер, жігерлі де батыл, өзіне-өзі сенімді, интеллектуалды деңгейі биік, жан-жақты азамат ретінде қалыптастыруда жалпы ұстаздар қауымының қызметі өлшеусіз. Еліміздің жеткен жетістіктері аясында жас ұрпақты Отанын сүйуге, ол үшін аянбай қызмет етуге тәрбиелеу – біздің басты міндетіміз. Тұңғыш Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасын қолдап, халқымыздың жарқын болашағының кепілі-ұл-қыздарымызды тәрбиелеп, отанымыздың бақыты үшін еңбек ете берейік. Тұңғыш Елбасымыз екі дәуір түйіскен шақта, бүгінгі жаһандану кезеңінде Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріп, түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отырғандығына сенім білдіреді.

Мұғалім ретінде маған Елбасының мақаласында айтылған гуманитарлық бағыттағы 100 ең жақсы оқулықтарды әртүрлі тілдерден қазақ тіліне аудару туралы жобасы қатты ұнады. Өйткені, бұл біздің жас жеткіншектер мен мамандарымызға білімі жағынан жаһандық бәсекеге дайын болуға әсерін тигізеді.

Ұлт көшбасшысы атап көрсеткен бұл шаралар еліміздің дамудың жаңа деңгейіне көтерілуіне өз септігін тигізетініне сенімдімін. Нақты жаңғыру – білім биігіне, ғибратты ғылымға, өнімді еңбекке талпыну деп санаймын.

Әдебиеттер тізімі

1. С. Пірәлиев, «Ұлттық тәрбие және жаһандану» «Егемен Қазақстан» газеті К.С.Ныязбекова «Ұлттық тәрбие», 2013, №4, Б. 19-22.
2. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, жыл. Мына сілтемеде: http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012 ж.).
3. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 //Казахстанская правда, 2010, № 153–154, С. 10–12.
4. Абсатова М.А. Технология интегративного обучения. Алматы: Ғылым, 2004. 140 с.
5. Кобдикова Ж.У. Оқытудың жаңа технологиясы мен оқушылардың даму мониторингі. // Қазақстан мектебі 2001.№5, Б. 34-39.
6. Ахметов А.К. «Принципы технологии и содержания образовательной программы», Алматы, 1995, 192 б.
7. Нұрмұхамбетова Т.Р.Тәжірибелік психология: Оқулық. 2 бөлім : Психологиялық кеңес беру және психокоррекция жүргізу технологиясы мен әдістемесі. Шымкент: ОҚМУ, 2007, 216 с.

Аннотация

Программная статья Елбасы Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева «Ориентация на будущее: духовное обновление». Издательство «Егемен» является важным документом, созданным для твердой мысли, здравого мнения и смелых решений, отражающим яркий пример и конкретные шаги страны. Я прочитал статью президентской программы «Ориентация на будущее: духовное обновление». Трудно игнорировать мысли Президента о настоящем и будущем страны, когда речь идет о душевной страсти, с сильным чувством страсти. Его любовь к стране, стране и национальным ценностям очень ценится. В то же время качество образования, в первую очередь, определяют квалифицированные преподаватели. Обеспечение профессионального развития педагогических кадров учебных заведений и обновление в них программ профессионального развития, обеспечение

развития данного ресурса в ряде задач, удовлетворение его потребностей в образовании, успехи в мире быстро меняющейся экономики, конкурентное развитие человеческого капитала для экономического развития Казахстана. Республика Казахстан обладает развитым интеллектуальным духом в развитии образования это образование школ в общеобразовательных школах.

Abstract

Program article of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev “Orientation to the future: spiritual renewal”. Egemen Publishing House is an important document created for solid thought, common sense and bold decisions, reflecting a vivid example and concrete steps of the country. I read an article in the presidential program, Orientation to the Future: Spiritual Renewal. It is difficult to ignore the President’s thoughts about the present and future of the country when it comes to spiritual passion, with a strong sense of passion. His love for the country, country and national values is greatly appreciated. At the same time, the quality of education is primarily determined by qualified teachers. Ensuring the professional development of the teaching staff of educational institutions and updating professional development programs in them, ensuring the development of this resource in a number of tasks, meeting its educational needs, successes in the world of a rapidly changing economy, competitive development of human capital for the economic development of Kazakhstan. The Republic of Kazakhstan has a developed intellectual spirit in the development of education is the education of schools in secondary schools.

ӘОЖ37.013.88

С.Б. Жамбусинов, Н.А. Турекулова, А. Махаева
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ЖАЛПЫҒА БІЛІМ БЕРЕТІН ОРТАҒА ҚАРАЙ БЕЙІМДЕУ МЕН ТҮЛҒАНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТТІК ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Инклюзивті білім ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін ғана емес, сонымен бірге дені сау балалар үшін де дамыған, адамгершілікке негізделген және тиімді білім беру жүйесі ретінде танылады. Инклюзия мектеп жүйесіне критерийлерге сай келетін-келмейтініне қарамастан, бәріне білім алуға құқық береді. Мектеп тек білім беру қызметін ғана емес, сонымен бірге бала өмірінің басты бағыты болып табылады. Олардың әрқайсысының жеке тұлғасын құрметтеу және қабылдау арқылы өзіндік тәрбиелік траекториясы бар тұлға қалыптасады. Дамуында ауытқулары бар баланың қабылдауын дамыту мен интеллектуалды бұзылулары бар балалардың дамуы арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Инклюзивті мектеп - бұл, ең алдымен, адамдарға және олардың өмір салтын құрметтеуге тәрбиелейтін демократиялық мектеп. Осындай мектепте оқушылар білім беру мәселелерін шешу үшін шығармашылықпен жұмыс жасайды. Инклюзия пәні - денсаулығы және арнайы білім беру қажеттіліктері бар бала. Жергілікті мектептерге бару - балалардың қоғамға енуін дәлелдейтін маңызды факторлардың бірі. Бұл балалар көптеген елдерден таңдай алмайды, оларды жақын судьялармен салыстыру қиын, дидактикалық ойындармен өзара әрекеттесудегі айырмашылықтарды ескере алмайды. Оларды бөгде заттардың сипаттамаларына сүйене отырып талдау, қатардан табу мүмкін емес.

Кілттік сөздер: Инклюзивті білім ерекше қажеттіліктері, инклюзивті білім беру, ерекше қажеттіліктері бар балалар

Кіріспе

Қазақстан Республикасының әлемдік білім кеңістігіне кіруі педагогикалық қауымдастықтан кәсіби міндеттер мен оларды шешудің жолдарына жаңа көзқарасты талап етеді. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы дамуында мүгедек балаларды қалыпты дамып келе жатқан

құрдастарымен бірге интеграцияланған білім беру және даму мүгедек балаларды тәрбиелеу идеяларын іске асыруда жаңа тұжырымдамалық тәсілдерді ұсынады. Балалардың әртүрлі білім беру және оқыту бағдарламаларына тең қол жетімділігін қамтамасыз ету, мүгедек балалардың білім алуға тең қол жетімділігі басым міндеттердің бірі болып табылады. [1]. Қазіргі таңда инклюзивті білім беру үшін бірнеше кедергілерді атап көрсетуге болады: икемді білім беру стандарттарының болмауы; жалпы мектеп педагогтарының ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың ерекшеліктері туралы, білім беру және түзету үрдісін ұйымдастыру әдістемесі мен технологиясы туралы түсініктерінің болмауы; мектептің педагогикалық ұжымының арнайы даярлығының болмауы, коррекциялық педагогика мен арнайы психология негіздерін білмеуі, еңбекке оқытудың, жеке бағдарламасының, ерте кәсіби бағдарлаудың болмауы;

Теориялық талдау

Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру мен осы жүйеде қызмет ететін педагогтерді арнайы даярлау – әлі де болса толыққанды игерілмеген тың сала. Осы саланың тұжырымдамалық негіздерін және оны іске асырудың білімдік, ғылыми, оқу-әдістемелік, практикалық және ағартушылық тетіктерін зерттеу - қазіргі күн тәртібіндегі өзекті мәселе. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында мүмкіндігі шектеулі балалары бар балаларға арналған қазіргі заманғы білім беру жүйесі айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда. Мүгедектігі бар балалармен білім беру интеграциясы кең таралды. Сонымен, бүгінде республикада орта мектептерде 1155 арнайы сынып, 129 психологиялық-педагогикалық түзету кабинеті, 558 логопедиялық пункт жұмыс істейді. Алайда тәжірибе көрсеткендей, «жаппай» мектептерде коучинг және арнайы сыныптар ашу мүмкіндігі сапалы білімнің қол жетімділігін қамтамасыз етудің жалғыз шарттарынан алыс.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру ортасына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғаш рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңы қабылдады. Осы заң аясында жарымжан балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларды білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыда қамтамасыз ету қарастырылған. Инклюзивті білім беру – мүмкіндігі шектеулі балалардың жалпы білім беретін мектептерде тең жағдайда бірдей білім алуына қолжетімділігін ұйымдастыру. Мәселен арбамен қозғалатын балалар үшін мектептерде арнайы панустар өзге де мүмкіндіктер қарастырылуы керек. Бұл индикаторлар 2011-2015 жылдарға арналған стратегиялық жоспарда да талап етілген. Инклюзивті оқыту негізінде балалардың қандай да бір дискриминациясын жоққа шығару, барлық адамдарға деген теңдік қатынасты қамтамасыз ету, сонымен бірге оқытудың ерекше қажеттігі бар балаларға арнайы жағдай қалыптастыру» [2]. Тәжірибе көрсеткеніндей қатаң білім беру жүйесінен балалардың бір бөлігі шығып қалады, өйткені қалыптасқан жүйе мұндай балалардың даралық қажеттілігін қанағаттандыра алмайды. Инклюзивті бағыт мұндай балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру үшін қандай арнайы жағдайлар қажет Ең алдымен, даму мүмкіндігі шектелген балалармен жұмыс жасай алатын мамандар даярлау. Екіншіден архитектуралық кедергілерді жою. Білім мекемелерін арнайы тұтқалармен, парталармен, үстелдермен және басқа да компенсаторлық құралдармен жабдықтауды, көтергіш қондырғылар, пандустар, санитарлық бөлмелердің арнайы қондырғыларын орнататын іс-шаралар кешенін бастау қажет. Қазақстан Республикасындағы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында инклюзивті білім беруді жетілдіру мақсатында төмендегідей мәселелерді қарастрады. 2015 жылға қарай аталған міндетті шешу үшін қажетті нормативтік база құрылады. Инклюзивті білім беру шеңберінде жалпы және арнайы білім берудің өзара әрекетінің тетігі әзірленеді, мүмкіндігі шектеулі балаларды біріктіріп оқытудың модульдік бағдарламалары әзірленеді мүгедек балаларға қашықтықтан білім беруді ұйымдастырудың тәртібі әзірленеді. Осы жұмыстардың барлығы да Қазақстан Республикасының «Білім

туралы» «Бала құқықтары туралы», »Жемтар балаларды әлеуметтік және медициналық – педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы» Заңдарын және Ережелерді басшылыққа алады. Инклюзивті білім беру ерекше балаға білім беру саясатының бір түрі болып табылады.

Осыған байланысты мүгедек балалардың білім алу құқығын іске асыруды қамтамасыз ету білім беру саласындағы ғана емес, сонымен бірге Қазақстан Республикасының демографиялық және әлеуметтік-экономикалық дамуы саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады »[2].

Қазіргі әлемде ерекше қажеттіліктері бар балаларды жаппай оқу орындарына біріктіру - барлық дамыған елдерге әсер ететін жаһандық әлеуметтік процесс. Оның негізі - қоғам мен мемлекеттің мүгедектер мен мүгедектерге қатысты барлық жүйені қайта қарастыруға дайындығы. Білім алу - әр адамның құқығы. Отандық білім беру жүйесінде мүмкіндігі шектеулі балалар ерекше орын алады. Осы санаттағы балалардың өмірлік белсенділігін қамтамасыз ету мәселелері Қазақстан Республикасының «Білім туралы», «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы», «Ерекше мақсаты бар балаларды әлеуметтік және медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы» заңдарында, сондай-ақ бірқатар нормативтік құқықтық актілерде белгіленген. Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес барлық басқа балалармен бірдей білім алуға және шығармашылық дамуға тең құқықтарға ие бола отырып, мүгедек балалар өмірде бұл құқықты пайдалану мүмкіндігінен жиі айырылады. Негізгі міндет - жағдай жасау және оларды әлеуметтік оңалту мен бейімделуге, қоғамда толық өмір сүруге дайындау. [3]

Танымдық қабілеттерін дамыту. Отандық психология негізінде танымның негізгі құрылымдық бірлігі бағдарлаушы әрекет ретінде қарастырылады. Зерттеуші-психолог ақыл кітабының негізі - танымдық бағыттағы іс-әрекеттің түрлерін түсіну екенін көрсетеді. Тыңдау және сыдыру барлық ерекшеліктерге бірдей емес (олар жылдамдықты арттырады). Мектепке дейінгі мекемедегі жағдайға байланысты мәзір сенсорлары баланың мінез-құлқының дамуын жақсарту үшін стандарттар мен зерттеулерді (геометриялық пішіндер, кішкентай өлшемдер) өшіруі керек[4].

Белгілі бір заттарды қабылдау да күрт өзгереді. Жанашырлықтың ерекшеліктерін біліп қана қоймай, сонымен бірге күйеу баласы өзінің форма дризаларын қалай қабылдай алатынын біледі. Бұл балаларға галлийді анықтауға, айты толтыруға және оларды күні бойы жинауға мүмкіндік береді.

Интеллектуалды бұзылулары бар балалар үшін мектептегі кез-келген белсенді әрекет дамудың бастауы болды. Ақыл-есі кемістігі бар бала - қабылдаудың дамуы дем алу жасында өзгереді. Кесілген балалар тауда модель жасай алады. Кейбір жағдайларда қатысқандар аудиторияның өзара әрекеттесуіне әсер ететін тапсырманың орнында болды. Алайда, ханымның тренді ұрылды. Мектеп жасына дейінгі баланың соңғы бейнесінде ауылдағы ақыл-есінің дамуы тежелген балалардың кітабы даму деңгейіне жетеді, ал балалар үйінде - мектеп жасынан бастап балалар үйіне дейін. Аралық рамаларға қатысты бағдарлау ерекшеліктері[5]

Дамуында ауытқулары бар баланың қабылдауын дамыту мен интеллектуалды бұзылулары бар балалардың дамуы арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Бұл балалар көптеген елдерден таңдай алмайды, оларды жақын судьялармен салыстыру қиын, дидактикалық ойындармен өзара әрекеттесудегі айырмашылықтарды ескере алмайды. Оларды бөгде заттардың сипаттамаларына сүйене отырып талдау, қатардан табу мүмкін емес. Есіңізде болсын, балалар негізінде таңдау жасаса да, іздеу әдісін пайдаланбайды. Егер олар сіздің мүдделеріңізді қолдаса, онда отандастардың қайсындары, олардың Женде алмаидары, пайдалы тәжірибесі мен бағдары. Олигофрениялық балаларда шаш біркелкі дамымайды, ал қисық стандарттармен бір тапсырмадан екіншісіне өту қиын. Балаларға сабақ берген кезде мұғалімдер өздері таңдай алмайды, олар ешнәрсе ойламайды, өз ісімен

айналыспайды. Осылайша, ауылдық атаулары аз балалар үшін жедел даму баяулауымен сипатталады. Олардың басында кэш бар, ол сіздің сыртқы келбетіңіздің қоршаған орта мәселесі ретінде қалыптасуын тездетеді.

Қалыпты емес балалар пайда болатын ойлаудың бірінші түрі - визуалды ойлау. Ол тәжірибелік сюжетте пайда болды және оған қызмет етуге қуанышты болды. Көрнекі ойлау барлық ақыл-ой әрекетінің негізгі компоненттерінен тұрады: мақсат қою, әдістерді талдау, мақсатқа жету үшін әдістерді таңдау. Практикалық тапсырманы шешудегі танымдық-бағдарлық белсенділігі төмен сапалы ер адамдарда емес, ісіктердің объектілермен байланысында көрінбейді[6].

Көрнекі ойлау - бұл ойлаудың ерте формасы ғана емес. Ол басында дұрыс форманы тапты, оның негізі алдымен кенкрек-профиль, содан кейін аюушаша-логикалық ойлау. Сондықтан визуалды-белсенділік ойлауды дамыту көбінесе баланың бүкіл танымдық іс-әрекетін қалыптастыру болып табылады.

Сонымен, ақыл есі кем балалардың ұжымда психикалық дамуы түзетіп оқытуынсыз үлкен ауытқушылықтармен жүретіндігін біз анықтадық[7].

1. даму темпінің баяулауы көрінеді: барлық психикалық процестер өте баяу және кеш қалыптасады;

2. Баланың барлық іс-әрекетінде белсенділіктің жетіспеушілігі байқалады. Бұл баланы қоршаған заттық әрекеттерге, айналадағы заттарға деген қатынасы сияқты, сонымен қатар әлеуметтік жағдайлар – баланың өзінің құрдастарына, үлкендерге және тіпті өз-өзіне деген қатынасында көрінеді;

3. Ақыл есі кем балалардың мектепке дейінгі жастың соңына қарай оларға тән әрекеттің қалыптаспағандығы білінеді: заттық, ойын, бейнелеу; танымдық процестері: қабылдау, ес, ойлау; сөйлеуі нашар дамығандығы; моторикасының едәуір жетілмеуі;

4. Дамуының артта қалуымен бірге сапалық ауытқушылық орын алады. Бұл кезде ауытқушылықтардың көбісі екіншілік дефект ретінде білінеді.

Инклюзивті білім ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін ғана емес, сонымен бірге дені сау балалар үшін де дамыған, адамгершілікке негізделген және тиімді білім беру жүйесі ретінде танылады. Инклюзия мектеп жүйесіне критерийлерге сай келетін-келмейтініне қарамастан, бәріне білім алуға құқық береді. Мектеп тек білім беру қызметін ғана емес, сонымен бірге бала өмірінің басты бағыты болып табылады. Олардың әрқайсысының жеке тұлғасын құрметтеу және қабылдау арқылы өзіндік тәрбиелік траекториясы бар тұлға қалыптасады]. Мектептегі оқушылар топ болып, бір-бірімен әрекеттесуді, қарым-қатынас орнатуды, мұғаліммен тәрбиелік мәселелерді шығармашылық тұрғыда шешуді үйренеді. Инклюзивті білім барлық балалардың жеке мүмкіндіктерін кеңейтеді, адамгершілік, толеранттылық және көмектесуге дайын сияқты қасиеттерді дамытуға көмектеседі деп сеніммен айтуға болады. Инклюзивті білім - бұл студенттер мен оқытушылар ортақ мақсат - қол жетімді және сапалы барлық балалар үшін жұмыс жасайтын түбегейлі жаңа жүйе[8].

Қортынды

Инклюзивті білім беру мәселесін зерттеу бізге инклюзияның келесі қағидаларын атап өтуге мүмкіндік береді:

- барлық студенттер мен оқытушылар үшін қоғам үшін тең құндылықты мойындау;
- оқушылардың жергілікті мектептердің мәдени өміріне қатысу дәрежесін жоғарылату және сонымен бірге кейбір оқушылардың мектеп өмірінен оқшаулану деңгейін төмендету;
- мектептегі жұмыс әдістемесін мектеп жанында тұратын барлық оқушылардың әр түрлі қажеттіліктерін толығымен қанағаттандыра алатын етіп қайта құру;
- білім алуға кедергілерді алып тастау және мектептегі өмірге толық қатысу мүмкіндігі тек мүгедектерге немесе ерекше білім беру қажеттіліктері бар адамдарға ғана емес;
- кедергілерді жою және жекелеген оқушылар үшін мектептерге қол жетімділікті жақсарту әрекеттерін талдау және зерттеу, жалпы мектептің барлық оқушыларының пайдасына бағытталған реформалар мен өзгерістерді енгізу;

- студенттер арасындағы айырмашылықтар - бұл кедергілерді емес, педагогикалық процеске ықпал ететін ресурстар;

- оқушылардың тұрғылықты жерінде орналасқан мектептерде білім алу құқығын тану;

- жалпы мектептердегі жағдайды оқушылар үшін де, мұғалімдер үшін де жақсарту;

- оқушылардың оқу үлгерімін жақсартуда ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік құндылықтарды дамытуда мектептердің рөлін мойындау;

Қорыта келгенде, ең бастысы кемтар балаларға деген қоғамның көзқарасын, пікірін өзгерту керек, олар үшін кедергісіз орта қалыптастыру қажет және мүмкіндігі шектеулі баламен бір сыныпта отырған дені сау бала әлдеқайда мейірімді, қайырымды болып өсетінін халықаралық тәжірибе көрсетіп отыр. Енді сол тәжірибенің біздің елімізде де қанат жайып, өркендеуіне педагогтар қауымы зор үлес қосуы қажет деп ойлаймын. Мүмкіндігі шектеулі балалардың сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түсіп, өзін әлеуметтік ортада жеке тұлға санап, олардың тағдырын ел болып реттейтін уақыт келді. «Бала тағдыры-ел тағдыры» деп қарап, ұрпақтың өмірге келген сәтінен бастап, тәлім-тәрбиені бойларына сіңіріп, мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік өмірге даярлап, еліміздің дамуына өз үлесін қоса алатын азамат тәрбиелейтін кез келді. Мектептер мен жергілікті қоғамдастық арасындағы қолдау және ынтымақтастық қатынастарын дамыту; білімге инклюзияны қоғамға қосылу аспектілерінің бірі ретінде тану.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбеу Н. "Қазақстан — 2030" Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: Білім, 1997ж, 176 б.
2. Нұрмұхамбетова, Т.Р. Тәжірибелік психология: Оқулық. I бөлім. М. Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент: Нұрлы бейне, 2006, 188 с.
3. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 //Казахстанская правда, 2010, № 153–154, С. 10–12.
4. Письмо Минобрнауки РФ от 18.04.2008, No, АФ 150/06 «О создании условий для получения образования детьми с ограниченными возможностями здоровья и детьми - инвалидами» «Вестник образования» Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III «Об образовании» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 18.02.2014 г.)
5. Инклюзивті білім беру жағдайында қызмет ететін мұғалімдердің кәсіби күзiреттiлiктерiне қойылатын талаптарды дайындау бойынша әдiстемелiк ұсынымдар.– Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.
6. Нестерова А.А., Максименко Ж.А. Российский подход к инклюзии: междисциплинарность, комплексность, партнерство // Сборник материалов III Международной научно-практической конференции. Москва, 2015, С.69 -74.
7. Ертанова О.Н. «Интеграция» и «инклюзия» в аспекте семантики // Инклюзивное образование: методология, практика, технологии: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Москва, 2011, С. 17 - 18.

Аннотация

Инклюзивное образование признано хорошо развитой, гуманной и эффективной системой образования не только для детей с особыми потребностями, но и для здоровых детей. Инклюзивность дает каждому право на образование, независимо от того, соответствует ли школьная система критериям. Школа - это не только учебная деятельность, но и основное направление жизни ребенка. Уважая и принимая индивидуальность каждого из них, формируется личность с собственной образовательной траекторией, в которой существуют значительные различия между развитием восприятия ребенка с нарушениями развития и развитием детей с ограниченными интеллектуальными возможностями. Инклюзивная школа - это, прежде всего, демократическая

школа, которая воспитывает людей уважать их образ жизни. В такой школе ученики творчески работают над решением образовательных задач. Предметом включения является ребенок со здоровьем и особыми образовательными потребностями. Посещение местных школ является одним из важнейших факторов, обеспечивающих интеграцию детей в общество: эти дети не могут выбирать из многих стран, их трудно сравнивать с близкими судьями, они не могут учитывать различия во взаимодействии с дидактическими играми. Невозможно проанализировать их по характеристикам посторонних предметов, найти их в ряд.

Abstract

Inclusive education is recognized as a well-developed, humane and effective education system not only for children with special needs, but also for healthy children. Inclusion gives everyone the right to education, regardless of whether the school system meets the criteria. School is not only educational activity, but also the main direction of a child's life. Respecting and accepting the individuality of each of them, a personality is formed with its own educational trajectory, in which there are significant differences between the development of a child's perception with developmental disabilities and the development of children with intellectual disabilities. An inclusive school is, above all, a democratic school that educates people to respect their lifestyle. In such a school, students creatively work on solving educational problems. The subject of inclusion is a child with health and special educational needs. Visiting local schools is one of the most important factors ensuring the integration of children in society: these children cannot choose from many countries, they are difficult to compare with close judges, they cannot take into account differences in interaction with didactic games. It is impossible to analyze them according to the characteristics of foreign objects, to find them in a row.

ӘОЖ37.013.88

А.А. Жандарова, Қ.С. Сихымбаев, С.Б. Жамбусинов
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ МЕДИАЦИЯ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Мақалада бүгінгі таңда мектепте медиация үлкен рөл атқарады және егжей-тегжей қарауды талап ететін өзекті мәселе Білім беру ұйымдарында мектеп медиациясының қызметін ұйымдастыру қарастырылған; «медиация» және «медиация тәсілі» ұғымдары сараланады; медиатор қызметінің негізгі міндеттері, функциялары мен принциптері қарастырылады; Осы қызметтерді ұйымдастырудағы қиындықтар көрсетілген. Қазіргі қоғамда байқалатын қолайсыз тенденцияларға әлеуметтік стратификация; жастардың қоғамдық өмірге тең қол жетімділігін қамтамасыз ететін нашар жұмыс істейтін «әлеуметтік лифтілер»; этникалық проблемалар мен қатынастар шиеленісетін көші-қон процестері; адамгершілік құндылықтар мен өлшемдер жүйесі әлі де бұлдыр; тұтынушылық құндылықтар жастар үшін үстем болып қалады, мәдениет нашарлайды; зорлық-зомбылық, агрессивтілік, қақтығыс, жанашырлық табынушылық бар; адамдар арасындағы қарым-қатынас көбінесе әлеуметтік желілердегі коммуникациямен ауыстырылады; білім беру ұйымдарында бағдарламалар үнемі күрделене түсуде, жұмыс жүктемесі артып келеді. Медиация - бұл, бір жағынан, қақтығыстарды реттеу саласында оның пайда болуы туралы, ал екінші жағынан, ескірген, егер оның ескірген әмбебаптығын еске түсірсек, жаңа процесс. Сондықтан қазіргі заманғы медиацияны дауларды шешудің дәстүрлі нысандарынан және дауларды шешудің басқа да нысандарынан ажырата білу қажет.

Кілттік сөздер: мектеп медиациясы, медиатор, **медиация**, бітігершілік, қақтығыстарды шешу

Кіріспе

Қазіргі жаһандану процесінде рухани жаңғыру негізінде инновациялық білімді қалыптастыру мен қатар, ұлттық тәрбиені болашақ ұрпақтың бойына сіңіру де аса қажет.

Тәуелсіз Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің міндеті – ұлттық және адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағыдайлар жасау» екендігі атап көрсетілген. Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз халқының тарихын, тегін, салт-дәстүрін, тілін, білімін меңгерген мәдениетті, адами қасиеті мол, шығармашыл тұлға етіп тәрбиелеу – өмір талабы, қоғам қажеттілігі.[1]

Жалпы білім беру жүйесінің жағдайы соңғы екі онжылдықта динамикалық сипатталды. Мұғалімдер, әлеуметтанушылар мен экономистер білім беру мазмұнын, оқыту әдістерін, білім беру жүйесін басқаруда және жалпы алғанда мемлекеттік және басқа да әлеуметтік институттармен бірлесіп мектептің ұстанымында әр түрлі өзгерістерді атап өтеді. Өзгерістер ауқымы мен әртүрлілігі оқу орындарына тікелей әсер етеді. Бұл мектеп менеджментін модернизациялауды талап етеді, бұл, өз кезегінде, осы процестің қазіргі ғылыми негіздемесінің маңыздылығын өзектейді.

Мектеп жүйесі білім беру мекемелерінің ұйымдық формасымен, сондай-ақ оқыту процесінің дидактикалық негіздерімен байланысты көптеген реформаларды жүзеге асырады. Осы уақыт кезеңінде сапалы білім беру жүйесін қалыптастыру білім беру үдерісін жетілдіру үдерісін және оқу үдерісіне қатысты барлық аспектілерді қамтамасыз ететін көптеген ғалымдармен қарастырылады. Қазіргі уақытта білім - бұл халықтың білім деңгейі ғана емес, мәдениет, жалпы психологиялық даму, мораль, құндылықтарды қабылдау және жасөспірімдерде төзімділік сияқты қасиеттерді қалыптастыруға әсер ететін қоғамдық құндылық.

Теориялық талдау

Білім беру сапасының білім беру саясатының негізі ретінде білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде оны тиімді басқарудың тиімді бейімделу проблемасы бар.

Заманауи мектеп - бұл қоршаған ортамен өзара әрекеттесетін және бір-бірімен өзара әрекеттесетін пәндерден тұратын өз ішкі ортасы бар объект. Бұндай орта бүгінгі күні негізгі әлеуметтенетін институттардың бірі болып қала береді. Сондықтан, мектепте бір-бірімен өзара әрекеттесетін көптеген актерлер бар жүйе студенттердің жетілу үдерісіне әсер ететін әртүрлі қақтығыстардың пайда болуы үшін кеңістік болып табылады. Мектептегі медиация технологияларын енгізу білім беру ортасында жанжалдардың қарқынын күшейтуге жауап ретінде осы тәжірибенің сипаттамасын және синтезін талап етеді, мүмкін, қолданыстағы стратегияны оңтайландыру және мектеп қызметтерін салыстырып тексерудің ең қолайлы ресейлік шындық моделін таңдау осы жұмыстың өзектілігін анықтайды [1].

Рухани-адамгершілік білімнің маңыздылығы жайында ұлы қазақ классиктері де айтқан болатын. Шәкәрім Құдайбердіұлы ғалымдарға «Адамды тәрбиелеу үдерісіне Ар-ұждан ілімін енгізу қажет. Бұл туралы ғалымдар ойлануы тиіс. Олар бұл ілімді баршаға міндетті пән ретінде әзірлеулері керек» деп, оның барлық білім беру ұйымдарына міндетті пән ретінде енгізу жөнінде айтқан екен.

Қазақстанның барлық жалпы білім беру ұйымдарында көп ғасырлық халық педагогикасына және балаларды мәңгілік жалпыадамзаттық құндылықтарға оқытуға негізделген «Өзін-өзі тану» пәні сабағы өткізілуде. Ол – ар-ұждан сабағы болып табылады. «Өзін-өзі тану» пәні адамға шынайы бақытқа, өзін-өзі тану мен ішкі тыныштыққа жетуге мүмкіндік береді, мінездің кемелденуін және тұтастай үйлесімді тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді. Балалар мен жастарға рухани-адамгершілік білім беру қоғамда жоғары рухани-игіліктерді нығайтудың, кемел мінез бен адамгершілік қасиеттері жарқыраған азаматтарды тәрбиелеудің тірегі болуды мақсат тұтады.

Медиацияны білім беру мекемесіндегі технология ретінде қарастыра отырып, біз осы процесті жүйелілігі нәтижеге жетуді қамтамасыз ететін кезеңдер ретінде құру мүмкіндігін

қарастырамыз. Ресейлік медиа қоғамдастықтың алдында білім беру саласы үшін тиісті әдісті - мектеп медиациясын қолдана отырып, нақты еліміз үшін нақты әдіс әзірлеу міндеті тұрды. Медиация және құқық орталығының мамандары АҚШ-та, Ұлыбританияда, Австрияда, Германияда және басқа елдерде жиналған жалпы тәжірибені талдап, орыс білімінің ерекшеліктерін, отбасылық қатынастар мен әлеуметтік-мәдени жағдайларды ескеретін әдісті ойлап тапты. Сонымен қатар, мектеп медиациясы білім беру және білім беру процесінің барлық қатысушыларымен жұмыс жасауға бағытталған

Медиацияны медиация ретінде жанжалдарды шешудегі медиация реті жетеді, делдалдық елдер, отбасылар, саяси партиялар, діни қауымдастықтар, түрлі әлеуметтік топтар арасындағы қақтығыстарды шешу үшін пайдаланылды. Жалпы, медиацияны дамытудағы негізгі мәселе - бұл процедураны заңнамалық тұрғыда реттеу сияқты мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғамның практикалық қызметінде де, интеграциялық және жүйелі тәсілдің жоқтығы. Жақын арада медиацияны құқықтық қатынастардан туындайтын дауларды шешудің пайдалы және әділ тәсілі ретінде қоғам қабылдайды деп үміттенеміз.

Мектептерде жанжалдарды шешу технологиясы ретінде медиация жақында жақында қолданыла бастады (XX ғасырдың 80-90 жылдарында). Шетелдік зерттеушілердің айтуынша, ол Америкада алғаш рет пайда болды және бірте-бірте бүкіл әлемде тарала бастады. XXI ғасырдың басында әлемнің көптеген елдерінде медиация - ресми түрде танылған мамандық. Соңғы онжылдықта жанжал жағдайлары мектептерде барған сайын қауіпті бола бастады. Осы жағдайдан шығу мектептегі оқу процесіне медиация процедураларын тарту кезінде көрінеді, бұл жағдай жанжалды жағдайларды болдырмауға және шешуге көмектеседі. Медиация - білім беру мекемесінің жаңа тәжірибесі.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауында Елбасы Н.Ә. Назарбаева «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты »негізгі даму басымдықтарын, соның ішінде дауларды соттан тыс реттеу үшін институттарды дамытуды анықтады. Медиацияны қолданудағы проблемаларды анықтау және оларды жою жөніндегі шешімдерді әзірлеу осы рәсімнің тиімділігіне ықпал етеді.

Медиация институтын жіктеу болсақ, арнайы зерттеулерде әртүрлі себептер бойынша жеткілікті дәрежеде жіктеледі.

L. Boule және M. Nesik ұсынған жіктеуді ең сәтті деп санаймыз:

- даудың тақырыбын анықтау және жанжалдың шекараларын неғұрлым нақты және барабар түрде көрсету болып табылады;

- дау-жанжалдарды реттеу жөніндегі медиация - дауды реттеу және өзара тиімді келісімге қол жеткізу үшін жүзеге асырылады;

- қақтығыстың тежелуіне жол бермеу медиация - бұл өз кезегінде қақтығысты түпкілікті шешу жолында тараптардың арасындағы диалогты одан әрі жалғастыруға мүмкіндік беретін мінез-құлық ережелерін әзірлеу мақсатында жүзеге асырылады;

- шарт жасасудың медиациясы - болашақ серіктестердің ұстанымдары мен мүдделерін нақты түсінуді қалыптастыруға бағытталған келісімшарт жасау туралы келіссөздер барысында жүзеге асырылады.

- саяси шешім қабылдау медиациясы - халықтың мүдделерін ескере отырып, саяси шешімдерді әзірлеу үшін пайдаланылады;

- қақтығыстарды болдырмауға бағытталған профилактикалық медиация.

Қарулы қақтығыстар өздігінен жүрсе де, бір түрдегі делдалдық бар.

Мектептегі медиация қызметін жасаған кезде өнерге назар аудару керек. «Білім беру ұйымы өз құрылымында білім беру қызметін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін әртүрлі құрылымдық бөлімшелердің болуы мүмкін екенін анықтайды», - деп анықтады, бұл білім беру ұйымының жүзеге асырылатын білім беру бағдарламаларының деңгейін, түрін және бағдарлануын, оқу формаларын және студенттердің тұру тәртібін ескере отырып (әдістемелік және оқу-әдістемелік бірліктер, психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық қызметтер көрсетіледі, олар әлеуметтік бейімделуді және оған қажет оқушыларды оңалтуды және басқа

да құралдарды ұсынады ұйым білім құрылымдық бөлімшелерінің Іnputi нормативтік актілер)[2]. « Яғни, мектеп медиациясының қызметі жергілікті негізде болуы мүмкін білім беру ұйымының нормативтік актілері. «Оқушылардың құқықтарын қорғау, кәмелетке толмаған балалардың ата-аналары (заңды өкілдері)» білім беру қызметін жүзеге асыратын ұйым «білім беру қатынастарындағы қатысушылар арасындағы дауларды шешу үшін комиссия» жасайды деп мәлімдейді. Мектептің делдалдық қызметі және білім беру қатынастарына қатысушылардың арасындағы дауларды реттеу жөніндегі комиссия білім беру мекемесінің әртүрлі құрылымдық бөлімшелері болуы керек, бірақ кейбір қақтығыстар үшін олардың мақсаттарына, жұмыс әдістеріне және құзыреттілік саласындағы айырмашылықтарды ескере отырып өзара әрекеттесе алады, бір-бірімен ынтымақтасады және толықтыра алады. бұл білім беру мекемесінің жергілікті актілерімен белгіленуі керек.

Мектепте білім беру процесінің барлық қатысушылары арасындағы қақтығыстарды бастапқы немесе ертерек алдын-алу маңызды рөл атқарады, өйткені дәл осы мектеп оқушыларының мінез-құлқындағы қауіпті өзгерістердің дамуын анықтауға және алдын алуға бағытталған. Ерте алдын-алу, кәмелетке толмаған баланың қалыпты дамуына қатер төндіретін сыртқы әсерлерін азайтуға мүмкіндік беретін деңгейде қолданылады және оның мінез-құлқына қатысты көзқарастарын өзгерту қажет [3].

Медиатор (мұғалімдер де, оқушылар де) медиацияны дау тараптарының өзін-өзі анықтау принципіне негізделуі керек. Өзін-өзі тану, атап айтқанда, дау тараптары әкімшілікке, делдалдарға немесе басқа адамдарға ешқандай қысымсыз медиация процесінде өз еркімен және өз еркімен шешім қабылдайды дегенді білдіреді. Медиатор тараптардың татуласуын қоса алғанда, себептерге қарамастан, тараптардың өзін-өзі анықтау процесіне араласпауы керек, делдал екі жақтың арасында бейтарап делдал болуға тиіс. Кез - келген тарапқа қосылуға болмайтындығы, неразбелгісі мен жалғандықтың жоқтығы делдалдық медиацияны медиацияны жалған болмаса ғана жүргізуге келісуі керек. Медиацияға дайындық кезінде немесе медиация кезінде медиатор даудың тараптарының бірі, оның ішінде жеке сипаттамалары, мән-жайлары, құндылықтары, наным-сенімдері немесе келіспеушіліктері арқылы тараптардың бір-біріне қолдау көрсететін немесе әсер ететін әсер етуі мүмкін әрекеттерден аулақ болу керек. медиация кезінде тараптардың мінез-құлқы. Егер кез-келген уақытта медиатор ешкімді алаламаса, мұндай медиатор мұндай іспен айналысуға тиіс. Халықтың рухының асқақтауын, кемелдене бастағандығын оның барынша қоғамдағы рухани құндылықтарға мән беріп, маңыз беріп соларды жетілдірі, өркендету жолына түскенінен және адамаралық қатынастағы терең адамгершілік принциптерді көкке көтере бастағанын, аңғаруға болады. Нағыз қазақи рухтың сипатын рухани жетілуімізден, адамгершілік принциптерін сонау балабақшадан бастап халқымыздың діліне енгізе берудің тәсілдерін, іздеуіміз керек. Адам үшін жаудың үлкені оның өзінің бойындағы нәпсілік басылымдықтары болып табылады. Егер адам өзінің нәпсісін игеріп, оны руханилығымен көмкеріп отырса, онда оның рухы тазарады, халықтың ішкі бірлігі нығайып, адамға бауырмал бола түседі. Сонымен қатар келер ұрпақтың болашағы үшін толыққанды жетілген тұлға болып қалыптасуының маңызы өте зор. Жастардың бойында ең маңызды деген моральдық нормалар, әдет-ғұрып, адамгершілік, ар-ождан, адамға ізгілік әкелетін рухани құндылықтар және адами қасиеттерге тәрбиелеу алдыңғы қатар ұрпақтың елшісінде деген ойға жетелейді.

Мектептегі медиация қызметтерін құрудың және олардың қызмет етуінің құқықтық негізі болып табылады: білім беру саласындағы қатынастарды құқықтық реттеу және құқықтық саясат, негізінен, қағида бойынша негізделетінін анықтайтын заңы жеке тұлғаның еркін дамуы, өзара сыйластықты тәрбиелеу, жауапкершілік және т.б.

Мектептегі медиация қызметін жасаған кезде өнерге назар аудару керек. «Білім беру ұйымы өз құрылымында білім беру қызметін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін әртүрлі құрылымдық бөлімшелердің болуы мүмкін екенін анықтайды», - деп анықтады, бұл білім беру ұйымының жүзеге асырылатын білім беру бағдарламаларының деңгейін, түрін және

бағдарлануын, оқу формаларын және студенттердің тұру тәртібін ескере отырып (әдістемелік және оқу-әдістемелік бірліктер, психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық қызметтер көрсетіледі, олар әлеуметтік бейімделуді және оған қажет оқушыларды оңалтуды және басқа да құралдарды ұсынады ұйым білім құрылымдық бөлімшелерінің Іnputi нормативтік актілер). « Яғни, мектеп медиациясының қызметі жергілікті негізде болуы мүмкін білім беру ұйымының нормативтік актілері[4].

Жалпы, Қазақстан Республикасында медиативтік қызметті реттейтін ҚР 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV «Медиация туралы» заңы бар. Аталған заң медиацияның дауларды (жанжалдарды) реттеуші екенін, сондай-ақ дауласушы тараптарға медиатордың (медиаторлардың) еркін жағдай жасауы нәтижесінде олардың өзара қолайлы шешім шығаруына толық мүмкіндік барлығын ұғындырады. Сонымен бірге, медиатор кәсіби және кәсіби емес есебінде «Медиация туралы» тиісінше заң талаптарына сәйкес, тараптарға медиация үдерістерін жүргізе алады. Осы заңның 9-бабына сәйкес, тәуелсіз, бейтарап, істің нәтижесіне мүдделі емес, медиация тараптарының өзара келісімі бойынша таңдалған, медиаторлар тізіліміне қосылған және медиатордың функцияларын орындауға келісім берген жеке тұлға медиатор ретінде саналады. Бұл ретте аталған заңда көрсетілгендей, медиатор қызметі кәсіби және кәсіби емес негізде іске асырылатынын ескергеніміз жөн. Сондықтан Қазақстан халқы ассамблеясының медиативтік әуелеті маңызын зерттеуде осы басымдықтарға мән беріледі. Анығын айтқанда, кәсіби және кәсіби емес медиаторларға қойылатын талап «Медиация туралы» заңда айқын көрсетілген.

Президенттің «2012-2017 жылдарға арналған балаларға арналған ұлттық іс-қимыл стратегиясы туралы» 2012 жылғы 01 маусымдағы № 761 Жарлығына сәйкес, сот төрелігін қалпына келтіру және татуластыру қызметтеріне тікелей қатысы бар бірқатар шаралар анықталды:

- оңалту тәсілдерінің және білім беру шараларының басымдықтары;
- мамандандырылған қолдау көрсету қызметтері жүйесінің болуы (салыстыру қызметтерін қоса алғанда);
- білім беру мекемелерінде жанжалдарды шешуге, балалар мен жасөспірімдердің құқық бұзушылықтарына жол бермеуге, білім беру мекемесінде қарым-қатынастарды жақсартуға бағытталған мектептерде келісу қызметтерін ұйымдастыру;
- оңалту тәсілдерінің технологияларын енгізу, баланың құқықбұзушысына жәбірленушіге келтірілген зиянды өтеу механизмдерін қолдану, сондай-ақ қылмыс құрбандарының әлеуметтік, психологиялық және басқа да оңалту жұмыстарын жүргізу, білім беру әсерін қамтамасыз ету.

Базалық жалпы білім берудің федералдық мемлекеттік білім беру стандарты, РФ Білім және ғылым министрлігінің 2010 жылғы 17 желтоқсандағы № 1897 бұйрығымен бекітілген «Бітірушінің жеке қасиеттерін қалыптастыру» («негізгі мектеп бітірушісінің портреті»): ол сындарлы диалог жүргізуді біледі, түсінеді, ортақ нәтижелерге қол жеткізу үшін ынтымақтасады ».

Қылмыстық жауапкершілікке тартылған жасөспірімдерге арналған қалпына келтіретін сот төрелігі бойынша медиация қызметінің желісін 2017 жылға қарай дамыту тұжырымдамасы »осы құжатта негізгі мақсаттар, міндеттер мен іс-қимыл курстары бойынша:

- медиация қызметінің желісін құру;
- олардың жұмысын ұйымдастыру;
- оқыту;
- Балалар мен жасөспірімдермен жұмыс жасауда медиация және қалпына келтіру тәжірибелерін енгізу;
- отбасынан білім алуға және тұлғаны қалыптастыруға қатысатын барлық мемлекеттік және қоғамдық институттарды тарту мектептерде, соның ішінде қылмыс болған жағдайларда тартылатын органдар мен ұйымдарда, сондай-ақ балалардың құқықтары мен мүдделерін

қорғауды қамтамасыз ету саласында мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыруға бағытталған шаралар.

Білім беру ұйымындағы мектеп медиациясы қызметі бірқатар функцияларды орындайды: қалпына келтіруші, тәрбиелік, тәрбиелік, профилактикалық.

Қалпына келтіру функциясының мәні келесідей. Медиация қызметі жәбірленушінің эмоционалды жағдайын қалпына келтірумен айналысады, құқық бұзушы жәбірленушіге материалдық зиянды өтеуге ықпал етеді. Сонымен қатар, ол қылмыскерді құрдастар тобында қалпына келтіреді, келтірілген залалды өтеу бойынша оның әрекеттерін қолдайды, жәбірленушінің өзінің құқық бұзушымен оң қарым-қатынасын қалпына келтіреді.

Тәрбиелік функция. Практикалық сабақтарда медиатор адамдардың ішкі жағдайын түсінуге, байланыс орнатуға, жанжалды ұтымды шешуді ұйымдастыруға, өз әрекеттері мен басқалардың іс-әрекеттеріне жауапкершілікпен қарауға үйретеді. Бұл білім беру ұйымындағы пәндердің өзара әрекеттесуінде ғана емес, сонымен қатар күнделікті өмірде де пайдалы. Тәрбиелік функция. Мектеп медиациясының қызметі осындай тұлғалық қасиеттерді қалыптастыруға мүмкіндік береді, жауапкершілік ретінде (сыртқы, субъектіге оның қызметінің нәтижелері үшін жауапкершілік жүктелуін қамтамасыз ету және субъектінің қызметін өзін-өзі реттеудің ішкі, ішкі формалары) [5], мейірімділік, жауапкершілік, эмпатия және т.б.

Алдын алу функциясы қылмыстың алдын алумен байланысты. Сонымен қатар, субъектілер өз әрекеттерінің салдарын болжауды үйренеді және соған сәйкес мінез-құлқын реттейді.

Медициналық мектептің қызметінде туындайтын уақытша қиындықтар медиаторлардың рөлін атқаратын білікті кадрлардың жетіспеушілігімен, осындай қызмет түрлерін ұйымдастырудың жеткілікті дамымаған нормативтік базасымен және медиаторлар үшін арнайы әзірленген оқу бағдарламаларының болмауымен байланысты. Бұл, бәлкім, медиация қызметтерінің бөлшектелгенін және Мәскеу облысының бірнеше аудандарында қолданылатындығын түсіндіруі мүмкін. Осындай қызметтердің тәжірибесіндегі мардымсыз тәжірибе бізге білім беру үрдісінің субъектілері арасындағы эмпатия деңгейінің артуы, білім беру ұйымдарындағы қақтығыстардың айтарлықтай төмендеуі арқылы мектептегі қауіпсіз атмосфераны құруға ықпал ететін үрдістерді көруге мүмкіндік береді [6].

Тұжырымдаманы іске асырудың күтілетін нәтижелері:

- отбасыларға және балаларға көмек көрсетудің жаңа, тиімді жүйесі, барлық жастағы және топтағы балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, қамтамасыз ету және кепілдендіру, сондай-ақ қиын өмірлік жағдайдағы балалар, сондай-ақ заңға қайшы келуі;

- әлеуметтік қауіпті әрекеттерді жасаған, бірақ қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа жетпеген балаға әлеуметтік және психологиялық көмек көрсету мекемелерін қоса алғанда, балалармен алдын-алу және түзету жұмыстарының тиімді жүйесін жәбірленушінің алдында айыптауды түсіну және жою;

- мектеп медиациясының әдісін енгізу нәтижесінде білім беру ұйымдарындағы психологиялық ахуалды жақсарту;

- балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, олардың құрылымын оңтайландыру, балалармен жұмыс істейтіндердің барлығының біліктілігін арттыру үшін барлық органдар мен ұйымдардың тиімділігін арттыру;

- балалардың қатысуымен жанжалдардың жалпы саны мен ауырлығының төмендеуі, құқық бұзушылықтардың саны мен ауырлығы, соның ішінде қайталануы және басқа адамдар мен қоғам үшін олардың салдары, балалар мен жасөспірімдер арасында әлеуметтік көріністердің төмендеуі.

Мектептегі медиация қызметтерін құрудың және олардың қызмет етуінің құқықтық негізі болып табылады: білім беру саласындағы қатынастарды құқықтық реттеу және құқықтық саясат, негізінен, қағида бойынша негізделетінін анықтайтын тұлғаның еркін дамуы, өзара сыйластықты тәрбиелеу, жауапкершілік және т.б.

Қортынды

Мектептегі медиация қызметін жасаған кезде өнерге назар аудару керек. «Білім беру ұйымы өз құрылымында білім беру қызметін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін әртүрлі құрылымдық бөлімшелердің болуы мүмкін екенін анықтайды», - деп анықтады, бұл білім беру ұйымының жүзеге асырылатын білім беру бағдарламаларының деңгейін, түрін және бағдарлануын, оқу формаларын және студенттердің тұру тәртібін ескере отырып (әдістемелік және оқу - әдістемелік бірліктер, психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық қызметтер көрсетіледі, олар әлеуметтік бейімделуді және оған қажет оқушыларды оңалтуды және басқа да құралдарды қамтамасыз етеді ұйым білім құрылымдық бөлімшелерінің нормативтік актілер). « Яғни, мектептегі медиация қызметі білім беру ұйымының жергілікті нормативтік актілерінің негізінде жасалуы мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

1. Зер, Г. Изменение объектива: новый взгляд на преступление и правосудие [Текст] / пер. с англ. М. Яковлева // Г. Зер. - М.: Унив. Изд-во Пульсары, 2014. - 224 с.
2. Зеркин, Д.П. Основы конфликтологии [Текст] / Д.П. Зеркин. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2015. - 168 с.
3. Камакина, О.Л., Шигапова, А.Г. Медиация в школе: возможности и перспективы [Текст] / О.Л. Камакина, А.Г. Шигапова // Августовский педагогический совет. Система образования Кировского района: будущее через диалог поколений. СПб: Публикации ИМЦ Кировского района, 2015. - С.80-84.
4. Кармин, А.С. Конфликтология [Текст] / А.С. Кармин. - СПб.: Лань, 2014. - 448 с.
5. Кильмашкина, Т.Н. Конфликтология. Социальные конфликты [Текст] / Т.Н. Кильмашкина. - М.: Издательский дом Кнорус, 2015. - 169 с.
6. Анцупов, А.Я., Шипилов, А.И. Конфликтология [Текст] / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. - М.: Издательский дом Академия, 2014. - 596 с.
7. Баклановский, С.В. Конфликтология [Текст] / С.В. Баклановский. - СПб.: Питер, 2015. - 288 с.

Аннотация

В статье рассматривается организация школьного посредничества в образовательных учреждениях, которая сегодня играет важную роль в школьном посредничестве и является актуальной проблемой, требующей детального рассмотрения; Понятия «посредничество» и «метод посредничества» дифференцированы; рассмотрены основные задачи, функции и принципы деятельности посредника; Есть трудности в организации этих услуг. Социальная стратификация неблагоприятных тенденций в современном обществе; плохо функционирующие «социальные лифты», обеспечивающие равный доступ молодежи к общественной жизни; миграционные процессы, обостряющие этнические проблемы и отношения; система моральных ценностей и критериев все еще расплывчата; потребительские ценности будут преобладать среди молодежи, культура будет ухудшаться; есть насилие, агрессия, конфликт, сострадание; человеческие отношения часто заменяются общением в социальных сетях; Программы в образовательных учреждениях постоянно усложняются, нагрузка растет. Посредничество касается, с одной стороны, его появления в области разрешения конфликтов, а, с другой стороны, является устаревшим, если вспомнить его устаревшую универсальность, новым процессом. Поэтому необходимо отличать современное посредничество от традиционных форм разрешения споров и других форм разрешения споров.

Abstract

The article discusses the organization of school mediation in educational institutions, which today plays an important role in school mediation and is an urgent problem requiring detailed consideration; The concepts of "mediation" and "mediation method" are differentiated; considered the main tasks, functions and principles of the intermediary; There are difficulties in organizing these services. Social stratification of adverse trends in modern society; poorly functioning "social elevators" that provide equal access for youth to public life; migration processes that exacerbate ethnic problems and relationships; the system of moral values and criteria is still vague; consumer values will prevail among young people, culture will deteriorate;

there is violence, aggression, conflict, compassion; human relationships are often replaced by communication on social networks; Programs in educational institutions are constantly becoming more complex, the load is growing. Mediation refers, on the one hand, to its emergence in the field of conflict resolution, and, on the other hand, is an outdated, if we recall its outdated universality, new process. Therefore, it is necessary to distinguish between modern mediation and traditional forms of dispute resolution and other forms of dispute resolution.

ӘОЖ 37.013.28

¹А.С. Исабаева, ¹И.А. Корнилко, ²Г.Т. Сейдулла
¹п.ф.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹п.ф.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТҰЛҒА БОЙЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІДЕРІ

Түйін

Ұлттық құндылық – этникалық қауымдастықтың тарихи өзгешеліктері көрініс табатын рухани идеялар жиынтығы болып табылады. Олар нақты құндылығымыз: біріншіден ана тіліміз, мәдениетіміз, діліміз, тарихымыз, дінімізден тұратынын атап көрсетті. Ең бастысы, ана тіліміз болмаса, ұлт болмайды. Тіл – ұлт ретінде сақталу кепілі. Біздің қазақ тіліміз – тамыры терең, бай тіл. Рухани жаңғырудың 6 бағытын: бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруы, сананың ашықтығы, еліміздің революциялық емес, эволюциялық дамуы және сананың ашықтығы деп белгілейміз. Н.Мұқаметханұлы шәкірттеріне ең басты сана арқылы қоғамдық болмыс адамдардың қоғамдық санасын белгілейді. Бірінші өзіндік санадан бастау керек. Біз кімбіз деген сұраққа жауап беруіміз керек. Сонымен қатар, әйелдің рөлінің отбасында ерекше орны бар. Себебі, алғашқы бала тәрбиесі – ана тәрбиесі. Өзіміздің ұлттық бейнемізде қалыптасқан үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсетуіміз қажет. Ұлттық болмысымызда, бейнемізде де адасып жүргендер өте көп. Бізде діни заң әлі де әлсіз, ол болашақта қайта қаралып, алдын-алу жұмыстары жүргізіледі.

Кілттік сөздер: Ұлттық құндылық, этникалық қауымдастық, жаһандану үдерістері, адамгершілік, руханилық, азаматтық, ізгіліктік.

Кіріспе

Елбасы жыл басынан бері бірқатар реформалар енгізіп, Қазақстанның одан әрі дамуы үшін ел халқына маңызды міндеттерді жүктеді. Әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына қосылу үшін жаһандық бәсекеге қабілетті мемлекетті қалыптастыру керектігін айтты. Алайда, алға қойған мақсаттарды жүзеге асыру жолында саяси реформалар мен экономикалық жаңғыруды қолға алу аздық етеді, Қазақстанның рухани жаңғыруына да баса назар аудару қажет. Ол үшін, ең алдымен, бұқаралық сананы өзгерту керек. Елбасы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында осылай деді.

Біртұтас қоғамның және әрбір қазақстандықтың ұлттық санасын жаңғыртудың негізгі бағыттарының бірі – Ұлттық бірегейлікті сақтау. Әр ұлттың өзінің дәстүрі, мәдениеті, тарихы, әдебиеті болатыны анық. Қазір өркениет дамыған заманда ұлттық рухымыздан арылып қалмауымыз керек. Ол үшін бүгін Қазақстанға рухани жаңғыру аса қажет.

Теориялық талдау

Жаһандану үдерістері халықаралық ынтымақтастықтың жаңа экономикалық формаларына, ақпараттық ағымдардың күшеюіне, өзге мәдениеттердің іс тәжірибесін игеруге деген сұраныстың туындауына, жаңашылдық пен өзгерістерге деген ынтаның өсуіне байланысты қарқын алып келеді. Осы жаһандық үдерістерге байланысты әр мемлекет ұдайы

бәсекеге қабілетті болу үшін әрі ақиқат өмірдің талаптарына жауап беру үшін өзінің экономикалық даму, қауіпсіздік, әлеуметтік инвестициялар, мәдениет пен білім және т.б. траекториясын түзуде. Мемлекеттің немесе ұлттың рухани санасына зақым келтірсе, рухани әлемін бағындырса ұлттың не мемлекеттің жоқ болып кетуіне апаруы әбден мүмкін.

«Білім туралы» Заңында тәрбиелік бағдарламалардың білім алушылардың, тәрбиеленушілердің патриоттық, азаматтық сезімдерін, интернационализмді, жоғары моральін және рухани дүниесін қалыптастыруға, сонымен қатар жан-жақты қызығушылықтары мен қабілеттерін дамытуға бағытталатыны атап көрсетілген [1].

Қазақстан мектептерінің қазіргі кезеңдегі тән ерекшеліктерінің бірі – оның барлық сатыларда жаңартылып отырғанында.

Жаңарту ерекшеліктерінің бірі ретінде білімнің құндылықтары ретінде «Мәңгілік Ел» Патриоттық Актісінде белгіленген құндылықтары тұжырымы анықталды. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевпен «Болашаққа бастар жол - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауында «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы балалар мен жастардың бойында әлеуметтік жауапкершілікті, қазақстандық қоғамның игілігі және бірлік сезімі үшін еңбек етуге дайындықты тәрбиелеуге бағытталған. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын іске асырудың іргесі мектептің кезінде қалануы тиіс [1].

М.Жұмабаев жастарға білім мен тәрбие берудің шалғай нәтижелері мен этномәдени мүдделерді іске асыру жөнінде толғана отырып, бай рухани қазынаны, ұлттық тәрбиедегі көпғасырлық тәжірибені сақтау қажеттігіне баса назар аударып, «әр ұлттық ұлдары өз халқының ортасында өмір сүріп, еңбек ететіндіктен, тәрбиеші оларды ұлттық дәстүрлер рухында тәрбиелеуге міндетті» екендігін айтады [2].

Ұлттық құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы.

Ұлттық құндылықтар бір этностық топқа тиесілі адамдардың мінез-құлқының әлеуметтік және нормативтік-мәдени аксиомасы рөлін атқарады.

Мемлекет басшылыққа алатын құндылықтар, идеялар мен басымдықтар жүйесі Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың еңбектерінде тұжырымды түрде баяндалған. Бұл – ұлтаралық келісім және ұлттар ішіндегі бірлік, қазақстандық патриотизм, жоғары тіл мәдениеті, толеранттылық, тұрақтылық және жаңғырту. Президенттің Отанымыздың алға басуы және гүлденуі жолында этностар мен этникалық топтарды рухани біріктіру идеялары өте өзекті.

Берілген мемлекеттік аксиологиялар негізінде жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар жүйесінде тәрбие жүйесін жаңғыртудың мемлекеттік басымдықтары «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасында көрсетілген. Жастардың әлеуметтену процесі келесі құндылықтарға негізделеді: патриотизм, халық бірлігі, мәдени саналуандық, толеранттылық, отбасы, денсаулық және спорт, саламатты өмір салтын сақтау [3].

Патриотизм. «Патриот болу – бұл Қазақстанды өз жүрегінде ұялату», Мемлекет басшысы бұл құндылықты осылайша айқындап берді. Жас қазақстандықтар үшін Елбасының өмірі мен еңбек жолы өз елінің патриоты болудың жарқын үлгісі болып табылады.

Ұлтаралық келісім және толеранттылық. Қоғамда саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісім сақталған. Бұл құндылықтар қоғамның іргетасы, ерекше қазақстандық толеранттылықтың негізі болды.

Отбасы барлық адамзаттың басты құндылығы болып табылады. Әрбір адамның өмірдегі жолы отбасынан басталады және отбасы тұлға қалыптасуы мен дамуына баға жетпес ықпал етеді.

Тұрақтылық – Қазақстан жетістігінің негізі және дамуының басты нәтижелерінің бірі. Елдегі көпэтникалы және көпконфессиялы халықтың бірлігі толық құндылық және барлық ұрпақтың міндеті – елдің өркендеуі үшін осы құндылықты сақтау және көбейту

Мәдени әр алуандық – бөлмейтін, керісінше біріктіретін құндылық. Этникалық әр алуандыққа негізделген Қазақстан халқының ділін жас ұрпақ әлемдік мәдениет ағынында жоғалтпастан бірегей ұлттық игілік ретінде сақтауы қажет.

Жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар негізіндегі тәрбие Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан – 2030» Жолдауында, «Білім туралы» Заңда, Халықаралық конвенцияларда, Үкіметтің және Білім және ғылым министрлігінің басқа да нормативтік құжаттарында көрсетілген тұжырымдамалық идеяларды дамытады [3].

Жалпыадамзаттық құндылықтар мәңгі, тарихи тұрғыдан шектелмеген рухани табиғатқа ие, әлеуметтік, саяси, ұлттық, ғылыми, тұлғалық және басқа құндылықтар жүйесінің өзгермелі инварианты болып табылады, әр адамда және материалдық әлемде барынша қалыптасады. Олар барлық адамдар үшін эталон, үлгі болып саналады, оларды дамытуға педагогикалық процесс бағытталған.

Тәрбие – үздіксіз процесс, ол мектептегі тәрбие жүйесінің барлық компоненттерімен іске асырылады, оларға: сабақтар, сыныптан тыс және мектептен тыс тәрбие шаралары, сынып ұжымындағы іс-әрекет, қосымша білім беру жатады. Оқу процесінің тәрбие әлеуеті күшті. Заманауи білім беру бағдарламаларының мазмұны елеулі тәрбие мүмкіндіктерінен тұрады, оларды іске асыру оқу процесінің негізгі бірлігі ретінде сабақтың ойластыра ұйымдастырылуына байланысты. Сабақ тек ақпарат көзі болып қана емес, тұлғаның қалыптасуына ықпал етіп, дамытуы, тәрбиелеуі үшін келесі талаптар сақталуы қажет:

Сабақтың мақсаты мен міндеттерінде оқыту, тәрбие және дамыту бірлігі принципінің бейнеленуі;

Адамгершілік, руханилық, азаматтық және ізгіліктің жоғары үлгісінен тұратын оқу материалын мақсатты таңдау;

Оқушылардың жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінде дұрыс бағдарлануы үшін ізгілендіру және ізгіліктендіру принциптерін, балада қоршаған дүние үшін жауапкершілігін дамытатын экологияландыру принципін, іс-әрекеттің түрлі бағыттарында балалардың бейімі мен шығармашылық қабілеттерін анықтауды және дамытуды көздейтін сыртқы және ішкі саралау принциптерін іске асыру;

Педагогикалық технологиялардың тәрбиелік әлеуетін пайдалану;

Білім берудің түрлі сатылары және оқу бағдарламаларының мазмұндары арасында сабақтастықты жүзеге асыру;

Оқушылардың өзіндік шығармашылық, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;

Сабақ мазмұнына оқушылардың жағымды әлеуметтік-мәдени тәжірибесін кеңейтуді қамтамасыз ететін әлеуметтік рөлдердің ойнатылуын белсенді түрде қосу [3].

Сонымен бірге, итальяндық педагог М.Монтессоридің догмалық оқытудың баламасы ретінде балабақшада және бастауыш мектепте еркін тәрбие беру мен ерте дамыту идеясын іске асырған өздігінен даму технологиясы бойынша ұйымдастыру қызметі кең тарайды. М.Монтессори баланың дербес даму қабілетіне сүйене отырып, педагогтың басты міндеті қоршаған ортаның қалыптасқан жағдайларында өзіндік дамудың табиғи процесі үшін «азық жеткізу» деп білді [3].

Қазақстанның білім беру теориясы мен практикасын тарихи-педагогикалық талдау инновациялық мектептің тәрбие жүйесін ізгілікті идеяның маңына топтастырылған, теориялық (жаңа адам тәрбиесі тұжырымдамасын әзірлейтін) және практикалық-бағдарлық (берілген тұжырымдамаларды жаңа үлгідегі оқу орындарында іске асыратын) бағыттар бойынша іске асырылатын философиялық, жаратылыстану ғылыми және қоғамдық-педагогикалық ізденістердің бірлігі ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Құндылықтар негізгі жол – өз халқының, сол сияқты өзге ел халықтарының мәдениеті арқылы тасымалданады. Оқушылардың жалпыадамзаттық құндылықтарға бағдарын қалыптастыру олардың жас ерекшеліктерін ескерген жағдайда ғана іске асуы мүмкін. Бұл ізгіліктілік бағдарын қалыптастыру процесінде мұғалімнің рөлін арттырады.

В.А. Караковскийдің тәрбие жүйесінің басты идеяларына: міндетті мектепішілік ұжым құру; оның ішінде өзін-өзі басқару элементтерінің болуы; басты міндеті ұжымдық жұмысқа дайындау болып табылатын коммунарлық әдіс енгізу жатады. Ол мектеп жұмысына пәрменді әдістерді: балалардың тұлғалық ерекшеліктеріне сүйену; оқушылардың коммуникативтік қабілеттерін дамыту, білім беру процесіне тек балаларды ғана емес, сонымен бірге олардың ата-аналарын да қатыстыруды енгізуге тырысты [4].

Песталоццидің: «Мектептің мақсаты – тәрбие және тек қана тәрбие» деген сөзі барлық кезде де тәрбиеге аса зор көңіл бөлінгенін дәлелдейді. Ал жұмыстың жаңа, заманауи технологияларын, түрлері мен әдістерін меңгеру – мұғалімнің педагогикалық шеберлігінің міндетті шарты. Сыныптан тыс және мектептен тыс жұмыстың тиімділігі оқушы қызметін ұйымдастыруына байланысты.

Нәтижелер мен талқылау

Тәрбие мақсаты белгілі бір жалпыадамзаттық немесе ұлттық құндылықтарды дамыту емес, өзіндік дамуда табиғи қабілеттерді жүзеге асыру үшін жағдай жасау болуы тиіс. Әрбір балаға табиғатынан өзіндік даму, сыртқы жағдайларға сіңісу, оларға бейімделу және оларды өзгерту қабілеті берілген – бұл қабілет өз дамуындағы тиісті жағдайларда тұлғаны қоғамдық болмыстың ортақ құрылымынан шығып қалмайтын дербес адам ретінде сипаттайтын қасиеттер тудыруын қамтамасыз етеді. Ұжымда тәрбиелеу идеясына негізделген педагогикалық процесс – бұл Р. Баден-Пауэлдың, С.Т. Шацкийдің, А.С. Макаренконың және т.б. педагогикалық жүйелері. Олар тұлғаны дамытуда түрлі идеологиялық нұсқамаларға негізделі және өз идеяларын әртүрлі экономикалық және саяси жағдайларда жүзеге асыра отыра, топтық қарым- қатынастардың оң әсерін іске асыруда жеке даралықты қалыптастырудың жолын көрсете білді.

Білім берудің ұлттық құндылықтарына тән қасиет ол өзінің ең үздік үлгілерінде білім берудің жалпыадамзаттық құндылықтары бола алады.

Қазіргі қазақстандық балалар мен жастарда сапалы білім алу уәжінің өсуі, әлеуметтік белсенділігінің артуы, жаңа кәсіптерді және ақпараттық-коммуникативтік технологияларды меңгеруге ұмтылысы, коммуникативтілік, мәдениетаралық қарым-қатынасты жандандыру сияқты жаңа позитивті трендтер пайда болды. Өз елінің тарихына, мәдениетіне және дәстүрлеріне, халқының мәдени мұрасына қызығушылықтарының артуы негізінде ұлттық өзіндік сананың өсуі байқалады. Жаңа қазақстандық патриотизм, азаматтық, ізгілікке бағдарланған дүниетаным қалыптасу процесі жүріп жатыр. Елдегі оң өзгерістер білім беру ұйымдарының тәрбие процесінде көрініс тапты .

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Мәңгілік Ел» патриоттық актісі – қазақстандықтардың біртектілігі мен бірлігінің ауқымды да бірегей генетикалық бағдарламасы. Біздің рухани құндылықтарымыздың негізгі форматын ұрпақтан - ұрпаққа жеткізу – әрбір азаматтың парызы болуы тиіс. Халқымыздың басты әрі маңызды құжаты – «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясындағы басты құндылықтарды басты бағдарымыз ете отырып, мемлекеттің стратегиялық саясатын қолдап, бейбітшілік пен тұрақтылығымызды сақтай отырып жетілдіру – әрбір қазақстандықтың басты міндеті екендігі айқын.

Қорытынды

Білім берудің ұлттық құндылықтарына тән ерекшеліктер ретінде мыналарды тануға болады: халықтық педагогикадағы олардың терең, тарихи тамырын; рухани және материалдық ұлттық құндылықтармен табиғи байланысты; тарихи даму процесінде олардың жаңару және көбею қабілеттері, сонымен бірге оларға тән дәстүрлермен сабақтастықты сақтай отыра, бірақ бір мезгілде өз генезисінің белгілі бір кезеңдерінде өзектілігін жоғалтуы немесе керісінше осы ұлттық мектептің және педагогикалық теорияның алға жылжуында басым бағдары болуы мүмкін, бұл кезде білім берудің жалпыадамзаттық құндылықтары сәйкес жоспармен тығыз байланысын үзбейді. Рухани жаңғыру ұлт пен оның өкілі жеке адамның кісілік табиғатына тәуелді. Ұлттық санада шынайылық, туралық, ұқыптылық орын алмаса әлеуметтік ортаның даму күші әлсірейді. Осы себептен тарихтың тәжірибесінен,

уақыттың елегінен өткен құндылықтар сақталып, адамның қоғамдық ортадағы іс-әрекеті, қоғамдық психология сонымен реттеліп, кез-келген ел мүддесіне қажет нәрсе прагматикалық және реалистік принципте зерделенуі тиіс. Қазақ ұлтының ата мекен кеңістігін игеру, қорғаудағы ұстанымы да осы қағидамен жүзеге асып отырған.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015. – 336 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Жастар жылының салтанатты ашылу рәсімінде сөйлеген сөзі. 23 қаңтар 2019 жыл.
3. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, жыл. http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012ж).
4. Назарбаев Н. "Қазақстан — 2030" Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: Білім, 1997ж, 176 б.
5. С. Пірәлиев, «Ұлттық тәрбие және жаһандану» «Егемен Қазақстан» газеті К.С.Ныязбекова «Ұлттық тәрбие», 2013, №4, Б. 19-22.
6. Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, жыл. Мына сілтемеде: http://www.akorda.kz/kz/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/ (15.12.2012 ж.).
7. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 07.12.2010 г. № 1118 //Казахстанская правда, 2010, № 153–154, С. 10–12.

Аннотация

Национальная ценность - это совокупность духовных идей, отражающих исторические особенности этнической общности. Они подчеркивают, что наша реальная ценность - это, прежде всего, наш язык, культура, язык, история и религия. И самое главное, если у нас нет родного языка, нет нации. Язык - это гарантия сохранения как нации. Наш казахский язык - глубокий и богатый язык. Мы отмечаем шесть направлений духовного возрождения: конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, празднование образования, прозрачность сознания, нерволюционное развитие страны и прозрачность сознания. Н. М. Мухаметанулы определяет общественное сознание общности с наибольшим сознанием своих учеников. Надо воздерживаться от первого самосознания. Мы должны ответить на вопрос, кто мы есть. Кроме того, роль женщины занимает особое место в семье. Причина в том, что воспитание первого ребенка - это воспитание матери. Уважение к пожилым в нашем национальном видео, нам нужно проявить уважение к младшим. В нашей национальной идентичности и видео столько людей. У нас есть более слабый религиозный закон, который будет пересмотрен и предотвращен.

Abstract

National value is a set of spiritual ideas that reflect the historical characteristics of an ethnic community. They emphasize that our real value is, first of all, our language, culture, language, history and religion. And most importantly, if we do not have a native language, there is no nation. Language is a guarantee of preservation as a nation. Our Kazakh language is a deep and rich language. We note six areas of spiritual revival: competitiveness, pragmatism, the preservation of national identity, the celebration of education, transparency of consciousness, non-revolutionary development of the country and transparency of consciousness. N. M. Mukhametanuly defines the public consciousness of the public with the greatest

consciousness of his students. One must refrain from the first self-awareness. We must answer the question of who we are. In addition, the role of women occupies a special place in the family. The reason is that raising the first child is raising the mother. Respect for the elderly in our national video, we need to show respect for the younger. There are so many people in our national identity and video. We have a weaker religious law that will be revised and prevented.

ӘОЖ 37.013.28

Г.Ж. Лекерова, Г.С. Раимбекова, Қ. Ауелова

п.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА: КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін

Рухани жаңғыру тек бүгін басталатын жұмыс емес. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы опонай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойындағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Сонымен қатар көптілді білім берудің маңызды алғышарты тілді ұлт мәдениетінің айырылмас бөлігі ретінде түсіну. Мәдениет – қоғамдық фактор, оның мәдени тұғырға көтерілуіне әлеуметтік фактордың ықпалы зор. В.Гумбольдтың пайымдауынша, тілде белгілі бір мәдени одаққа(тілдік ұжым) тән әлемдік көрініс сақталып, бейнеленеді.

Кілттік сөздер: Жаңа тұрпатты жаңғыру, білім беруді жаңарту, ұлттық сана, көпмәдениетті, тіл мәдениеті, «Цифрлы Қазақстан».

Кіріспе

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесі – саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алдық. Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу. Аталған екі жаңғыру процесінің де нақты мақсат-міндеттері, басымдықтары мен оған жеткізетін жолдары бар. Мен көздеген жұмыстарымыздың бәрі дер уақытында және барынша тиімді жүзеге асарына сенімдімін. Бірақ, ойлағанымыз орындалу үшін мұның өзі жеткіліксіз. Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады[1].

Білім беруді жаңарту оқушылардың білімін ғана емес, оларды қолдану дағдыларын, атап айтқанда, функционалдық сауаттылығын немесе құзыреттілігін қалыптастырады. Сондықтан Елбасының тапсырмасы бойынша оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың ұлттық жоспары әзірленіп, бекітілді. Қазіргі заман талабы - көптілді оқыту және көптілді меңгерген маман дайындау. Бұл бағыт бойынша да жұмыстар басталып, жүргізілуде. Қазақ тілі - ұлтымыздың рухы, рухани байлығы. Тіліміздің дамуы, қоғамдағы орнын нығайту және қалпына келтіру жолында білім саласының жауапкершілігі ерекше [2].

Теориялық талдау

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» атты ұзақмерзімді стратегиясында да білім беру мәселесіне қатысты біраз пікірлер айтылды. Жолдауда еліміздің ұзақ мерзімді

дамуындағы негізгі басымдықтарды бірі ретінде білім беру саласы қарастырылған екен. Бұл маңызды құжатта ұсыныс ретінде 2050 жылға дейін әлемдегі дамыған 30 мемлекеттің қатарына енуі үшін жеке және мемлекеттік білім беру мекемелері ұсынатын оқыту қызметтерінің арасындағы алшақтыққа жол беруге болмауы қажеттігі, білім беру жүйесі жалпы ұлттық күйінде қалуға тиіс екені ерекше аталған. Еліміздегі білім жүйесін дамыту - дәуір талабы екенін «Қазақстан-2050» Стратегиясы да айқындап берді [1].

Сол себепті Қазақстанның білім беру жүйесі санға ғана емес, сапаға негізделуі - ол бүгінгі күн талабы. Педагог кадрларының біліктілігін көтеру жұмыстарын жандандыру және білім сапасын тексеруде тәуелсіз сарапшылар рөлін күшейту жұмыстары жүргізілуде. Бір сөзбен айтқанда, еліміздің болашағының бүгінгіден де нұрлырақ болуына ықпал етіп, алға апаратын күші білімге байланыстылығы айқын көрінуде. Білім мен ғылымның дамуы - адамзат өркениетінің өлшемі. Білім саласы үнемі жетіліп, жаңарып отыруды қажет етеді. Біз өмір сүріп отырған қазіргі кезең - бұл жаңа дәуір, жаңа көзқарасты, жаңашылдықты талап ететін кезең. Соның ішінде, білім саласында болып жатқан жаңа өзгерістердің мәні мен маңызы зор. Сондықтан бүгінгі таңда педагогтардың алдында білім беруде түйінді құзыреттілікті меңгеру қажеттілігі туындап отыр. Екінші жағынан, еліміздің халықаралық экономикалық қауымдастыққа енуі білім беру саласындағы өзгерістерге байланысты жаңа жағдайда жұмыс істеуге қабілетті педагог қызметкерлердің кәсіби құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған.

“Үш тұғырлы тіл” идеясының қазақстандықтар үшін ең негізгі компоненті-ағылшын тілін үйрену. Себебі, қазақ тілін былай қоя тұрғанда, біздің қоғамда көп жағдайда орыс тілін білмеу ұят саналады. Аталған екі тілді тек қатарласа алып жүріп дамыту көзделсе, ал үшінші тілге келер болсақ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынынан қалыс қалмау деген мағынаны білдіреді. Көптілділікті оқыту мәселесіне шетелдік ғалымдармен қоса отандық ғалымдар да қызығушылық туғызып отыр. Шетелдік зерттеулерде көптілділік мәселесі түпкілікті қарастырылған, ал отандық зерттеулерде көптілділікті оқыту мәселесі жөнінде жеткілікті ғылыми-зерттеулер жүргізілмеген, бірақ осы бағыттағы жұмыстар өз бастамасын тапқан. Көптілді білім берудің проблемасы туралы зерттеу барысында отандық және шетелдік әдебиеттер мен мәліметтерге сүйенсек, әр мемлекет көптілді білім беру жүйесінде өзіне тән ерекшелігі бар екені байқалады. Бірақ барлық жағдайларда ең маңыздысы – адам факторы, яғни көптілді білім беру барысында жеке адамның ұлтына, мәдениетіне, діліне, т.б. құндылықтарына мән берілуде. Мысалға, Орта Азия елдеріндегі көптілді білім беру мәселесімен айналысатын CIMERA халықаралық ұйымының зерттеулері бойынша бұл өңірлерде, әсіресе, екітілділік басым, яғни кезінде Кеңес Үкіметі орныққан бұл елдерде орыс тілінің ықпалы басым, тіпті кейбір жағдайларда аталған елдерде орыс тілінің үстемдігін байқап тұрамыз . [3]

Сонымен қатар бірінші кезекте, білім беру сапасы, сапалы дайындалған педагогтармен анықталады. Білім беру ұйымдарындағы педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету және олардың ішіндегі біліктілікті арттыру бағдарламаларын жаңарту, бірқатар міндеттерді шешудегі берілген ресурсты дамытуды қамтамасыз етуді көздейді, білім алуға оның қажеттіліктерін қанағаттандыру, тез өзгермелі әлемдегі табысты қамтамасыз ету, мемлекеттің экономикалық дамуы үшін адамдық капиталдың бәсекеге қабілетті дамуы Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудағы зияткерлі жан дүниесі дамыған Қазақстан Республикасының азаматын жалпыға білім беретін мектептерде қалыптастыру болып табылады.

Сонымен бірге, рухани жаңғыру ұлттық сананың түрлі полюстерін қиыннан қиыстырып, жарастыра алатын күдіретімен маңызды. Бұл – тарлан тарихтың, жасампаз бүгінгі күн мен жарқын болашақтың көкжиектерін үйлесімді сабақтастыратын ұлт жадының тұғырнамасы. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діні ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын. Бұл ретте, тұтас қоғамның және әрбір

қазақстандықтың санасын жаңғыртудың бірнеше бағытын атап өтер едім. Іші бағыты: Бәсекелік қабілет. Қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады. Бәсекелік қабілет дегеніміз – ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін.

Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында. Сол себепті, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар – ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы», - дегендей, ары қарай үш тілде білім беру туралы ой қозғасам.

Білім берудің аясы әлемнің жан-жақтылығы мен мәдениеттің әр түрлі үлгілерімен таныстыра алуы керек, кем дегенде олармен таныстыруға мүмкіндік жасау керек. Жеке тұлғаның білім, құндылықтар мен қағидаттарының және т.б. сәйкес жиынтықтардың қалыптасуы және ұйымдастырылуы білім жүйесіне байланысты. Бастапқы кезеңнен бастап, ақпараттың әртүрлілігін таңдауын, олардың мөлшері мен көлемін, сол ақпараттың кезеңі мен меңгеру әдістерін алдын ала жоспарлайды. Сол арқылы, педагогикалық ұйымдастыру үдерісіндегі тілді меңгерудің негізі болып табылады. Көптілді білім беру үдерісінің отандық білім беру жүйесінде іске асырылуы үшін негізгі нақты түсініктердің айқындалуын талап етеді. «Көптілді білім беру» терминіне анықтама бермес бұрын, осы терминмен байланысты «көпмәдениеттілік», «тіл» және «білім» түйіндеме ұғымдарын және олардың өзара байланыстарын қарастыруымыз қажет. Мәдениет (латын тілінен cultura – өңдеу, тәрбиелеу, білім, даму) жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым-қатынасы. Ол – өзара қарым-қатынас нәтижесінде қалыптасатын ерекше құбылыс. Адамдар өздерін қоршаған ортаға, оның әлеуметтік және мәдени қатынасына әсер етеді, өзгертеді. Олар оны өз мақсатына пайдаланады. Болашақ қоғамға, ұрпаққа мұра етіп қалдырады, ал ол мұра белгілі жағдайда үнемі дамуда болады.

Тәрбие және білім теорияларымен жұмыс жасап жүрген өзіндік орны бар беделді ғалым – Карл Гранттың гипотезасы бойынша, «білім, көпмәдениетті болып табылатын болса», онда ол білім «melting pot» теориясына (балқытылған қазан, бұнда барлық ұлттар жоғалып кетеді) тиімді түрде қарсы тұра алатын тәрбие мен білім түрін көрсете алады [3]. Бұл жағдайда егер тәрбие барлық мәдениеттердің жан-жақтылығы мен әр түрлігін қолдайтын болса, оқушылардың жеке бас ерекшеліктерін ескерсе, ол тұлғаны шектемейді, қайта оған оқу-тәрбие жоспарын толыққанды жасауға мүмкіндік береді. Осының көрсеткіші ретінде, бұрындары көптеген американдық зиялылар АҚШ-ты «балқытылған қазан» деп айтса, қазіргі уақытта өз мемлекеттерін «салат ыдысымен» салыстырғанды жөн көріп отыр, себебі, онда барлық ұлттар араласқанымен, олардың әр-қайсысы өз ерекшелігі мен даралығын сақтайды.

Осылайша көпмәдениетті білім беру – қоғамдағы әр түрлі мәдениет құндылықтары мен олардың қағидаларына, әрекет формалары мен үлгілерін сақтауға және олардың дамуына бағытталған білім беру [4]. Бұл құбылысты Джеймс және Джозеф Бойерлар тарихи және ұлттық мұраға бірдей дәрежеде көңіл бөлінетін бағдарлама ретінде бейнелейді. Халықаралық білімге арналған конференцияның 43-сессиясы барысында (Женева, 1992) білім берудің қолайлы концепциясында айтылғандай, ұлттардың жеке дара қасиеттері ерекшелендіріліп «жайқалған баққа» теңелген және ұлттарды сондағы гүлдер ретінде қарастырған. Бұл метафора жалпы білім беруде «таңдау» ұстанымын және бірдей мүмкіндіктердің мағынасын аша түсті. Көпмәдениетті білім беру жүйесінің негізгі идеясы сұхбат қағидаты мен әр түрлі мәдениеттердің байланыстары. Демек, мәдениет толық түрде тек өзара мәдениетаралық сұхбатпен әрекеттескенде ғана түсінікті әрі айқын бола алады.

Көпмәдениетті білім берудің мақсаты – әртүрлі мәдениет орталарында бейімделуге көмектесетін мәдениетаралық іскерліктерді дамыту. Білім беру жүйесіндегі көпмәдениетті білім беру концепциясы біріншіден, мәдениеттің әр түрлілігін, ұлттық және адамгершілік құндылықтарының диалогтік ара қатынасын ескереді. Екіншіден, білім жүйесі өзінің тұтастығымен қоғамнан жекеленбей, қайта өз тәжірбиесін ұсынады және оны таратады. Көптеген мәдениеттердің екі-үш тілдерді қосуына байланысты, білім жүйесі өзінің мазмұны мен ұйымдастырылуында екі тілділік ұстанымын қарастырмауы мүмкін емес. Себебі, тіл – мәдениеттің қайнар көзі. Өйткені, ол мәдениеттің құрастырушы бір бөлігі, сонымен қатар, тіл мәдениетін танытудағы негізгі құрал, себебі біз ол арқылы мәдениетті меңгереміз.

Тіл мәдениетінің жалпы сипатын танытады, негізгі ақпаратты сақтайды, жинақтайды, таратады. Осыған байланысты тіл әрбір этникалық қоғамдастықта этностың мәдени ерекшелігін танытатын фактор ретінде, мәдениеттің тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетуін қамтамасыз етеді. Осылайша, ұлтты бір тұтастырып, бүтіндігін сақтайды [5]. Тіл мен мәдениет екі түрлі семиотикалық жүйеде танылғанымен, бір-бірін толықтыратын, өзара тығыз байланысты тұтас жүйе. Көптілді білім беру көптілді тұлғаны үш не одан да көп тілді меңгеруі арқылы қалыптастыруға бағытталған үдеріс.

Сонымен қатар көптілді білім берудің маңызды алғышарты тілді ұлт мәдениетінің айырылмас бөлігі ретінде түсіну. Мәдениет – қоғамдық фактор, оның мәдени тұғырға көтерілуіне әлеуметтік фактордың ықпалы зор. В.Гумбольдтың пайымдауынша, тілде белгілі бір мәдени одаққа (тілдік ұжым) тән әлемдік көрініс сақталып, бейнеленеді. Бұл дегеніміз басқа елдің тілін меңгере отырып, біз оның ұлттық мәдени ерекшеліктерін түсіне отырып, сезінетіміз даусыз. Д.С. Лихачев: «Тіл – дәстүрлі ұлттық мәдениеттің дәнекері», - деп есептеуінің басты себебі, тіл ең алдымен, адамның мәдени тұрмысында қоғамның әл-ауқаты мен рухани мәдениеті туралы хабар беру үшін қолданылатын құралы болып есептеледі. Ғалымдардың ойынша, егер тіл заттық немесе вербалдық тұлғада сомдалған мағыналардың жиынтығы болса, ұлттық сана тіл арқылы вербалды түрде сомдалып, ғаламның бейнесін суреттейді. В.Фон Гумбольдт еңбектерінде тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы келесі тұжырымдар арқылы көрсетілген: 1) материалдық және рухани әдебиет тілде көрінеді; 2) кез келген мәдениет ұлттық сипатқа ие және оның ұлттық сипаты тілде көрінеді; 3) ұлттық рухты жалғастырушы [6].

В.Фон Гумбольдттың осындай тұжырымдамасы шет елдердің және қазақстандық тіл білімінде жалғасын тапқан (Ш.Балли, Ә. Қайдар, Е.Жанпейсов, Р.Сыздық, Қ. Хұсайын, А. Ислам, Ж.А. Манкеева, т.б.). Ж.А. Манкеева тіл мен мәдениеттің байланысы туралы ойын былайша білдіреді: «Тіл – мәдениет дерегі, өйткені мәдениеттің құрастырушы бөлігі және тіл мәдениетті танудағы негізгі құрал, себебі ол арқылы біз мәдениетті меңгереміз.

Тіл мәдениеттің жалпы сипатын танытады, негізгі ақпаратты жинайды, сақтайды және жеткізеді. Осыған сай тіл әрбір этникалық қоғамдастықта бір жағынан этностың мәдени ерекшелігінің факторы ретінде, екінші жағынан тіл шеңберінде мәдениеттің ұрпаққа жалғасуын қамтамасыз етеді. Осылайша қазіргі келер ұрпақты бір тұтастырып, бүтіндікке байланыстырады. Демек, тіл мәдениетте өсіп-өнеді, дамиды және соны бейнелейді» [7]. Біз көптілді білім беру жүйесіне көшу үшін ең алдымен, мемлекеттік тіл – қазақ тілін меңгеру маңыздылығын ұмытпауымыз керек. Бірақ ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап бұл жағдай елеулі өзгерді, білім беру жүйесінде қос тілділік пайда болды. Бұл өзгерістердің бір себебі дүние 186 жүзі мемлекеттерінің халықаралық байланыстары шетел тілдерін меңгеруді талап ететіндігімен байланысты. Ағылшын тілі қазіргі таңда халықаралық қатынас құралына айналып отыр және жаһандық сипатқа ие.

Нәтижелер мен талқылау

Тілдерді меңгеру тілдер мәдениетіне әуестік тартады, сондықтан да ЮНЕСКО оқушыларды, ең алдымен, ұлттық таныс орта мәдениетімен таныстырып, одан әрі қарай бұдан кеңірек, яғни көпұлтты мемлекеттен құралған үлкен ұлттың мәдениетіне өту керектігін айтады. Дәстүрлі түрде екінші тілді меңгерудің қажеттілігі кәсіби өсумен

байланысты. Қазіргі уақытта екінші тілді білу әлемнің беделді университеттерінде білім алуға үлкен мүмкіндік ашады. Ал, бұл әлемдік стандартқа сай диплом алу, кепілдендірілген жоғарғы көлімде төлінетін еңбекақы және абыройлы жұмыс. Қазіргі кезде біздің мемлекетіміздің әлемдік аренаға интеграциялану барысында бірнеше тілдерді меңгеру заман талабы. Оған қоса, тұлғаның өзінің ішкі қажеттілігіне сол сияқты өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін жаңаша деңгейде ашуға мүмкіндік береді. Әлемдік толеранттылықты қалыптастыруда көптілді білім беру әлем тарихын, әдебиетін және әлемдегі әр түрлі халықтардың мәдени құндылықтарымен таныстыруды қамтамасыз ететін көпмәдени біліммен тығыз байланыста екені сөзсіз. Бұл мақалада «көпмәдениетті білім беру» терминін қарастырдық, бұндағы мақсат – «көптілді білім беру» ұғымының мәнін ашу. Қорыта келгенде, жаһандану заманында көпмәдениетті тілдік білім беру – өз мәдени құндылықтары мен қатар өзге ұлт өкілдерінің құндылықтары мен салт-дәстүрін құрметтейтін, оларға толерантты қарайтын білімді әрі көпмәдениетті жан-жақты тұлғаның қалыптасуына үлесін тигізетіні сөзсіз.

Қорытынды

Қорыта келе, қазіргі талаптың басты міндеті - педагог мамандардың кәсіби құзырлығын қалыптастыру мен біліктілігін үздіксіз арттыруды, ғылыми- әдістемелік қызметтің жаңашылдығын, түрлері мен әдістерін іздестіруді қамтамасыз ету, оны үйлестіре білу болып отыр. Сондықтан қазіргі заманауи білім беруде әр оқушының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуда. Өйткені, мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияны ендіруді міндеттейді. Адамның жақсы білім алуын, табысты оқуын, ақыл-ойының дамуын жоғары дәрежеде ұйымдастыру егеменді елімізді одан әрі дамытатын азаматтарды тәрбиелеуде маңызды қадам болып табылады. Терең білім - тәуелсіздігіміздің тірегі, ақыл-ой - азаттығымыздың алдаспаны.

Әдебиеттер тізімі

1. Мәңгілік Ел: – Оқулық / М.Б. Касымбеков, С.Ж. Пралиев, К.К. Жампеисова және т.б. Абай атындағы ҚазҰПУ. Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2015, 336 б.
2. Таубаева Ш.Т. Педагогика: учеб. / Ш.Т. Таубаева, С.Т. Иманбаева, А.Е. Берикханова. — Алматы: ОНОН, 2017. — 340 с.
3. «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016–2019 жылдарға» арналған Мемлекеттік бағдарламасы. Мына сілтемеде: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205> (11.05.2021 ж.).
4. Wurm Stephan A. Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing. Paris: UNESCO Publishing, 2001. 90 p.
5. Wurm S.A. Northern minority languages // Problems of survival series ethnological studies, 1997, No. 44, P. 35–53.
6. Азимов Г. Новый словарь методических терминов и понятий: теория и практика обучения языкам / Г. Азимов, А.Н. Щукин. М.: Изд-во «ИКАР», 2009. 448 с.
7. Алметов Н.Ш., Касенова Р.К. Многоязычное обучение в школах Казахстана: опыт, проблемы и решения // Педагогика, 2011, №5, С.117-122.

Аннотация

«Рухани жанғыру» - это не просто работа, которую нужно начинать сегодня. Наиболее важным условием для нового типа обновления является сохранение этого национального кодекса. Без этого пробуждению легко стать эхом. Но ясно, что для сохранения национального кодекса невозможно вселить в вас все хорошее и плохое, уверенность, которая будет опираться на будущее, качества, которые будут двигаться вперед, прыгуны от бедра, привычки от бедра не будут подорваны в национальном сознании. Суть возрождения заключается в том, что оно до сих пор не должно придерживаться исторических традиций и национальных традиций. Наоборот, необходимо уметь превращать древние традиции в важнейшие предпосылки успешной модернизации. Если страна не

сможет получить питание из национально-духовных корней, она начнет теряться. В то же время понимание важнейшей части многоязычного образования как неотъемлемой части языковой культуры. Культура является социальным фактором, и на ее влияние на культурный фон влияет социальный фактор. В. Гумбольд считает, что язык характеризуется всемирным представлением определенного культурного союза.

Abstract

Spiritual renewal is not just work that needs to be started today. The most important condition for a new type of update is to maintain this national code. Without this awakening, it is easy to echo. But it is clear that to preserve the national code, it is impossible to instill in you all the good and bad, confidence that will be based on the future, qualities that will move forward, jumpers from the hip, habits from the hip will not be undermined in the national consciousness. The essence of the revival is that it still does not have to adhere to historical traditions and national traditions. On the contrary, it is necessary to be able to turn ancient traditions into the most important prerequisites for successful modernization. If a country cannot get food from national-spiritual roots, it will begin to get lost. At the same time, understanding the most important part of multilingual education as an integral part of linguistic culture. Culture is a social factor, and its influence on the cultural background is influenced by the social factor. V. Humboldt believes that language is characterized by a worldwide representation of a certain cultural union .

ӘОЖ 811.851

Г. Махмұт

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ

Түйін

Мақалада рухани жаңғырудың тілдік мәселелері туралы баяндалған. Тіл бар жерде – ұлт бар, демек осы құндылықты сақтап, үздіксіз жетілдіріп отыру алдымызда тұрған ұлы міндет. Тілді сақтау мен дамытудың көптеген жолдары бар, себебі өмірдің қай саласын алсақ та, тілдік қатынас жасалмайтын жер болмайды. Ұлттық тіл мен ұлттық рух өзара тығыз байланысты құбылыстар, сондықтан оларды өзара сабақтастықта дамыту аса маңызды. Екі мәселеге арнайы назар аударылады: біріншіден, ұлттық тіл мен ұлт өкілдерінің арасындағы байланыс. Қазіргі кезде ұлты қазақ болғанмен, басқа тілде сөйлейтін жастардың болуы, туындап келе жатқан жаңа бір мәселе ретінде қарастырылады; екіншіден, тілді оқыту тәжірибелері – бүгінге дейін тілді дамытуға кеткен уақыт пен қаражаттың нәтижесі жөнінде. Қорыта келгенде тіл мен рухтың бірлігі және олардың алдағы даму шарттары құқықтық тұрғыдан реттелуі тиіс деген қорытынды жасалады.

Кілттік сөздер: тіл, рух, ұлттық тіл, тіл – құрал, Конституция, «Рухани жаңғыру», ауыз-екі тіл, әдеби тіл, әдістеме, жаһандану т.б.

«Тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы», - деген анықтаманың тіл білімінде айтылып келе жатқанына біршама уақытты жүзі. Қатынас құралы екені белгілі, алайда тек қана қатынас құралы болса, құралды өзгертіп, қолайлысына ауыстыруға болар еді. Адам баласы, саналы өмірге қадам басқалы көптеген құралдарды пайдаланды, алайда олар үнемі дамып жетілумен келеді. Бір ғана мемлекеттің немесе ұлттар мен ұлыстардың аумағымен шектелмей, өзі қатынас жасаған елдердің барлығынан жетілген құрал түрін қабылдап, сырларын үйреніп, өркениетке өзінше үлес қосып келеді. Тіпті киіп жүрген киіміміздің өзі түрлі өзгерістерге түсіп, қазіргі кезде ұлттық белгілерге мүлде сәйкес келмейтін жаңа түрлерін тұтынып отырмыз. Бұл әрі жат, әрі жаңа тұтыныс. Уақыт өткен сайын өркениеттің жаңа шақырулары мен сұраныстары, ұлттық үлгілер мен бояуды солғындатып, жаңа бір құндылықтар аясында өмір сүруге бастап бара жатқандай. Есесіне ғасырлар бойы қалаптасып, тұрмысымыз, ұлттық руханиятымыз, адами болмысымыз т.б. секілді ұлттық

құндылықтарымызды тоғыстырып, өзіндік бейнемізді айқындап отырған белгілеріміз солғындап бара жатқаны байқалады. Осы өзгерістердің барлығына қарамай, әуелгі бейнеміз бен болмысымызды сақтап, өткеніміз бен бүгінімізді жалғастырып отырған негізгі құндылық – бұл ұлттық тіліміз. Осы ерекшелігіне байланысты қазіргі кезде «тіл – адам қатынасының маңызды құралы» болумен қатар, «тіл – ұлттың жаны» деген де анықтама беріліп жүр. Оның мағынасына әр қырынан бойлауға болады. Мақала көлемінде «Рухани жаңғыру» идеясының аясында қолға алынып жатқан іс-шаралар мен көтеріліп жатқан мәселелерге тіл мен рухтың сабақтастығы тұрғысынан ғылыми-танымдық ой-тұжырымдарымызды ұсынбақпыз.

Тіл бар жерде – ұлт бар, демек осы құндылықты сақтап, үздіксіз жетілдіріп отыру алдымызда тұрған ұлы міндет. Тілді сақтау мен дамытудың көптеген жолдары бар, себебі өмірдің қай саласын алсақ та, тілдік қатынас жасалмайтын жер болмайды. Тілді дамытудың қазіргі ғылымда теориялық және қолдабалық негіздері туралы мәселелер туралы көп айтылады, соның ішінде бұл екеуінің өзара ерекшелігі мен сабақтастығы да аса маңызды мәселе ретінде қарастырылып жүр. Олардың барлығын мақала көлемінде қамту мүмкін емес, дегенмен тіл саласының жалпы баршаға ортақ бір-екі мәселелері «Рухани жаңғыру» идеясының қазіргі талаптары үшін аса маңызды.

Біріншіден, тіл табиғатының өзіндік ерекшеліктері және ұлт болмысымен сабақтастығы туралы. Тәуелсіздік алаған жылдар ішіндегі тілді зерттеу бағыттарында бұл мәселе жан-жақты қаралған болатын. Мысалы, Ә.Қайдар еңбегінде «Этнос» – ғылым жүзінде: «өткен бір дәуірде дүниеге келіп, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқан, шұғылданған тіршілік-тірлігі бірыңғай, мінез-құлқы ұқсас, діні де, тілі де бір, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы ортақ, өзінің ортақ тегін, туыстығын, тұтастығын сезіне білетін, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басынан кешіріп, бүгінде дербес ел болып отырған адамдар қауымы» болып танылады», - деген сипаттама беріледі [1]. Ғалымның осы еңбегіндегі сөз тіркестерінің әрқайсысы өзіндік мәнге ие екені рас. «Рухани жаңғыру» идеясы қалай дамиды, оның негізгі тұғырлары қандай деген сұрақтардың жауабын тілдік тұрғыдан іздегенде осындай ғылыми тұжырымдарға сүйенетініміз рас. Бұл орайда «өткен бір дәуірде дүниеге келгеніміз, белгілі бір географиялық ортада қалыптасқанымыз, шұғылданған тіршілік-тірлігіміз бірыңғай болғаны, сатылап даму барысында аналық, аталық, рулық, тайпалық, ұлыстық және халықтық дәуірлерді басымыздан кешіргеніміз, бүгінде дербес ел болып отырғанымыз» да рас. Бұл тарихи жағдайлар, алайда қазіргі кезде соны қаншалықты сақтай алып отырмыз? «Мінез-құлқымыз ұқсас, дініміз бен тіліміз бір, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз ортақ екенін, өзіміздің ортақ тегімізді, туыстығымызды, тұтастығымыз қаншалықты сезіне алып жүрміз? Рухани жаңғырудың негізгі талаптары осы мәселелердің шынайы болмысын айқындай отырып, нақты жауабын іздеу. Тарихтың талай талқысына түссек те, ұлттық болмысымызды сақтап бүгінгі күнге жеткенмен, басымыздан кешкен қиындықтар ұлттық психологиямыз бен көзқарастырамызға өз ізін қалдармай қоймады, нәтижесінде соның зардаптары қазіргі кезде әр тұстан менмұндалап көрініс беріп отырғаны да жасырын емес. Оның үстіне әлем елдері бет бұрып отырған нарықтық-экономикалық қатынастар жүйесі мен жаһандандудың өзіндік ықпалы да жеңіл салмақ болып отырған жоқ. Осындай жағдайды тереңнен қарастырып, тығырықтан шығудың жолдарын айқындап, өткенімізді болашағымызбен жалғастырудың тетігі ретінде ұсынылып отырған осы идея Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың шын мәніндегі саясаткерлік келбетін айқындай түседі.

Қарапайым түсінікке лайықтап айтар болсақ, тіліміздегі «тіл табысу», «тілін табу», «тілі бір», «тілі тәтті» секілді тұрақты тіркестерде екі адамның арасындағы қатынастан бастап, бүкіл ұлт өкілдерін ортақ ымыраға келтіретін ұлы күштің тұрғаны анық. Тұрақты тіркестер – ғасырлар бойы ұлттың тұрақталған ой-тұжырымының тілде бейнеленген формасы. Халық өзінің өмір тәжірибесінің негізінде қалыптасқан танымдық әлемін тілінде түрлі тілдік таңбалар арқылы бейнелейді. Ол жеке сөздермен ғана емес, қанатты сөз, мақал-мәтел, шешендік өнер, даналық толғамдар арқылы көрініс береді, сондықтан тілді халықтың

рухани қазынасының қоймасы ретінде бағалаған дұрыс. Қазіргі тілдік зерттеулерде бұл мәселе әр қырынан қарастырылып жүр. Академик Ә.Қайдардың еңбегіне тағы бір тоқтала кетсек, мынандай тұжырымдарға тап боламыз: «Этнос туралы осыншама мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады. Осы қасиетіне байланысты тіл феноменін – «тіл әлемін» этностың өзін танып-білудің қайнар көзі, біліктіліктің кәусар бұлағы десек, артық айтқандық емес. Бұл ұғымның ауқымына тілдің барлық қасиеті түгел сыйып тұрғандай: этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып-білудің өлшемі де – сол тіл т.т. Осының бәрі «тіл әлемінен» табылады. «Адамтану», «Қоғамтану», «Табиғаттану» деп аталатын ғылым салаларының қалыптасуына негіз болатын біле білсек, осы «тіл әлемі» [1]. Қазіргі тіл ғылымының жеткен жетістіктерінің маңызды биіктерінің бірі – структуралық бағытқа қоса, танымдық кеңістіктің есігін ашуы екенін мойындауға тиіспіз.

Ұлттық болмыстың ауыр жүгін арқалаған тілдің еркеше қасиеті жүк артқан сайын тыңаяды, қолданысқа түскен сайын жасарады, жаңғырады. Оны асыл түйген түйіншекттей сақтап, сандыққа салып қоюға болмайды. Тіл халықпен бірге жасайды, оның өмірі мен тұрмысында кездесетін әрбір затты атап білдіріп, жүрегіне сезім болып құйылып, алуан түрлі көңіл-күйге бөлейді. Сондықтан, «Рухани жаңғырудың» негізгі талаптарының бірі – тіл қолданысына барынша жан бітіру болуы тиіс. Дамыған тілдердің бай болу себебі де ол тілде сөйлейтін халықтар санының көптігінен. Мысалы, «ethnologue» сайтының 2019 жылы 20 ақпандағы мәліметі бойынша, қытай тілінде 1 296 461 000 — 1 311 000 000 аралығында, 39 елде; Испан тілінде 460 000 000 адам, 31 елде; ағылшын тілінде - 379 000 000 адам, 137 елде; Хинди тілінде 341 000 000 адам, 4 елде; араб тілінде - 313 177 600 — 319 000 000 адам, 59 елде сөйлейді екен [2]. Әлемнің дамыған алдыңғы қатардағы бес тілінде сөйлейтін халықтың саны мен ол тілдердің әлемге таралу көрсеткіштері көп нәрседен хабар берсе керек. Сөйлейтін халықтың санымен бірге, таралу аймағының кеңдігі де аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі кезде осы жағдайды ескеріп, әлемнің дамыған елдері ұлттық тілін барынша таратуға күш салып отырғаны белгілі. Экономикалық жақтан жоғары жетістіктерге жетіп отырған қытай тілі айналасындағы елдермен қатар, алыс шетелдерге де қанатын жайып келеді. Сол секілді басқа елдерде өз мүмкіндігінің шеңберінде осы үлгіні жалғастыруда. Тіл арқылы мәдениетін жайып, ұлттық дәстүрлерін өзге елдерге сіңіру, сол елдің халықаралық қауымдастықтағы беделін де айқындайды. Сондықтан «Рухани жаңғыру» идеясы ел ішімен ғана шектелмей, халықаралық кеңістіктегі қазақ халқының орнын да айқындаудың бір жолы екенін үнемі назарда ұстауымыз керек.

Бұл орайда, тағдырдың тауқыметімен әлем елдеріне тарыдай шашылып кеткен қазақ баласының артында туған елі мен жері бар екенін ескертіп, жоқшысы болудың өзіндік маңызы бар. Тіл үйретуге арналған түрлі әдістемелік құралдар мен Қазақстан туралы кітаптар ұсынып, тиімді жұмыстар жүргізетін болсақ, олардың қазақ тілінде сөйлеуіне ықпал ете отырып, шет елдерде тұрып жатқан бауырларымызды ұлт ретінде жойылып кетуден сақтаймыз және тіліміздің алыс елдерде бүр жаруына ықпал етеміз. Әлем елдері арасындағы қатынастар жаңа бір сапаға көтерілген уақытты өмір сүріп жатырмыз. Азаматтардың қай елде тұрып жатқаны маңызды емес, қай ұлттың өкілі болып өмір сүруі маңызды. Тіл мен ділдің тұтастығы, ұлттық дәстүрдің аясындағы ойлау кеңістігі – бабалардан жеткен ұлы мұра мен аманаттың жоқшысы болып қала бермек. Егер ұлттық тіл мен дәстүрден ажырасақ, ұлттық тұтастық та болмайды, ондай жағдайда қорғайтын да ештеңе қалмауы мүмкін. Мемлекет ретінде өмір сүріп отырған елдердің қазіргі ұстанып отырған қағидалары осыған меңзейді.

Ілгеріде айтылғандарды қорытындылай келгенде тіл мен ұлттың бірлігі аса маңызды мәселе екенін байқаймыз. Қазіргі Қазақстан жағдайында біз осы бірліктің қаншалықты құнды екенін айқын сезініп отырмыз. Өйткені ұлты қазақ болғанмен, тілі басқаша шығып жатқан бүлдіршіндеріміз қаншама. Ұлты қазақ болғанмен, жат мәдениет пен діннің

жетегінде кетіп жатқан жастарымыз еріксіз ойлануға мәжбүрлейді. Сөзіміздің басында тоқталып кеткеніміздей, бізге «мінез-құлқымыз ұқсас, дініміз бен тіліміз бір, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз ортақ екенін, өзіміздің ортақ тегімізді, туыстығымызды, тұтастығымыз сезіне алатын» ұрпақ керек. Сол кезде ғана біз ортақ рухани кеңістік аясына ұйыса алмақпыз.

Екіншіден, «Рухани жаңғыру» идеясын жүзеге асырудың тілдік тетіктерінің келесі бірі – оқыту әдістемесі. Әдістемелік бағыттағы ізденістер қазақ тілін оқыту мақсаттарын үш топқа бөліп қарастырады: «**біріншіден**, оқушылардың ауызша, жазбаша тілдерін дамытып, онымен қаруландыру; оқушылардың тіл мәдениетін қалыптастыру; өздігінен сөйлей, жаза білуге жол ашу; **екіншіден**, оқушылардың салт-дәстүр сезімдерін қалыптастыру; **үшіншіден**, тіл фактілеріне, құбылыстарына жан-жақты, жинақты түрде қарау қабілетін, өз бетімен тіл фактілерін талдау іскерлігін қалыптастыру» [3]. Тәуелсіздік алған жылдар ішінде мемлекеттік тілді оқыту қоғамның барлық салаларына енгізілді. Әсіресе мемлекеттік қызмет мекемелерінің барлығына міндеттелді. Алайда, тілдің қоғамдағы қажеттілігімен салыстырғанда, оқыту жұмыстарына басымдық көбірек берілгені белгілі. Арада ширек ғасырдан астам уақыт өткенде, «біз қандай нәтижеге қол жеткіздік?» - дейтін сұрақ қоюымызға тура келді. ҚР Конституциясы мен ҚР «Тіл туралы» Заң талаптары күнделікті өмірде қаншалықты орындалды, тіл саласына бөлінге қаржы болашақтан күткен үмітті қаншалықты ақтады? Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында отыз жыл аса ұзақ уақыт көрінгенмен, көзді ашып-жұмғанша өте шыққаны байқалмай қалды. Сол тұста тілдің қоғамдағы және мемлекеттік қызметтегі қолданысының тым баяулығына қарап, «алдағы жиырма жылда туған тілден толық айырыламыз» деген пессимистік көзқарастар да жоққа шықты, дегенмен үміт пен күдіктің ортасындағы әрі-сәрі күйден әлі де арыла алмай келеміз. Үміттендіретіні – Тәуелсіз елде, зайырлы мемлекетте, мемлекеттік тілі – қазақ тілі болып табылатын Конституцияның қамқорлығында өмір сүріп жатырмыз, күдіктендіретіні – кейінгі толқын, жас буын өкілдерінің көбі сабақта ғана қазақша сөйлеп, шыға бере өзге тілге ауысатыны.

«Қазақ тілін оқыту әдістемесінің методологиялық – теориялық негіздері» бойынша зерттеуде, қазақ тілін оқыту әдістемесі мына мәселелерді зерттейді, деп атап көрсетеді: «1. Мақсаттары (не үшін оқыту керек?); 2. Мазмұны (нені оқыту керек?); 3. Ұйымдастырылуы (қалай оқыту керек?); 4. Құралдары (ненің көмегімен оқыту керек?); 5. Оқыту кезінде оқушылардың білімді меңгеру деңгейі, ақыл-ойының дамуы мен тәрбиеленуі арасындағы ұштастық мәселелері. Бұл проблемаларды шешу мектепте тәрбие мен білім берудің жалпы мақсаттарын белгілейді» [4]. Зерттеушілер бұл орайда үйретушіге қатысты мәселелерге назар аударып отыр, осыған қарама-қарсы жақтығы үйренушінің мүддесі де бұл орайда назарға алыну тиіс. Ол өзіне-өзі «қалай үйренуім керек?» дегеннен бұрын, «не үшін үйренуім керек?» - дейтін сұрақты қоятыны белгілі. Осы орайда қазақ тілінің қоғамдағы орны айқындала түседі.

Тілді оқыту – еліміздегі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мүмкін арада отыз жыл өткенде, жүріп келген жолымыздың дұрыс-бұрыстығын саралап, қайта ойланатын кез келген шығар. Мәселе тек әдістемеде тұр ма, мүмкін себебін басқа жақтан іздеу керек шығар. Көп уақыт пен қаржыны шығындап, әлем елдерінің үздік деген тәжірибелерін негізге ала отырып дайындалған еңбектер қолданысқа келгенде өзін-өзі неге ақтай алмады? Қытай тілі мен қазақ тілінің оқыту әдістемелерін салыстырып қарағанда, қазақ тілінікі әлдеқайда қарапайым, ауыз-екі тілден бастап, кәсіби тілге дейінгі деңгейлерде өте тиімді жолдармен берілетініне куә боламыз. Бірақ меңгеру дәрежесіне келгенде, екеуінің арасында айырмашылықтар бары білінеді. Табиғаты мүлде жат, бұрын-соңды таныс еместігіне қарамай, қытай тілін үйренушілер белгілі бір уақыт аралығында қысқаша ойларды айту деңгейіне жете алады. Қытай тілінің дыбыстық реңктерін айта алу, әр сөзді үйренген сайын жаңа йероглифтерді жаттау секілді қиындықтары бар. Соның бәріне қарамай, қазақ тілін үйренумен салыстырғанда нәтиже жоғары екенін еріксіз мойындаймыз. Сондықтан, тіл үйретуде «қажеттілік» дейтін түсінікті оймыздан шығармауымыз керек. Қажеттілік жоқ жерде,

сөйлейтін адам саны аз. Адам саны аз болған сайын, айналадағы көрнекі ақпарат құралдары да, басқа тілде сөйлдей бастайды. Мысалы, үлкен қалалардағы жарнамалардың дені орыс тілінде беріледі де, үйренуші еріксіз сол тілге қарай назар аударады. Қаланың көрнекілік тілі, құжат айналым тілі, қызмет көрсету тілі, азаматтардың бір-бірімен қатынас жасау тілі сырттан келіп немес өз ішімізде тіл үйреніп жатқандар үшін қосымша көмекші құрал қызметін атқарады. Тілге жан бітіретін де осы орта. Жанды тіл үйренушіге де рух береді, ұлттық мәдениет пен дәстүр туралы ақпараттар бере алады.

Қорыта келгенде тіл мен діл, яғни ұлттық рух өзара тығыз байланысты құбылыстар. Тіл – ұлт мүшесі үшін – ұлтың жаны, бөгде жұрт үшін – қатынас құралы. Жансақтау – ұлт мүшесі үшін керек. Тіл қоғамда – белсенді қолданысқа ие бола алса, мемлекет халқын ұйыстырушы фактор бола алды, олай болмағанда басқа тілдің жетегінде кетеді. Сондықтан, «Рухани жаңғыру» идеясы толық мәнінде жүзеге асу үшін, «Қазақ пен қазақ қазақша сөйлессін» деп Елбасы Н.Ә.Назарбаев айтқандай ұлт пен ұлттық тілдің бірлігі керек. Тіл – ұлттық мәдениеттің қайнар көзі, азамат қай тілде сөйлесе сол мәдениеттің туын көтереді. Сондықтан, қоғамның барлық салаларына тілді қолданысқа енгізу алдымызда тұрған ұлы міндеттердің бірі. Ол құқытық-нормативтік құжаттар арқылы реттелетін мәселе.

Әдебиеттер тізімі

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998, 308 б.
2. Список языков по количеству носителей Мына сілтемеде: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_языков_по_количеству_носителей (27.04.2021 ж.).
3. Қазақ тілін оқыту әдістемесі және оның зерттеу нысаны. Мына сілтемеде: https://www.yaneuch.ru/cat_16/aza-tln-oytu-dstemes-zhne/262393.2226359.page1.html (27.04.2021ж.).
4. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің методологиялық – теориялық негіздері. Мына сілтемеде: <https://allrefrs.ru/4-30246.html> (27.04.2021ж.).
5. Юсупов Ф.С. Тіл тірегі-тәртіп. // «Ана тілі» газеті, №47(1201) 28 қараша, 4 желтоқсан 2013.
6. Тілешов Е. Оқытудың бірізді-сатылы бағдарламасы мемлекеттік тілді дамыту үшін қажет. Мына сілтемеде: <http://anatili.kz> (15.04.2020 ж.).
7. Бекишева Р.Е. Қазақ тілін жаңаша оқыту әдістемесі. Мына сілтемеде: http://www.rusnauka.com/7_NITSB_2012/Pedagogica/5_103366.doc.htm (15.04.2021 ж.).

Аннотация

В статье рассказывается о языковых проблемах духовного возрождения. Национальный язык и национальный дух являются тесно связанными явлениями, поэтому особенно важно развивать их во взаимной преемственности. Там, где есть язык, есть нация, поэтому перед нами стоит великая задача - сохранять и постоянно повышать эту ценность. Есть много способов сохранить и развить язык, потому что какой бы сферой жизни мы ни занимались, нет места, где языковое общение невозможно. Особое внимание уделяется двум вопросам: во-первых, связям между национальным языком и представителями нации. В настоящее время наличие молодежи, хотя и казахской национальности, но говорящей на другом языке, рассматривается как новая проблема; во – вторых, опыт преподавания языка-это результат времени и средств, затраченных на развитие языка. В заключение делается вывод о том, что единство языка и духа и условия их дальнейшего развития должны регулироваться с правовой точки зрения.

Abstract

The article describes the linguistic problems of spiritual rebirth. The national language and the national spirit are closely related phenomena, so it is especially important to develop them in mutual continuity. Special attention is paid to two issues: first of all, the relations between the national language and the representatives of the nation. Currently, the presence of young people, although of Kazakh nationality,

but speaking a different language, is considered as a new problem; secondly, the experience of teaching a language is the result of time and money spent on the development of the language. In conclusion, it is concluded that the unity of language and spirit and the conditions for their further development should be regulated from a legal point of view.

ӘОЖ 81`373.21

Г. Махмұт

Магистр, оқытушы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

ШЫНЖАҢ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІН ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІМЕН ТАҢБАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Қазақ халқының ежелден қоныстанған атамекені саналатын Қытай Халық Республикасы Іле қазақ автономиялы облысындағы жер-су атаулары мақаланың басты зерттеу нысаны ретінде алынып отыр. Бүгінгі таңда сол жерлерде ресми қолданыста және халықтың аузында сақталған қыстақтар, ауылдар, географиялық нысандар атаулары сол өткен тарихтың куәсі іспетті. ҚХР-дағы бұл қазақша жер-су атаулары таңбаланған кезде дыбыстық өзгерістерге түсетіні белгілі, яғни кез келген топоним иероглифтердің мүмкіндігінің аясында таңбаланады. Бұндай жағдайда қазақша атаулардың ұлттық формасы бұзылып, кейде тіпті танымастай кейіпте өзгеріп кете беруі ғажап емес. Мақалада қазақ топонимдерінің қытай тілінде айтылуы мен жазылуына назар аударылған. Қытай тілінде жоқ қазақ дыбыстарының орнына қандай дыбыстар алынған? Қытай тіліндегі жалқы атауларды қысқартып жазу дәстүрі қазақ топонимдерін таңбалауда қандай рөл атқарды? т.б. секілді сұрақтардың жауабы ретінде төте жазу, иероглиф, латынша транскрипция және кирилл әліпбиіндегі нұсқалары салыстырма кесте түрінде ұсынылып, сипаттамасы жасалды.

Кілттік сөздер: транскрипция, иероглиф, таңба, топоним, дауысты, дауыссыз

Кіріспе

Қытай Халық Республикасындағы қазақтар қоныстанған Іле қазақ автономиялы облысындағы көптеген қазақ топонимдері, Қытайда тұратын қазақ ғалымдары тарапынан аздаған зерттеулерге негіз етілгені рас [1, 2.], алайда бүгінге дейін Қазақстан зерттеушілерінің назарынан тыс қалып келеді. Бұл аймақтар қазақ халқының ежелден қоныстанған атамекені еді. Үйсін патшалығы заманынан бері осы аймақты мекендеп келе жатқан халық тарихи кезеңдерде басынан түрлі жағдайларды өткерді, осыған байланысты туған жер жат жерліктер қолына өтіп кеткен тұстар да болды, кейін Абылай ханның заманында қайтарып алып, содан бері тұрақты иеленіп келеді. Ресми қолданыста және халықтың аузында сақталған қыстақтар, ауылдар, географиялық нысандар атаулары сол өткен тарихтың куәсі іспетті. ҚХР-дағы ресми жазу иероглиф таңбалары болғандықтан, ресми құжаттарда бұл атаулар дыбыстық өзгерістерге түсетіні белгілі, яғни кез келген топоним иероглифтердің мүмкіндігінің аясында таңбаланады. Бұндай жағдайда қазақша атаулардың ұлттық формасы бұзылып, кейде тіпті танымастай кейіпте өзгеріп кете беруі ғажап емес. Тарих қойнауынан жеткен мағынасы көмес тартқан көптеген топонимдер осындай тілдік ықпалдардың нәтижесі екені белгілі, сондықтан екі тілдегі таңбалануы мен түпнұсқа формасының нақты кескінін сақтап отыру үшін ол атаулардың сөздігін дайындау маңызды мәселелердің бірі.

Қытай халық республикасы аумағындағы қазақша жер-су атауларының сөздігі жарық көрген, сол сөздіктердегі таңбалану нормалары қандай дәрежеде көрінеді, енді осыған тоқталып көрелік. Естілуі бойынша алынған, яғни қазақ тіліндегі атаулар қытай тілінің заңдылығына бейімделген. Ғылыми терминологияда бұлайша таңбалану транскрипция тәсілі

деп аталады. Қытай халық республикасының мемлекеттік картасында және сөздіктерде сол күйінде алынып отыр.

Негізгі бөлім

Мақала көлеміндегі топонимдер «Шынжаң жер-су аттары сөздігі» және «Батыс өңірінің жер-су аттары сөздігі» деп аталатын сөздіктерден [3; 4] және қытай «www.baidu.com» сайтынан алынған [5] Іле қазақ автономиялы облысына тікелей қарасты аудандардың, соның ішінде Күнес ауданындағы қазақша жер аттарының қытайша транскрипцияланған кейбір атауларға тоқталып отырмыз. Бұл сөздікте жер-су атаулары иероглиф таңбаларымен және латын әліпбиінің қытай нұсқасымен оқылуы берілген. Біз латын әліпбиіндегі нұсқасына дауыс ырғағын айқындайтын таңбаларды қосып, қытайша айтылуына жақындатып беріп отырмыз. Сонымен қатар қытай қазақтары қолданатын төте жазу және кирилл жазуымен тағы екі нұсқасын дайындап ұсындық. Мақсат – жұртшылыққа түсінікті болуы. Кестеде берілген қазақ жер-су атауларын салыстыра қарап, жазылуы мен айтылуындағы ерекшеліктерді анықтауға болады.

Төте жазуда	Қытайша оқылуы	Жазу түрі	Кирилше транскрипциясы
ال تاي	阿尔泰	Ā'ěrtài	Алтай
تارباغاتاي	塔尔巴哈太	Tǎ ěr bā hā tài	Тарбағатай
بۇراتالا	博尔塔拉	Bó ěr tǎ lā	Бұратала облысы
بوغدا شاڭغى	博格达峰	Bó gé dá fēng	Боғда шоқысы
خوتان	和田	Hétián	Хотан аймағы
تۇرپان	吐鲁番	Tǔlǔfān	Тұрпан аймағы
جوڭغار	准噶尔	Zhǔngá'ěr	Жұңғар ойпаты
وبىلىتى	伊犁州	Yīlí zhōu	Іле облысы
كۈيتۈن	奎屯	Kuítún	Күйтүн қаласы
قۇلجا قالاسى	伊宁市	Yī níng shì	Құжла қаласы
اۋدانى قۇلجا	伊宁县	Yī níng xiàn	Құлжа ауданы
نەلەك	尼勒克	Ní là kè	Нылқы
تەكەس	特克斯	Tè kè sī	Текес
قورغاس	霍尔果斯	Huò ěr guǒ sī	Қорғас
زەكتى	则克台镇	zé kè tái zhèn	Зекті
ارال توبە	阿热勒托别镇	Ā rè lēi tuō bié zhèn	Аралтөбе
تالدى	塔勒德村	Tǎ lēi dé cūn	Талды
نارات	那拉提镇	nà lā tí zhèn	Нарат
سوربۇلاق	肖尔布拉克镇	Xiào ěr bù lākè zhèn	Сорбұлақ
قارابۇرا	哈拉布拉克镇	Hā lā bù lā zhèn	Қарабура
المالى	阿勒玛勒镇	Ā lēi mǎ lēi zhèn	Алмалы
كەڭسۇ	坎苏乡	Kǎn sū zhèn	Кеңсу
بەستوبە	别斯托别乡	Bié sī tuō bié xiāng	Бестөбе
تۇرگەن	吐尔根乡	Tǔ ěr gēn xiāng	Түрген
كۈنەس اق قوي	巩乃斯种羊场	Gǒngnǎisī zhǒng yáng chǎng	Күнес нәсілді қой фермасы
توقاي	托海村	Tuō hǎi cūn	Тоқай қалашығы
شاقپى اۋزى	恰普河阿吾孜村	Qià pǔ hé āwú zī cūn	Шакпы аузы
ئۈش بۇلاق	玉什布拉克村	Yù shén bù lākè cūn	Үш бұлақ

قۇر ساي	库尔赛村	Kù ěr sài cūn	Құрсай
تعمد رلك	铁木里克村	Tiě mù lǐ kè cūn	Темірлік
اق شي	阿克其村	Ā kè qí cūn	Ақши
كوك عيد ن	阔克英村	Kuò kèyīng cūn	Көк иін
ساعاتو كهل	沙哈吾特克勒村	Shā hā wú tè kè lēi cūn	Сағаәткел
قاراء شي	哈拉西克	Hā lā xī kè	Қарашірік
قارا سۇ	喀拉苏	Kā lā sū	Қара су
قارابۇلاق	喀拉布拉克	Kā lā bù lākè	Қарабұлақ
قاراعايلى سۇ	喀拉盖勒苏村	Kā lā gài lēi sū cūn	Қарағайлы су
ۇشكەپ تەر	玉什开普台尔村	Yù shén kāi pǔ tái ěr cūn	Үш кептер
تالدى	塔勒德镇	Tǎ lēi dé zhèn	Талды
مرکن	依尔肯村	Yī ěr kěn cūn	Еркін
شەگد رىبۇلاق	切格尔布拉克村	Qiè gé ěr bù lākè cūn	Шегірбұлақ
ۇش توبە	玉什托别村	Yù shén tuō bié cūn	Үштөбе
مدس	木斯村	Mù sī cūn	Мыс
جاروتو كهل	加尔吾特克勒村	Jiǎ'ěr wú tè kè lēi cūn	Жарәткел
قاراتوبە	喀拉托别村	Kā lā tuō bié cūn	Қаратөбе
سارد قامدس	萨尔喀木斯村	Sà ěr kā mù sī cūn	Сарықамыс
قارعالى	喀尔哈勒村	Kā ěr hā lēi cūn	Қарғалы
قاراي	喀拉奥依村	Kā lā ào yī cūn	Қараой
تاياسۇ	塔依阿苏村	Tǎ yī ā sū cūn	Тайасу
عيد ن تال	音塔勒村	Yīn tā lēi cūn	Иінтал
يد نجار	英加尔村	Yīng jiǎ'ěr cūn	Иінжар
اراسان	阿尔善村	Ā'ěr shàn cūn	Арасан
قاراسۇ	喀拉苏村	Kā lā sū cūn	Қарасу
كورىبۇلاق	阔尔布拉克村	Kuò ěr bù lākè cūn	Көрбұлақ
بباي گەتوبە	拜依盖托别村	bài yī gài tuō bié cūn	Бәйгетөбе
لاستاي	乌拉斯台村	wū lā sītái cūn	Ластай
قد زى لجد گعدىل	克孜勒金格勒村	Kè zī lēi jīn gé lè cūn	Қызыл жыңғылты
كەرەگەتاس	克热格塔斯	Kè rè gé tǎ sī	Кереге тас
تاسقۇماي	塔斯库买村	Tǎ sī kù mǎi cūn	Тасқұмай
كۇنتوبە	昆托别村	Kūn tuō bié cūn	Құмтөбе
قد زى ل تال	克孜勒塔勒村	Kè zī lēi tā lēi cūn	Қызыл тал
اق توعان	阿克托汗村	Ā kè tuō hàn cūn	Ақ тоған
ج يەك	吉也克村	Jí yě kè cūn	Жиек
ورد ك تى ارال	吾瑞克特阿热勒村	Wú ruì kè tè ā rè lēi cūn	Өрікті арал
تەل قارا	铁勒喀拉村	Tiě lēi kā lā cūn	Телғара
تاقد رىبۇلاق	塔克尔布拉克村	Tǎ kè ěr bù lākè cūn	Тақырбұлақ
كوك توبە	阔克托别村	Kuò kè tuō bié cūn	Көктөбе
قۇروزەك	库尔乌泽克村	Kù ěr wū zé kè cūn	Құр өзек
شاق پى جاعى	恰普河加嘎村	Qià pǔ hé jiā gā cūn	Шақпы жағасы
جاگارسىن	江尔森村	Jiāng ěr sēn cūn	Жаңарсын

قارااعاشتى	喀拉哈西特	Kā lā hā xī tè	Қара ағашты
باتت باقتى	巴特巴克特村	Bātè bākè tè cūn	Батпақты
انداس	昂达斯	Ángdǎ sī	Андас
اشد لبۇلاق	阿什勒布拉克	Ā shén lēi bù lākè	Ащылы бұлақ
قامد سدى	喀木斯特村	Kā mù sī tè cūn	Қамысты
اق قرقا	阿克科尔卡村	Ā kè kē ěr kǎ cūn	Ақ қырқа

Қазақ жер-су аттарын иероглифтермен таңбалау ерекшеліктері:

Шынжаңдағы қазақтар мекен еткен жер аттарының дыбысталуы мен қытайша таңбалануы арасында қолайсыздықтар көп, осының әсерінен қытайшаланған нұсқалары қалыптасып отыр, яғни дыбыстық тұрпаты өзгеріске түскен жер аттары да бар. Мысалы, жоғарыдағы кестеде берілген жер аттары ішінде Қарабура топонимі былайша таңбалады:

Қа	pa	бу	pa
Hā	lā	bù	lā
哈	拉	布	拉

Буын саны бойынша алғанда осындай формада беріледі. «Қара» сөзіндегі р дыбысы, соңғы бура сөзінде де р дыбысы айтылмай «Халабула» болып таңбаланған, алайда жергілікті халық ресми жазылу үлгісіне қарамай бұрынғыша «Қарабура» деп атай береді. Сол секілді этнонимнен қойылған «Андас», географиялық нысанның сипатына қарай қойылған «Қарасу» деген жер аттарының иероглифпен таңбаланған нұсқасы мынандай формада жазылады: 昂达斯 Ángdǎ sī, Қарасу 喀拉苏村 Kā lā sū cūn.

Әдетте қытай тілінде атауларды барынша қысқартып алу дәстүрі бар [6], сондықтан осы үлгіге салынғанда мүлде басқаша сипатқа ие болған атаулар бар. Мысалы: Қашқар атауы әуелде 喀什噶尔 Kāshén gá ěr нұсқасында жазылатын, кейіннен喀什 Kāshén болып қысқартылды, ал Қорғас 霍尔果斯城 Huò ěr guō sī chéng тұлғасынан霍城 Huò chéng болып өзгертілген.

Шынжаңдағы жер атауларын қытайша таңбалап, кейінгі реттеу, жүйелеу кезінде адамдар жиі орналасқан, біршама уақыт тарихы бар үлкен аймақтағы қалыптасып кеткен топонимдер картаға сол күйінде алып түсірілген болса, кейбір атаулардың бір бөлігі дыбыстық, келесі бір бөлігі мағыналық жолмен атау әдістері бойынша өзгертілген [7].

Жоғарыдағы кестеде көрсетілген негізінен қазақтар жиі қоныстанған аудандардағы жерлерге беріліп қалыптасқан атаулар, қытай иероглифтерімен таңбалағанда транскрипциялау тәсілі қолданылған да, ішінара ғана мағыналық аударма жасалған [8].

Қытай тіліндегі дауысты дауыссыз дыбыстардың жер-су атауларын таңбалаудағы қолданылу ерекшелігі.

Қытай тіліндегі дауысты дыбыстар тіл үсті дауысты дыбыстар және тіл ұшы дауысты дыбыстар болып бөлінеді. Қазіргі қытай тілі дауыстыларының ішінде «путунхуа» (Mandarin Chinese), яғни 3 тіл ұшы дауысты дыбысы бар, олар: тіл ұшы алды дауысты дыбысы – *i* [ы], тіл ұшы арты дауысты дыбысы – *i* [і] және қайырмалы тіл дауысты дыбысы «ег» бар, осы қайырмалы тіл дауысты дыбысы «ег» жер атауларын қытайшаға аударғанда көп қолданылады.

تارباغاتاي	塔尔巴哈太	Tǎ ěr bā hā tài	Тарбағатай
بۇراتالا	博尔塔拉	Bó ěr tǎ lā	Бұратала облысы
قورغاس	霍尔果斯	Huò ěr guō sī	Қорғас
سوربۇلاق	肖尔布拉克镇	Xiào ěr bù lākè zhèn	Солбұлақ
تۇرگەن	吐尔根乡	Tǔ ěr gēn xiāng	Түрген
قۇرساي	库尔赛村	Kù ěr sài cūn	Құрсай
مەركەن	依尔肯村	Yī ěr kēn cūn	Еркін

شەنگ رېدۇلاق 切格尔布拉克村

Осы атауларда қазақ тіліндегі р дыбысын қытайша 尔ёг-мен алып аударған, себебі қытай тілінде жалғыз дауысты дыбыс сөз құрай алмайды.

قامد سدى	喀木斯特村	Kā mù sī tè cūn	Қамысты
----------	-------	-----------------	---------

Қазақша Қамысты деген жер атауын қытайшаға аударған кезде: Нā (ха)-mù (му)-sī (сі)-tè(ты) болып оқылып аударылған, яғни қытай тілінің буындарға бөлу ерекшеліктеріне мән берілген. Мысалы:

哈	木	斯	特
Hā	mù	sī	tè
Ха	му	сі	ты

болып аударылған.

باتت پاقى	巴特巴克特村	Bātè bākè tè cūn	Батпақты
-----------	--------	------------------	----------

Батпақты

巴	特	巴	克	特
Bā	tè	bā	kè	tè
Ба	ты	ба	кі	ты

[Сөз ортасында келген р дыбысын «ыр» деп дифтонг сипатында алынады.

تاق رېدۇلاق	塔克尔布拉克村	Tǎ kè ěr bù lākè cūn	Тақырбұлақ
-------------	---------	----------------------	------------

塔	克	尔	布	拉	克
Tǎ	kè	ěr	bù	lā	kè
Ta	кы	ыр	бу	ла	кі

Сөз аяғындағы р дыбысы 尔ёг тұлғасымен алған.

جوڭعار	准噶尔	Zhǔngá'ěr	Жұңғар ойпаты
--------	-----	-----------	---------------

Қазақша жер атауындағы р дыбысы л дыбысымен:

تۇرپان	吐鲁番	Tǔlǔfān	Тұрпан аймағы
قاراعاشدى	喀拉哈西特	Kā lā hā xī tè	Қарағашты

Жер атауының ең соңы дауысты немесе дауысызбен аяқталғанда:

التاي	阿尔泰	Ā'ěrtài	Алтай
تارباعاتاي	塔尔巴哈太	Tǎ ěr bā hā tài	Тарбағатай
خوتان	和田	Hétián	Хотан аймағы
تۇرپان	吐鲁番	Tǔlǔfān	Тұрпан аймағы
جوڭعار	准噶尔	Zhǔngá'ěr	Жұңғар ойпаты
تەكەس	特克斯	Tè kè sī	Текес
قورعاس	霍尔果斯	Huò ěr guǒ sī	Қорғас
ارالتوبە	阿热勒托别镇	Ā rè lēi tuō bié zhèn	Аралтөбе
نارات	那拉提镇	nà lā tí zhèn	Нарат
سورېدۇلاق	肖尔布拉克镇	Xiào ěr bù lākè zhèn	Солбұлақ
قارابۇرا	哈拉布拉镇	Hā lā bù lā zhèn	Қарабура
ۇرگەنت	吐尔根乡	Tǔ ěr gēn xiāng	Түрген

ءۇ ش بۇلاق	玉什布拉克村	Yù shén bù lākè cūn	Үш бұлақ
مرکەن	依尔肯村	Yī ěr kěn cūn	Еркін
سارد قامدس	萨尔喀木斯村	Sà ěr kā mù sī cūn	Сарықамыс

Осы атаулардың таңбалануы қытай тіліндегі дауысты, дауыссыз дыбыстардың айтылуына негізделіп жасалған. Қытай тіліндегі дауысты дыбыстарды айтқанда дауыс шымылдығы дірілдейді, ашық, көтеріңкі айтылады, ал дауыссыздарды айтқанда дауыс шымылдығы дірілдемейді, сондықтан олардың әрқайсысының айтылуында осы тілдің өзіндік ерекшеліктері бірге жүреді.

Қорытынды

Қытай тіліндегі (қытайша таңбалануы: 擦音) г, с ызың дыбыстары жеке тұрып сөз құрай алмайды, г дыбысының алдына дауыты қосылып келіп, тіл ұшы қайырмалы дауысты дыбысын жасайды, ал с дауыссызының соңынан і, тіл үсті арты дыбысы қосылып айтылады, қазақ тіліндегі с мен аяқталатын сөздер осы дыбыспен аударылады. Қытай тіліндегі **p, t, k** шұғыл дыбыстары (қытайша таңбалануы: 塞音) қазақша жер-су атауларының соңында қолданылғанда тіл үсті арты і (қазақ тіліндегі «і» дыбысына сәйкес келеді) дыбысы қосылып айтылады.

Транскрипциялау кезіндегі өзгерістерге талдаулар жасау барысында атаулардың белгілі бір норма аясында емес, керісінше қалай естілетіні және естілгеннің өзі қытай тілінің заңдылықтары бойынша қалай айтылатыны басшылыққа алынып, иероглиф ыңғайына бейімдеп таңбаланғаны байқалады. Қазақ тілі мен қытай тілінің бір-бірімен туыстық жақындығы жоқ, керісінше тегі бөлек тілдер болғандықтан, атауларды транскрипциялағанда түпнұсқа формасын сақтау мүмкіндігі өте аз. Қазақ тіліндегі жер-су атаулары болашақта Қытай халық республикасының ресми тілі мен жазуына толық сәйкестендірілетіні анық. Оларды бүгінгі таңда түпнұсқасымен салыстырып, өзгерістерінің сипаттамасын жасап отыру қазақ тілі білімінің алдындағы өзекті мәселе болып табылады, сонда дыбыстық форма көмескіленгенмен, этимологиясы сақталып қалмақ.

Әдебиеттер тізімі

1. Шәріпұлы Ә. Дала мәдениеті. Бейжиң: «Ұлттар баспасы», 2008. – 40 бет.
2. Жәлелқанұлы М. Жер-су аттарының жазылуы жайында // «Тіл және аударма» журналы, 1987 ж. №1.
3. Шынжаң жер-су аттары сөздігі. – Пекин: «Қытай энциклопедиясы», 2012. – 872 бет.
4. Фың Жы вэн. Батыс өңірінің жер-су аттары сөздігі. Үрімжі: «Шынжаң халық баспасы», 2002. – 686 бет.
5. Шынжаң Іле жер-су аттары (қытай тілінде) 新疆伊犁州 // www.baidu.com: <http://www.tcmmap.com.cn/xinjiang/yili.html>
6. Яң Лиң. Шынжаң Іле өңіріндегі жер-су атауларының зерттелу жағдайы // Шынжаң университетінің ғылыми журналы. 2006 ж. №6. 83-88 беттер.
7. 地名汉语拼音拼写规则：中国测绘科学研究院2000年11月. 2-3 页..Жер-су аттарын қытайша транскрипциялау ережесі. Бейжің: «Қытай геодезиясы және картография академиясы», 2000 ж. 11 ай. 2-3 беттер.
8. Яң Лиң. Шынжаң Іле өңіріндегі көп ұлттар аралас қоныстанған жерлердегі жер-су аттарының тілдік ерекшеліктері // «Тіл және аударма» журналы, 2006, №4. – 16-19 беттер.

Аннотация

В статье уделено внимание произношению и написанию казахских топонимов на китайском языке. Какие звуки получены вместо казахских, которых нет в китайском языке? Какую роль сыграла китайская традиция сокращения личных имен в обозначении казахских топонимов? В данной статье также рассматриваются такие вопросы, как старые письменности, иероглифы, латинская транскрипция и варианты кириллицы представлены в виде сравнительной таблицы. Основным

объектом исследования статьи являются названия земель и водоемов Илийского Казахского автономного района Китайской Народной Республики, являющегося древней родиной казахского народа. Сегодня названия мест зимовок, деревень и географических объектов, которые официально используются и хранятся в устах людей, являются свидетельством той прошлой истории. Известно, что эти казахские топонимы в Китае при маркировке претерпевают звуковые изменения, т. Е. Любой топоним отмечается в пределах иероглифов. В этом случае неудивительно, что национальная форма казахских имен искажена, а иногда даже неузнаваема.

Abstract

The article focuses on the pronunciation and spelling of Kazakh toponyms in Chinese. What sounds are received instead of the Kazakh ones, which are not in the Chinese language? What role did the Chinese tradition of abbreviating personal names play in the designation of Kazakh toponyms? This article also discusses issues such as old scripts, hieroglyphs, Latin transcription and Cyrillic variants are presented in the form of a comparative table. The main object of the article is the names of lands and reservoirs of the Ili Kazakh Autonomous Region of the People's Republic of China, which is the ancient homeland of the Kazakh people. Today, the names of wintering grounds, villages and geographic features that are officially used and preserved in the mouths of people are evidence of that past history. It is known that these Kazakh toponyms in China undergo sound changes when marking, i.e., Any toponym is marked within the hieroglyphs. In this case, it is not surprising that the national form of Kazakh names is distorted, and sometimes even unrecognizable.

ӘОЖ 541.18

Г. А. Нуридинова, Г.А. Кулжабаева , Р.О. Каюпова
п.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Түйін

Бұл мақала қазіргі білім берудің өзекті мәселесіне, оқушылардың құзыреттілігін қалыптастыруға арналған. Мақалада ғалымдардың құзыреттілік ұғымына берілген анықтамалары талданады. Білім беру құзыреттілігі жеке тұлғаның қызметіне қажетті және қоғам үшін әлеуметтік маңызы бар шындық объектілерінің белгілі бір шеңберіне қатысты оқушылардың өзара байланысты білім алу бағдарлары, білімінің, дағдылар мен тәжірибесінің жиынтығы ретінде қарастырылады. Кілттік құзыреттіліктің түрлері, олардың нақты ерекшеліктері мен белгілі бір құзыреттілік саласындағы оқушылардың біліміне, дағдылары мен икемдеріне қойылатын талаптарды ашады. Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың ерекшеліктері, мысалы, оқушының ерікті қатысуы, қарым-қатынас формаларын жеке таңдау еркіндігі, оқушылардың жоғары қызығушылығын және осы жұмысқа қатысуға деген ынтасын қамтамасыз ететін шығармашылық өзін-өзі көрсету тәсілдері қарастырылады. Әдебиет сабағы бойынша үйірме жұмысы оқушылардың оқу-танымдық, коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған пәрменді форма ретінде қарастырылады. Әдебиет бойынша үйірме жұмысын ұйымдастыру принциптері ұсынылған.

Кілттік сөздер: құзыреттілік, сыныптан тыс жұмыстар, үйірме жұмысы.

Кіріспе

Біздің елімізде білім беруді дамыту стратегиясын анықтайтын ресми нормативтік құжаттарда құзыреттілік тәсіл білім беру жүйесін модернизациялаудың әдіснамалық бағыты болып табылады, деп анықталған [1]. Сондықтан мектептегі білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында қазіргі заманғы оқу-тәрбие процесінің негізгі мақсаты мен нәтижесі бәсекеге

қабілетті және құзыретті тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Құзыреттілік-бұл адам білімінің жаңа өлшем бірлігі, ол алған білім мөлшері емес, әртүрлі проблемалық жағдайларда жұмыс істеу дағдылары деп саналады.

Теориялық талдау

Ғылым мен практикадағы құзыреттілік тәсілге жүгіну бірқатар себептермен түсіндіріледі. И. А. Зимняяның анықтауы бойынша ондай себептерге келесі себептер жатады:

- әлемдік экономиканың интеграциясы мен жаһандану үрдісі;
- Болон процесінде анықталған жоғары білімнің еуропалық жүйесінің архитектурасын үйлестіру қажеттілігі;
- білім беру парадигмасының өзгеруі;
- «құзыреттілікке көзқарас» терминінің тұжырымдамалық мазмұнының байлығы;
- білім беру органдарының нұсқамалары [2].

Қазіргі заманғы психологиялық-педагогикалық ғылым құзыреттілік тәсілін бірнеше аспектілерде зерттейді, сондықтан «құзыреттілік» ұғымының әртүрлі анықтамалары бар.

Коллинз ағылшын сөздігінде құзыреттіліктің келесі анықтамасын береді – «бір нәрсені жақсы және тиімді орындау мүмкіндігі», ал «Құзыретті» ұғымның анықтамасы - бір нәрсені өнімді (тиімді, шебер) жасай алатын қабілеті, білімі және қабілеті бар» деп қарастырылады [3].

Джордж Равен құзыреттілікті «белгілі бір іс-әрекетті белгілі бір салада тиімді қолдану үшін қажет және жоғары мамандандырылған білімді, пәндік білімнің ерекше түрін, ойлау тәсілдерін, сондай-ақ олардың іс-әрекетінің жауапкершілігін түсінуді қамтитын нақты дағдылар» ретінде анықтайды [4].

И. С. Сергеевтің айтуынша, құзыреттілік-бұл өмір мен қызметтің әртүрлі салаларында практикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін білім, дағдылар мен тәжірибе. Автордың пікірінше, тұлға үшін ең маңызды дағдылар коммуникативтік, қарым-қатынас, әдістемелік және өзін-өзі басқару, танымдық, азаматтық, әлеуметтік, мәдени, денсаулық және салауатты өмір салты саласында құзыреттілік болып табылады [5].

Білім беру құзыреттілігі-білім беру дайындығының талабы мен тұлғаның болашағы және қоғам үшін қажетті әлеуметтік маңызы бар оқушылардың өзара байланысты білімінің, дағдылары мен тәжірибесінің жиынтығы

Зерттеушілердің пікірінше, білім беруде келесі құзыреттер негізгі құзыреттіліктер болып табылады.

1. Құндылық-мағыналық құзыреттілік. Идеология, мектеп оқушысымен байланысты құндылықтар жүйесі, олардың айналасындағы әлемді көру және түсіну қабілеті, оны басшылыққа алу, олардың рөлі мен миссиясын, шығармашылық бағытын түсіну. Ол оқушының жеке білім траекториясына және оның жалпы өмір бағдарламасына байланысты.

2. Жалпы мәдени құзыреттілік. Бұл-жалпыға ортақ және ұлттық мәдениеттің қазіргі заманғы бейнесі; адам өмірінің, жекелеген халықтардың, адамзаттың рухани, моральдық және этикалық негіздері; отбасылық, әлеуметтік және әлеуметтік құбылыстар мен дәстүрлердің мәдени негіздері; ғылым мен діннің адам өміріндегі рөлі, оның дүниетанымға әсері; отандық саладағы бәсекелестік және мәдени бос уақыт (мысалы, бос уақытты ұйымдастырудың тиімді тәсілдерінің болуы).

3. Оқу-танымдық құзыреттілік. Бұл нақты танымдық объектілермен байланысты жалпы, әдіснамалық, эвристикалық, логикалық білім беру іс-әрекетінің элементтерін қамтитын тәуелсіз танымдық іс-әрекет саласындағы оқушының қабілеттерінің жиынтығы. Бұл мақсаттарды ұйымдастыруда, жоспарлауда, идеяларды құруда, талдауда және өзін-өзі бағалауда білім мен дағдыларды қамтиды. Зерттелетін пәндерге қатысты оқушы өндірістік қызметтің шығармашылық қабілеттерін зерттейді: тікелей шындықтан білім алу, стандартты емес жағдайларда әрекет ету әдістерін, проблемаларды шешудің эвристикалық әдістерін игеру. Осы құзырет шеңберінде функционалдық сауаттылыққа қойылатын талаптар

айқындалды: фактілерді гипотезадан ажырата білу қабілеті, өлшеу дағдыларына ие болу, ықтималдық, статистикалық және басқа да когнитивтік әдістерді пайдалану.

4. Ақпараттық құзыреттілік. Оқушы ақты объектілердің (теледидар, телефон, факс, компьютер, принтер, модем) және ақпараттық технологиялардың (аудио, видео, электрондық пошта, мультимедиа, интернет) көмегімен іздеуді, талдауды үйренеді және тиісті ақпаратты таңдап, оны ұйымдастырады, түрлендіреді, сақтайды және таратады. Бұл құзыреттілік оқушының білім беру пәндері мен білім беру салаларындағы, сондай-ақ айналасындағы әлемдегі ақпаратқа қатысты қабілеттерін қамтамасыз етеді.

5. Коммуникативтік құзыреттілік. Коммуникация жасау үшін ған қажетті тілдерді білу, адамдармен өзара әрекеттесу тәсілдерін меңгеру, командада жұмыс жасау білу, әртүрлі әлеуметтік рөлдерді орындау. Оқушы өзін таныстыра білуі керек, хат, сауалнама, мәлімдеме, сұрақ қою, талқылау және т.б. дағдыларды игеру қажет.

6. Әлеуметтік және еңбек құзыреті - бұл азаматтық және әлеуметтік қызмет саласында (байқаушы- азамат, сайлаушылар, өкілдер ретінде), әлеуметтік және еңбек саласында (тұтынушылардың құқықтары, сатып алушы, клиент, жеткізуші), отбасылық қатынастар саласында, экономика және құқық саласында, кәсіби өзін-өзі анықтау саласында білім мен тәжірибеге ие болу. Бұл құзыреттілікке, мысалы, еңбек нарығындағы жағдайды талдау, жеке және әлеуметтік пайдаға сәйкес әрекет ету, еңбек этикасы мен азаматтық қатынастарға үстемдік ету мүмкіндігі кіреді. Оқушы қазіргі қоғамдағы өмірге қажетті оң әлеуметтік белсенділік пен азаматтық жауапкершілік дағдыларын үйренеді.

7. Жеке өзін-өзі жетілдірудің құзыреті физикалық, рухани және интеллектуалдық өзін-өзі дамыту, эмоционалды өзін-өзі реттеу және өзін-өзі қолдау нысандарын игеруге бағытталған. Осы құзыреттілік шеңберіндегі нақты объект-оқушының өзі. Ол өзінің жеке мүдделері мен мүмкіндіктерін өз бақылауына алады, бұл оның үнемі өзін-өзі тануында, қазіргі адамға қажет жеке қасиеттерді дамытуда, психологиялық сауаттылықты, ой мен мінез-құлық мәдениетін қалыптастыруда көрінеді. Бұл құзыреттілікке жеке гигиена ережелері, өз денсаулығыңызға қамқорлық, жыныстық сауаттылық, ішкі экологиялық мәдениет кіреді. Бұл сонымен қатар адамның қауіпсіз өмірінің негізгі принциптерімен байланысты қасиеттер жиынтығын қамтиды.

Оқушының бәсекеге қабілетті және құзыретті тұлғасын дамытуда сыныптан тыс жұмыс ерекше орын алады, өйткені мектепте дұрыс ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыс үлкен тәрбиелік мәнге ие. Сыныптан тыс жұмыс, оқушылардың сабақта алған білімдерін кеңейтеді және тереңдетеді, көптеген пайдалы дағдыларды игеруге мүмкіндік береді, сондықтан оқушының құзыретті тұлғасын қалыптастыруға ықпал етеді. Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың тәуелсіздігін дамытуға қолайлы жағдай жасайды [6].

Сабақ барысында оқушылардың барлық сұрақтарын қанағаттандыру мүмкін емес. Сынып сабағымен тығыз байланыста ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыс оқушының белсенділігін және оқушылардың үнемі өзгеріп отыратын мүдделерін, оқушылардың рухани, әлеуметтік-мәдени және білім беру қажеттіліктерін толық қанағаттандыруға көмектесетін тиімді құрал ретінде қызмет етеді. Сыныптан тыс жұмыстар оқушының ерікті қатысуымен, қарым-қатынас формаларын жеке таңдау еркіндігімен, шығармашылық өзін-өзі көрсету тәсілдерімен байланысты ұйымдастырылады. Сыныптан тыс жұмыс білім беру процесі үшін дәстүрлі емес қарым-қатынас формаларын модельдейтін және оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін барлық жағдайларды жасайтын шығармашылық зертханаға айналады.

Әдебиет сабағы бойынша ұйымдастырылған сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың көкжиегін кеңейтеді, олардың жалпы мәдени деңгейін арттырады, көркемдік талғамын дамытады.

Сыныптан тыс жұмыстар оқушының әдеби және көркемдік бейімділігі мен қабілеттерін көрсетуге және дамытуға кең мүмкіндіктер жасайды. Бұл, өз кезегінде, оқушылардың білім,

білік және дағдыларды жүзеге асыруға болатын сабақтарға үлкен қызығушылығын қамтамасыз етеді

Әдебиет сабағы бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың және өткізудің негізгі мақсаты - оқушылардың ана тілі мен әдебиетке деген қызығушылығын дамыту және оларды зерттеу қажеттілігін ынталандыру.

Әдебиет сабағы бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудың негізгі мақсатына сүйене отырып, осы қызмет барысында шешілетін нақты міндеттерді бөліп көрсетуге болады:

- 1) танымдық белсенділікті дамыту;
- 2) әдебиет әлеміне енгізумен байланысты ұйымдастырылған сыныптан тыс түрлі іс-шараларға тарту арқылы оқушыларды адамгершілік, патриоттық және эстетикалық тұрғыдан тәрбиелеуді жүзеге асыру;
- 3) жалпы тіл мәдениетін жақсарту;
- 4) оқушылардың білімін кеңейту және тереңдету және тілдік дағдыларға үйрету;
- 5) әдебиет пәнін игеруде қиындыққа тап болған мектеп оқушыларының күшіне сенім білдіріп қолдау көрсету;
- 6) оқушылардың психологиялық қасиеттерін дамыту және жетілдіру: қызығушылық, құлшыныс, ерік, табандылық, білім алудағы тәуелсіздік.
- 7) оқушылардың коммуникативтік мәдениетін тәрбиелеу;
- 8) оқушылардың танымдық және ақыл-ой әрекетін белсендіру;
- 9) толеранттылыққа, өзара құрметке, командада қарым-қатынас жасай білуге, қарым-қатынас мәдениетіне тәрбиелеу;
- 10) оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, олардың жеке сұраныстарын, қызығушылықтарын, бейімділіктерін қанағаттандыру [7].

Нәтижелер мен талқылау

Психологиялық-педагогикалық әдебиетті және мектептердің тәжірибесін зерттей отырып, біз оқушылардың оқу-танымдық, коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырудың тиімді формасы-сыныптан тыс жұмыстар барысында ұйымдастыруға болатын әдебиет пәні бойынша үйірме жұмысы деген қорытындыға келдік. Үйірме жұмысын ұйымдастырудың мақсаты әдебиетпен танысу барысында оқушылардың оқу-танымдық, коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту, оқушылардың әдеби дамуын қамтамасыз ету, балалар алдында алдыңғы ұрпақтарда жинақталған адамгершілік-эстетикалық құндылықтар мен рухани мәдениет әлемін ашу, көркемдік талғамын қалыптастыру, сезім, қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Үйірме жұмысы келесі міндеттерді шешуге бағытталуы керек:

- оқушылардың көркем шығарманы толыққанды қабылдауға қабілетін дамыту;
- балаларды көркем шығарманың бейнелі тілін, көркем образ жасайтын мәнерлі құралдарды сезінуге және түсінуге үйрету, оқушылардың бейнелі ойлауын дамыту;
- әдеби шығарманың көркем образдарын қайта жасау, оқушылардың қиялын, ассоциативті ойлауын дамыту, балалардың поэтикалық есту қабілетін дамыту, көркем әдебиет туындыларын тыңдаудың эстетикалық тәжірибесін жинақтау, көркемдік естуді тәрбиелеу;
- кітаптарды үнемі оқу қажеттілігін қалыптастыру, жазушылардың шығармашылығына, ауызша өнер туындыларын жасаушыларға қызығушылықты дамыту;
- баланың сенсорлық тәжірибесін, оның айналасындағы әлем мен табиғат туралы нақты идеяларын байыту;
- баланың өмірге эстетикалық көзқарасын қалыптастыру, оны көркем әдебиет классикасымен таныстыру;
- күрделілігі әртүрлі деңгейдегі шығармалардың мазмұнын жеткілікті терең түсінуді қамтамасыз ету;

- мазмұны мен тақырыбы бойынша әр түрлі жанрдағы кітаптарды оқу арқылы балалардың ой-өрісін кеңейту, баланың адамгершілік-эстетикалық және танымдық тәжірибесін байыту;

- оқушылардың сөйлеуін дамытуды қамтамасыз ету және оқу дағдылары мен сөйлеу дағдыларын белсенді түрде қалыптастыру;

- әр түрлі мәтіндермен жұмыс жасауға үйрету;

- көркем шығармаларды өз бетінше оқу қажеттілігін қалыптастыру үшін жағдай жасау.

Үйірме жұмысының бағдарламасын көркемдік-эстетикалық, әдебиеттану, коммуникативтік-сөйлеу сияқты жетекші қағидаттар негізінде құру қажет.

Көркем және эстетикалық қағида оқуға арналған шығармаларды таңдау стратегиясын анықтайды, сондықтан оқушылардың оқу шеңберіне көбінесе көркем мәтіндер енеді. Балалардың назарын олардың алдында тек танымдық қызықты мәтіндер ғана емес, сонымен қатар ол қоршаған әлем мен адами қатынастардың байлығын ашатын, үйлесімділік, сұлулық сезімін тудыратын, өмірдегі сұлулықты түсінуге үйрететін, балада шындыққа деген өзіндік көзқарасын қалыптастыратын ауызша өнер туындылары екендігін аңғарту керек. Бұл қағида өнердің барлық басқа түрлері арасында белсенді байланыс орнатуды қамтиды.

Әдебиеттану қағидасы оқу кезеңінің ерекшеліктерін ескере отырып, әдеби шығарманы талдауда жүзеге асырылады, ол көркем бейнені бірінші орынға қоюды талап етеді. Сөз оқырман назарының объектісіне айналады және ол автор өз ойларын, сезімдерін, идеяларын білдіретін ауызша және көркем образ жасау құралы ретінде түсіндіреді. Көркем шығарманы талдау балаларға көркем образдың тұтастығын сезінуге және кейіпкерге жеткілікті жанашырлық танытуға көмектеседі.

Әдебиеттану қағидасы барлық негізгі әдеби жанрларды қамтиды: ертегілер, өлеңдер, әңгімелер, ертегілер, драмалық шығармалар. Шығарманы талдау кезінде бұл қағида оқушыларды шығармадағы мәселенің алғашқы идеяларымен байытуға бағытталған.

Коммуникативті-сөйлеу қағидасы оқушылардың сөйлеу мәдениетін дамытуға, оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға және дамытуға бағытталған.

Үйірме жұмысының жүзеге асыру кезінде оқушылардың білімі әдеби сипаттағы қарапайым ұғымдармен толықтырылуы керек: автор – жазушы туралы қарапайым ақпарат, оқылатын шығарманың тақырыбы, оның жанры, шағын фольклорлық жанрлардың ерекшеліктері. Балалар ауызша өнердің көрнекі және экспрессивті мүмкіндіктері туралы қосымша идеялар алады (метафора, салыстыру, персонализация, поэтикалық сөйлеудің ырғағы мен музыкалығы туралы).

Қорытынды

Оқушының бәсекеге қабілетті және құзыретті тұлғасын дамытуда сыныптан тыс жұмыстар ерекше орын алады, өйткені мектептегі сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың үнемі өзгеріп отыратын мүдделерін, оқушылардың рухани, әлеуметтік-мәдени және білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған. Сыныптан тыс жұмыстар оқушының ерікті қатысуымен, қарым-қатынас формаларын жеке таңдау еркіндігімен, шығармашылық өзін-өзі көрсету тәсілдерімен, өзі қалаған және жасай алатын нәрсені жасау мүмкіндігімен ұйымдастырылады. Сыныптан тыс жұмыстарда білім беру процесі үшін дәстүрлі емес қарым-қатынас формалары ұйымдастырылады және оқушылардың негізгі құзіреттілігін қалыптастыру үшін қолайлы болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Концепция 12-летнего среднего образования Республики Казахстан. Мына сілтемеде: <https://www.do.ektu.kz.>laws >MONRK> (15 қараша 2020 ж.).
2. Зимняя И.А. Компетентный подход. Каково его место в системе современных подходов к проблемам образования? // Высшее образование сегодня, 2006, №8, С. 20-26.

3. Коллинз ағылшын сөздігі. Мына сілтемеде: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/spanish-english> (20 қараша 2020 ж.).
4. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Когито-Центр, 2002, 396 с.
5. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности: учеб. пособие. СПб.: Питер, 2004, 316с.
6. Григорьев Д.В., Степанов П.В. Организация внеучебной деятельности школьников: методический конструктор. М.: Просвещение, 2014, 223с.
7. Виноградова Н. Ф. Сборник программ внеурочной деятельности. М.: Вентана Граф, 2011, 168с.

Аннотация

Данная статья посвящена актуальной проблеме современного образования формированию компетенций школьников. В статье анализируются разные подходы к определению понятий компетенции и компетентность. Образовательная компетенция рассматривается как набор взаимосвязанных выраженных образовательных ориентиров, знаний, навыков и опыта деятельности учащихся по отношению к определенному кругу объектов реальности, необходимых для деятельности личности и социально значимых для общества. Раскрываются составляющие ключевых компетенции их специфические особенности и требования предъявляемые к знаниям, умения и навыкам школьников в сфере определенных компетенции. Рассмотрены особенности организации внеклассной работы такие, как добровольное участие ученика, свобода индивидуального выбора форм общения, способов творческого самовыражения, которые обеспечивают высокий интерес у учащихся и желание участвовать в данной работе. Кружковая работа по литературе рассматривается как действенная форма направленная на формирование учебно-познавательных, коммуникативных компетенций учащихся. Представлены принципы организации кружковой работы по литературе.

Abstract

This article is devoted to the actual problem of modern education, the formation of the competencies of schoolchildren. The article analyzes different approaches to defining the concepts of competency and competence. Educational competence is considered as a set of interrelated expressed educational guidelines, knowledge, skills and experience of pupils' activities in relation to a certain range of objects of reality, necessary for the activity of an individual and socially significant for society. The components of key competencies are revealed, their specific features and requirements for the knowledge, skills and abilities of schoolchildren in the field of certain competencies. The features of the organization of extracurricular work are considered, such as the pupil's voluntary participation, the freedom of individual choice of forms of communication, methods of creative expression, which provide high interest among students and the desire to participate in this work. Circle work on literature is considered as an effective form aimed at the formation of educational, cognitive, communicative competencies of students. The principles of organizing circle work on literature are presented.

ӘОЖ 371.036.218.13

Г. А. Нуридинова, Г.М. Мусаханова, Б.Х. Хайрулла
п.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант 1 курс, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ
МӘДЕНИЕТІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Түйін

Бұл мақала оқушылардың эстетикалық тәрбиесі мәселесін зерттеуге арналған. Қазақ халық мәдениеті өскелең ұрпақты эстетикалық тәрбиелеу, олардың дүниетанымын, эстетикалық мәдениетін қалыптастыру құралы ретінде қарастырады. Қазақ халық мәдениетінің материалдық және рухани мәдениет құндылықтары - халық әдебиеті мен поэзиясы, ұлттық киім, халық музыкасы мен музыкалық аспаптар, киіз үй, ұлттық ойындар, қолданбалы өнер, қолөнер, халық білімі, қазақ халқының мәдени мұрасы болып табылатын ұлттық дәстүр, ұлттық мерекелер т.б.. Қазақ ағартушыларының, педагогтардың өскелең ұрпақты эстетикалық тәрбиелеу тұрғысынан қазақ халық мәдениетінің ролі туралы көзқарастары қарастырылды. Біздің еліміздің тәрбие тұжырымдамалық негіздерінде анықталған, оқушылардың қабілеттері мен дағдыларына бірқатар талаптар қоятын, адамның эстетикалық саласын сипаттайтын мектеп оқушыларының көпмәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбиесінің мақсаттары мен міндеттері анықталған. Қазақ халық мәдениетінің мүмкіндіктерімен оқушылардың эстетикалық тәрбиесін тиімді ұйымдастыру шарттары анықталған.

Кілттік сөздер: эстетика, эстетикалық мәдениет, эстетикалық тәрбие, эстетикалық талғам, мәдениет, халық мәдениеті, өнер.

Кіріспе

Н. Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында жаңа типті жаңғыртудың бірінші шарты – бұл өз мәдениетін, өз ұлттық кодын сақтау, жаңа жаңғырту тарихи тәжірибе мен дәстүрге менмендікпен қарамауы тиіс екенін атап өтті. Керісінше, ол үздік дәстүрлерді жаңғырту табысының маңызды шарты болуы тиіс – деп көрсеткен [1]. Рухани және мәдени құндылықтарды сақтау және көбейту - Президенттің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы бойынша жұмыстың негізгі мақсаты.

Теориялық талдау

Ұлттық мәдениетті жаңғырту және дамыту үдерістерін өзектілендіру аясында оның стратегиялық міндеттерінің бірі «дүниетанымдық және шығармашылық ойлау типі мінсіз адамдардың жаңа буынын қалыптастыру» болып табылады. Халық мәдениеті халықтық дүниетанымның бейнелі-эмоционалды көрінісінің, халықтың тарихи қалыптасқан өмірінің ұлттық көркемдік дәстүрлерінің нәтижесі болып табылады, жас ұрпақтың эстетикалық дамуының, дүниетанымның қалыптасуының, оқушылардың көркемдік-эстетикалық мәдениетінің маңызды құралы болып табылады.

Қазақ халық мәдениеті - көшпенді халықтың рухына сіңген өнер, салт-дәстүр мен тұрмыс түрлерінің орасан зор қабаты, бұл-халық әдебиеті мен поэзиясы, ұлттық киім, халық өнер мен музыкалық аспаптар, киіз үй, ұлттық ойындар, қолданбалы өнер, қолөнер, мерекелер.

Қазақ халықтың психологиялық жәй күйін, тұрмысының, әдет-ғұрыптарын, әдеттерін, дәстүрлерін, қоғамдық мұраттарын, әсемділігін және халықтың рухани өмірінің басқа да ерекшеліктерін, көрсете отырып, қазақ халық мәдениеті сөзсіз үлкен тәрбиелік және оқыту әлеуетіне ие. Қазақ халық мәдениетінде эстетикалық құндылықтар ерекше орын ие

Эстетикалық құндылықтар - бұл біздің психикамыздың тарихи қалыптасқан феномендары, олар эстетикалық сананың негізін құрайды, яғни, нақты сезімнің, көркемдік бейнелер түрінде шындықты түсіну. Әдемі және ұсқын, жоғары және төмен, қайғылы және күлкілі сияқты эстетикалық құндылықтар заттар мен құбылыстардың адам үшін эстетикалық маңыздылығын сипаттайды, осылайша оның әдемі және жоғары деңгейге деген ұмтылысын қанағаттандырады. Жағымды эстетикалық құндылықтар біздің санамызда адамның адамгершілік жетілуіне ықпал ететін оң моральдық құндылықтармен байланысты.

Ұлы ойшыл Әл-Фараби адамдарды тәрбиелеу жүйесінде өнерге баулуды және адамгершілік тәрбиені біріктірді. Ойшының пікірінше, тәрбие - бұл мұғалімнің, тәлімгердің іс-әрекеті, ол жастардың бойында белгілі бір моральдық мінез-құлық нормаларын және қолөнерді (өнерді) игерудің практикалық дағдыларын дамытуды мақсат етеді [2].

Көрнекті ақын, ағартушы Абай Құнанбаевтың шығармаларында эстетикалық мәселелер, атап айтқанда, поэзияның қоғамдық өмірдегі ролі мен мақсаты туралы терең

ойлар айтылған. Оның айтуынша, өмірі, сезімдері мен ойлары бар адам поэтикалық шығармашылықтың қайнар көзі болып табылады [3].

С. Торайғыров «халықтың жан дүниесін жаңартуға ұмтыла отырып, біз ән, музыка, бисіз жасай алмаймыз...» - деп, балаларды халық өнері арқылы тәрбиелеу қажеттілігін баса айтты [4].

С.Ұзақбаева өнердің көптеген түрлерінің арасында қазақтардың сәндік-қолданбалы өнері маңызды рөл атқарады, ол қоршаған әлеммен, өмірмен, адамның еңбек қызметімен байланысты. Бұл өнерде көркемдік, эстетикалық құндылықтан басқа, ойлар, талғамдар, идеялар, автордың өз уақытына қатынасы көрінеді – деп көрсеткен [5].

Сәндік-қолданбалы өнерде эстетикалық тәрбие тұрғысынан оның ұлттық ою-өрнек сияқты элементі ерекше мәнге ие. Қ. Б. Жарықбаев "қазақ ою-өрнегінің негізін белгілер-символдар, өрнекті мотивтер құрайды, оларды әзірлеу көзі сұлулық пен үйлесімділік туралы идеяларына сәйкес халық шеберлерінің көптеген ұрпақтарының шығармашылық ойы мен қиялымен түрлендірілген қоршаған әлемнің құбылыстары мен заттары болды"- деп атап өткен [6].

Е.Балабеков қазақ халқының әндерінің эстетикалық маңыздылығын атап, оның сан ғасырлық тарихы, ойлары, сезімдері, үміттері мен армандары, қайғысы мен қуанышы қазақ халқының әндерінде көрініс тапқанын атап өтті. Қазақтың ән өнерінің ауқымдылығы дәл осымен түсіндіріледі деген [7].

Қазіргі уақытта оқушылардың эстетикалық мәдениетін қалыптастырудың ең өткір проблемаларын бірі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы берілетін білім алушыларының эстетикалық санасына кері әсер тигізетін, қол жетімді және сыртқы жағынан тартымды жалған өнер туындылары деп атауға болады .

Ұлттық рухқа, жоғары адамгершілік-эстетикалық мұраттарға толы, этно-эстетикалық тәрбиелік мүмкіндіктері бар, оқушылар мен жастардың эстетикалық санасы мен мінез-құлқына жалған өнердің зиянды әсерін бейтараптандыратын қазақ халық мәдениеті болу керек. Қазақ халық мәдениеті эстетикалық білімді қалыптастыру, эстетикалық мәдениетті тәрбиелеу, әлемге эстетикалық қатынасты қалыптастыру, эстетикалық сезімдерді дамыту, ұлттық мәдени және эстетикалық мұраны меңгеру, сұлулық заңдары негізінде өмір мен қызметті құру қажеттілігін дамыту, эстетикалық мұраттарды тұжырымдау, барлық нәрседе сұлулыққа ұмтылуды қалыптастыру үшін негіз болуға тиіс.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақстандық қоғамдағы қазіргі заманғы әлеуметтік-мәдени өзгерістерді ескере отырып, білім беру саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру шеңберінде әзірленген және білім беру процесінің тәрбиелік әлеуетін арттыруға бағдарланған тәрбиенің тұжырымдамалық негіздерінде даму перспективалары, басым бағыттары, мақсаттары, міндеттері, бағалау өлшем шарттары және Қазақстан Республикасының Білім беру жүйесіндегі тәрбие тетіктері айқындалған. Осы бағыттардың бірі - көп мәдениетті және көркем-эстетикалық тәрбие. Бұл бағыттың мақсаты - жалпы мәдени мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру, тұлғаның өнер мен шындықтағы эстетикалық объектілерді қабылдауға, игеруге, бағалауға дайындығын дамыту, білім беру ұйымдарында көп мәдениетті орта құру [8]. Тұжырымдамада адамның эстетикалық саласын сипаттайтын мақсаттар мен міндеттер, талаптары анықталған, олар:

- жеке тұлғаның эстетикалық мәдениетінің деңгейі (эстетикалық құндылықтар жүйесі, көркем мәдениетке деген қызығушылық, өнер туындыларын эмоционалды және құндылықты қабылдау қабілеті және т. б.);

- эстетикалық) тұрғыдан өнер туындысы мен шығармашылық еңбектің нәтижесін бағалай білу;

- жеке тұлғаның жеке қабілеттері мен шығармашылық әлеуетін көрсететін дағдылар мен икемдері.

Осыған сәйкес, халықтық мәдениет арқылы оқушының эстетикалық мәдениетін қалыптастыруға ықпал ететін эстетикалық тәрбие жүйесінің бірнеше қағидаларың бөліп көрсетуге болады:

1. Эстетикалық тәрбие жүйесінің маңызды негізі балалардың бүкіл көркемдік-эстетикалық іс-әрекетінің өмірмен, қазақ халық мәдениеті арқылы оқушылардың дүниетанымы мен имандылығын қалыптастыру процесімен органикалық байланыс қағидасы.

2. Сыныптық, сыныптан тыс, мектептен тыс іс-шаралардың ұйымдасқан түрін қазақ халық мәдениеті арқылы біріктіру.

3. Жеке тұлғаның эстетикалық және жалпы дамуын жүзеге асыру үшін балалардың көркемдік және жалпы психикалық дамуының бірлігі қағидасы. Балалардың жас психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін есепке алу.

4. Қазақ халықтық мәдениеттің эстетикалық тәрбие жүйесінің нақты қағидасы - бұл балалардың көркемдік және шығармашылық іс-әрекетін ұйымдастыру қағидасы.

5. Бүкіл балалар өмірінің эстетика принципі үлкен педагогикалық мәнге ие. Әмбебаптылық - қоршаған әлемдегі эстетикалық құбылыстармен үнемі өзара әрекеттесу.

6. Оқушылардың сұлулық заңдарына сәйкес қарым-қатынасын, іс-әрекетін, ұйымдастыру.

7. Қазақ халық мәдениетінің тәрбиелік әсерінің мақсаттары, міндеттері, мазмұны, әдістері мен нысандарының бірлігін қамтитын эстетикалық тәрбиедегі кешенді тәсіл.

Ең бастысы-оқушылардың эстетикалық білімдерін, талғамдарын, қызығушылықтары мен қажеттіліктерін дамытуға ықпал ететін сезімдерді тәрбиелеу, дамыту. Тұлғаның эстетикалық дамуының саласы бола отырып, қазақ халық мәдениеті оқушылардың бойында ұлттық сезімді – туған табиғатқа, ана тіліне, өз халқының мәдениетіне, оның тарихына, халықтың дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына қалыптастыру қажет.

Қорытынды

Қазақ халық мәдениетінің құралдарымен эстетикалық тәрбие беру процесінде айналасында сұлулықты сезінуге, қабылдауға, жасауға және оны көруге қабілетті адам қалыптасады. Эстетикалық мәдениетті қалыптастыруда арнайы қағидалар ұстануы қажет. Халық музыкасы, халық дәстүрлері, халық әдебиеті мен поэзиясы, ұлттық киім, халық музыкалық аспаптары, киіз үй, ұлттық ойындар, қолданбалы өнер, қолөнер, халықтық мерекелер оқушының эстетикалық тәрбиесінің сарқылмайтын ресурстарына ие.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә . Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Мына сілтемеде: <https://informburo.kz/stati/statya-prezidenta-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.html> (28 қаңтар 2021ж.).
2. Айджанова З.Ж. Этнопедагогика: Оқу құралы. Ақтау: Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, 2010, 91 б.
3. Этические и эстетические взгляды. Мына сілтемеде: <https://uchebnikfree.com/obshchestvennoy-mysli-istoriya/eticheskie-esteticheskie-vzglyadyi-6497.html> (2 ақпан 2021 ж.).
4. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Алматы: «Білім», 2003, 211 б.
5. Сейсенбаева Ж.А. Ұлттық тәрбиенің ғылыми негізі: Оқу құралы. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2011, 104 б.
6. Балабеков, Е.О. Казахский музыкальный фольклор: особенности, основные функции, воспитательные возможности и проблемы совершенствования. Шымкент: ЮКГУ им. М. Ауэзова, 2000, 178 с.
7. Қазақстан Республикасы үздіксіз білім беру жүйесіндегі тәрбие тұжырымдамасы. Мына сілтемеде: <https://baribar.kz/student/93/qazaqstan-respublikasy-uzdiksiz-bil/> (12 ақпан 2021ж.).

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию проблемы эстетического воспитания школьников. Казахская народная культура рассматривается как средство эстетического воспитания подрастающего поколения, формирования их мировоззрения, эстетической культуры. Рассмотрены основные составляющие казахской народной культуры - народная литература и поэзия, национальная одежда, народная музыка и музыкальные инструменты, юрта, национальные игры, прикладное искусство, ремесла, праздники, которые являются культурным наследием казахского народа. Рассмотрены воззрения казахских просветителей, педагогов о роли казахской народной культуры с позиции эстетического воспитания подрастающего поколения. Представлены цели и задачи, поликультурного и художественно-эстетического воспитания школьников определенные в концептуальных основах воспитания нашей, страны, выдвигающие ряд требований к умениям и навыкам школьников характеризующие эстетическую сферу человека. Выявлены принципы эффективной организации эстетического воспитания школьника возможностями казахской народной культуры.

Abstract

This article is devoted to the study of the problem of aesthetic upbringing of schoolchildren. Kazakh folk culture is considered as a means of aesthetic upbringing of the younger generation, the formation of their worldview, aesthetic culture. The main components of Kazakh folk culture are considered - folk literature and poetry, national clothes, folk music and musical instruments, yurt, national games, applied arts, crafts, holidays, which are the cultural heritage of the Kazakh people. The views of Kazakh enlighteners and teachers about the role of the Kazakh folk culture from the standpoint of aesthetic education of the younger generation are considered. The goals and objectives of the multicultural and artistic-aesthetic upbringing of schoolchildren are presented, defined in the conceptual foundations of education in our country, which put forward a number of requirements for the skills and abilities of schoolchildren that characterize the aesthetic sphere of a person. The principles of effective organization of aesthetic upbringing of schoolchildren by the capabilities of Kazakh folk culture are revealed.

UDC 378.146

В.В. Torsykbaeva¹, В. Zhientaeva², А. Saipov³, Yu. Dmitriyev⁴, А. Kassymbekova⁵

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

³Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

⁴Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia

⁵master of Science, Al-Farabi National University, Department of Food Engineering, Almaty, Kazakhstan
email: maha1505@mail.ru, b_jientaeva@mail.ru, 7281190@mail.ru, 4230000@rambler.ru,
kassymbekovaaidana113@gmail.com

CRITERIA-BASED ASSESSMENT TECHNIQUES FOR DISTANCE LEARNING STUDENTS' KNOWLEDGE

Abstract

This article reveals the concept of a criterion system for assessing student knowledge in distance learning. The authors share their practical experience, how, using the example of a specific educational text about mushrooms and using multilevel assignments and tests, to determine the quality of students' assimilation of educational material. Also, 4 levels of assessment of students' knowledge are given: the first threshold level, the second algorithmic level, the third heuristic level and the fourth creative level. The authors analyzed the qualitative and quantitative assessment criteria for each level. Revealed and substantiated the need to use a criterion-oriented approach to increase the level of objectivity and reliability of the assessment of the results of distance learning of students.

Key words: knowledge assessment, formation, criterial estimation, unicellular, fungi, membranes.

Introduction

Feedback (the stage of assessing the level of knowledge and skills), all assignments are distributed as follows:

1. Answer questions: What is the name of the science studying the structure of fungi? Which fungi are considered unicellular? What are the lower (unicellular) mushrooms?

2. Answer questions: Which mushrooms are considered multicellular? What are the features of hyphae in higher fungi? How are higher mushrooms divided by type of food?

3 Answer the questions:

What is the role of fungi in nature, and where are they mostly found? Why is the body of lower mushrooms called multinucleated?

4. Answer the questions:

What is the name of the fruit body of Ascomycetes and Basidiomycetes? What is the class of lower mushrooms include mukor, saprophytic fungus? What are the characteristics of zygomycete cells?

What are the representatives of the higher mushrooms of the classes of axomycetes and basidiomycetes?

Fungi are representatives of living nature, uniting eukaryotic organisms that combine some of the characteristics of both plants and animals. The properties of fungi are studied by the science of mycology, which is considered a branch of botany, since earlier fungi were attributed to the plant family. The size of the family of true fungi has remained virtually unchanged: it still includes zygo-, asco-, basidio- and deuteromycetes. The class of chytridiomycetes has now been introduced to the family of fungi, which were previously considered as part of mushroom-like organisms. Some authors today do not consider chytridiomycetes to be real mushrooms. Also, in recent years, it is customary to consider lichens as one of the groups of ascomycetes, whereas earlier they were often considered as a special division of symbiotic organisms that are not included in any kingdom. Asco- and basidiomycetes are sometimes called "higher fungi" and are united into the division of dikaryomycetes on the basis of the presence of a unique dikaryotic phase in their life cycle [1].

Methods.

Stage I. Tasks for updating knowledge on the topic "mushrooms"

Varieties of mushrooms.

Inferior fungi are unicellular fungi. Such mushrooms include the well-known white mold or mucor. Such a mushroom often develops on bread or vegetables and at first looks like cotton wool - a white fluffy substance that gradually turns into a black substance.

Higher fungi are multicellular organisms. The hyphae of such fungi are separated by membranes that divide them into different cells. According to the type of nutrition, the higher fungi, like the lower ones, are divided into saprophytes and parasites. Saprophytes include fungi such as

asperillus and penicillus. Just like the lower mukors, they play the role of orderlies in nature, but on the farm they start on products and spoil them. The concept of molds often includes fungi belonging to different departments, but similar in some morphological and ecological characteristics.

Lichens are symbiotic associations of fungi (mycobiont) and microscopic green algae and / or cyanobacteria (photobiont, or phycobiont); the mycobiont forms a thallus (thallus), inside which the cells of the photobiont are located. The group numbers over 26,000 species. The vegetative body of the fungus is represented by mycelium (or mycelium) - a system of thin branching filaments (hyphas) characterized by apical growth and pronounced lateral branching. Part of the mycelium is located in the soil, it is called soil (or substrate mycelium), the other part is external or airy. Reproductive organs are formed on the aerial mycelium. In fungi, conventionally called inferior, the mycelium does not have partitions between the cells, so that the body of such an organism consists of one huge multinucleated cell. For example, mucor, which develops on vegetables, berries, fruits in the form of a white cannon, and late blight, which causes rotting of potato tubers. In higher fungi, the mycelium is divided by septa into separate cells containing one or more nuclei. Most mushrooms that have an edible fruiting body (with the exception of truffles, stitches and morels), the fruiting body is formed by a hemp and a cap. They consist of mycelium threads tightly adjacent to each other. In the hemp, all the threads are the same, and in the cap they form two layers - the upper one, covered with a skin colored with different pigments and the lower one. In some mushrooms, the bottom layer is permeated with numerous tubes (porcini, boletus, oil cans) - these are tubular mushrooms, while in others - with plates (mushrooms, russula are lamellar mushrooms). The fruiting body (sporocarp, or carpophorus) is the reproductive part of the fungus organism, formed from intertwined hyphmycelium. The function of the fruiting body is the formation of spores arising as a result of the sexual process (such spores are called meiospores, in contrast to mitospores, which are formed without the sexual process, vegetatively). In everyday life, the fruiting body is usually called simply "mushroom" [1,2]. In the life cycle of mushrooms, it is logical to distinguish two main phases:

1) Vegetative phase: immediately after germination, a vegetative body (thallus, colony) of a fungus or mushroom-like protist is formed. In the vegetative phase, the fungus assimilates the substrate, grows, accumulates biomass and energy, and after a certain time passes to the reproductive phase. At this stage, the systematic position of the fungus can be established only up to the level of higher taxa - classes or orders. Certain traits of strain, race and species are noticeable only in exceptional cases.

2) Reproductive phase: functional differentiation of the thallus begins, that is, one part of it continues to perform its trophic functions, while the other develops specific reproductive organs, or sporulation. At this time, most taxonomically significant characters appear, including fruiting bodies, which make it possible to identify the fungus. According to the prevalence of the haploid or diploid phase in the life cycle, fungi are distinguished: haploid (ascomycetes, zygomycetes, many chytridiomycetes); haploid-dikaryotic (basidiomycetes, tafrinomycetes); haploid-diploid (some yeast, phases alternate); diploid fungi (oomycetes, many mixomycetes, like some algae and protozoa, as well as plants and animals). По значению грибов делят на:

1. Food.
2. Cause plant diseases and severe damage to agriculture.
3. Cause human diseases (ringworm, aspergillus).
4. Destroy wood. This is a twofold meaning: if a dead tree is destroyed, then positive, if alive, then negative.
5. Poisonous mushrooms can cause poisoning, up to and including death.
6. Miscellaneous food (mold).
7. Receiving medicines.
8. Used by humans in the bakery and confectionery industry; in winemaking and brewing (yeast).
9. Are decomposers in communities.

10. Form a symbiosis with higher plants - mycorrhiza. In the presence of mycorrhiza, many plants develop much faster.

11. In symbiosis with algae, they form lichens.

12. They are natural accumulators, they can accumulate heavy metals and radionuclides in their bodies.

Mushrooms grow everywhere: in forests and meadows, in gardens and parks, under hedges and bushes. They can be found at the very border of the forest, high in the mountains and lowlands, in the river valleys. They follow a person to cities and industrial centers, settling in tiny green areas in the middle of city streets and squares, in garbage heaps or factory areas, even penetrating mountain mines. In greenhouses and greenhouses, mushrooms simply become a misfortune. In wet basements of old buildings, mushrooms cause great damage, destroying wooden beams [1,3].

Fungi are classified by the type of spores (they are formed sexually or asexually) and the structure of specialized spore-bearing structures. The hierarchical rank of fungal taxa is indicated by the standard endings recommended for these organisms by the international rules of botanical nomenclature. Taxa of the highest rank within the kingdom of fungi - divisions (they are equivalent to "types" in animals) - must have an ending - mycota, and subdivisions (second in the hierarchy) - mycotina. Classes (-mycetes), orders (-ales) and families (-aceae) follow in descending order. There are no standardized endings for genera and specific epithets. As for the details of the classification of fungi, there are still disagreements among mycologists, and the same groups can be combined, separated or changed their hierarchical rank among different authors. However, it is now generally accepted not to classify slime molds and a number of other "problematic" forms as "real mushrooms" (Eumycota division), and among the former, five subsections are usually distinguished: Mastigomycotina, Zygomycotina, Ascomycotina, Basidiomycotina, and Deuteromycotina [3,4].

Results

1-st stage. (synectic part). Self-assimilation of a new topic

Assignments for learning a new topic

Exercise 1. Give examples of mushrooms, the structure of which corresponds to the following types: higher mushrooms and lower mushrooms:

Fill in: _____

Exercise 2. Write several types of lower mushrooms:

Fill in: _____

Exercise-3. Write several types of higher mushrooms:

Fill in: _____

Exercise-4. Write the structure of lichens:

Fill in: _____

Exercise-5. List the ways of propagation of mushrooms:

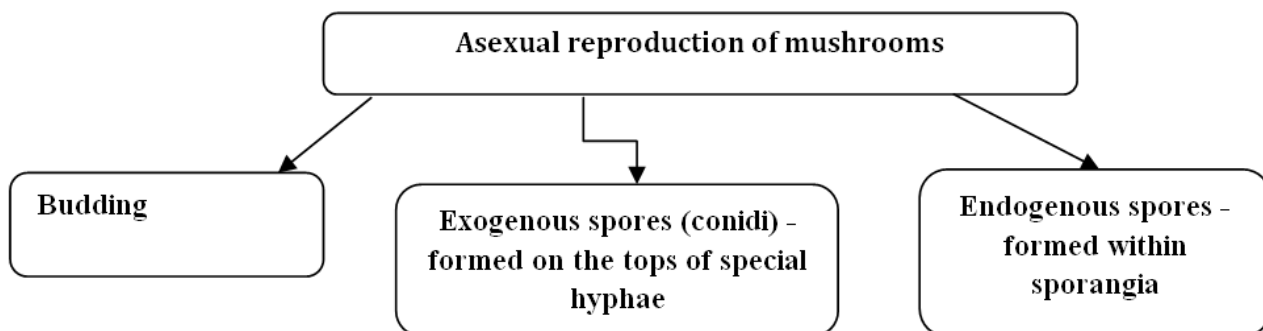

Fig. 1. Asexual reproduction in fungi

Fill in: _____

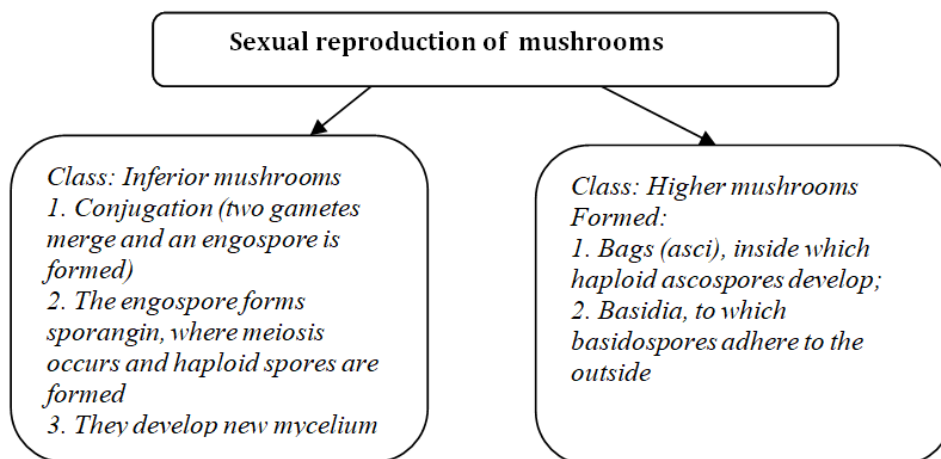

Fig. 2. Sexual reproduction in fungi.

Fill in: _____

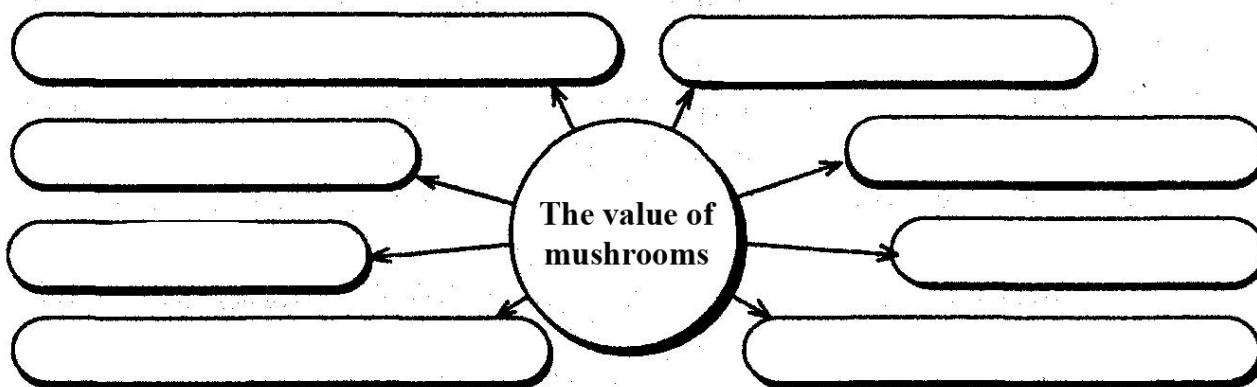
Exercise-6. List the types of mushrooms.

Fill in: _____

Exercise 7: List the meaning of mushrooms.

Fill in: _____

Exercise-8. Add the cluster (Scheme 3).

Scheme 3. The value of mushrooms

Fill in: _____

Exercise-9. Tinder fungus habitats

Polypores grow wherever there is damaged _____. But mostly they are found in _____ in different types _____. Most tinder fungus consists of _____,

penetrating wood, and fruiting body. The fruit body is perennial, _____, hoof-shaped or elongated, almost cylindrical, up to ___- 30 cm long, whitish or yellowish, furrowed with dirty yellow or _____ zones.

4. Discussion of results

1-st stage. Feedback (stage of assessing the level of formation of knowledge and skills) all tasks from the previous second stage are distributed over six levels as follows: [5].

Threshold level (1-49 points). The texts for "recognition" and "reproduction" are applied.

1. "Recognition" Answer the questions: What is the name of the science that studies the structure of mushrooms? Answer: Mushrooms are studied by science _____, which is considered a section _____, since earlier mushrooms were attributed to _____ plants. Which mushrooms are considered unicellular? Answer: Lower mushrooms are _____ mushrooms. What are the lower (unicellular) fungi? Answer: Such mushrooms include the well-known white _____ or mushroom mucor. Such a fungus often develops on _____ or _____ and at first looks like cotton wool - a white fluffy substance that gradually turns into black.

2. "Recognition" Answer the questions: What mushrooms are considered multicellular? Answer: Higher mushrooms - are _____ organisms. What are the features of hyphae in higher fungi? Answer: The hyphae of such mushrooms are separated _____, which divide them into _____ cells. How are higher mushrooms divided by type of nutrition? Answer: According to the type of nutrition, higher mushrooms, like lower ones, are divided into _____ and _____. What are the representatives of fungi that feed on the type of saprophytes? Answer: Saprophytes include mushrooms such as _____ and _____.

3 "Recognition" Answer the questions: What is the role in nature, and where do higher mushrooms mainly grow? Answer: Just like the lower mucor, they play a role _____ in nature, but on the farm they start _____ and _____ их. What are lichens? Answer: Lichens — _____ associations of fungi (mycobiont) and microscopic green algae and or _____ (photobiont, or phycobiont); the mycobiont forms a thallus (thallus), inside which the cells of the photobiont are located. Why is the body of lower mushrooms called multinucleated? Answer: In mushrooms, conventionally called _____, mycelium has no partitions between cells, so the body of such an organism consists of one huge _____ cells. What spores are formed as a result of the sexual process? Answer: Disputes call _____, unlike _____, formed without sexual process, vegetatively.

4. "Recognition" Answer the questions: [6]. What is the name of the fruiting body of ascomycetes and basidiomycetes? Answer: The fruiting body of the ascomycetes is also called _____ or _____, and basidiomycetes — _____ or _____. What class of lower fungi include mucor, saprophytic fungus? Answer: Lower mushrooms: zygomycete class (representatives: _____ and _____ fungus growing on food is white mold). What are the features of zygomycete cells? Answer: Zygomycete cells merge with each other, forming _____ syncytium. What are the representatives of the higher fungi of the classes Ascomycetes and Basidiomycetes? Answer: Higher mushrooms: class _____ (representatives: baker's yeast, purpurea ergot); class _____ (representatives: cap, smut, rust mushrooms).

5- "Playback" (by sample)

1) Add the structure of the mushroom.

Answers: 1 _____; 2 _____; 3 _____; 4 _____; 5 _____;
6 _____; 7 _____;

1) Add the structure of lichens.

Answers: 1 _____; 2 _____; 3 _____; 4 _____; 5 _____;
6 _____; 7 _____; 8 _____; 9 _____.

6. Conclusions. Criteria for evaluation:

Initial result [7].

Formed the competence of the first (*threshold*) level: 1) the student knows the concepts, terms, axioms, i.e. *complete* information on the topic. 2) Knows how to *correctly* perform practical tasks according to the model. The following types of quality of knowledge are provided as: "*Completeness*" and "*Correctness*". Quantitative characteristic of the quality of knowledge: 50 points according to the credit system or the mark "3" (*satisfactory*) is put in the journal if the student is unable to complete tasks of the next levels.

Algorithmic level (51 + 38 points). Application of previously learned, algorithmic action. Students reproduce and apply information about the previously learned indicative basis for performing this action.

1. "Understanding".

Determine the reason: Why mushrooms are special chlorophyll-free organisms. Explain.

Answer: They feed on ready-made _____ substances that are obtained from living or dead _____, and multiplying by special mushroom _____ - spores. What higher and lower fungi are divided into saprophytes and parasites? **Answer:** Saprophytes include mushrooms such as _____ and _____. As to the details of the classification of fungi among mycologists, why does the controversy persist? **Answer:** The volume of the realm of the real mushrooms has practically not changed: it still includes zygo-, asco-, _____ and deuteromycetes. An innovation is the introduction into the kingdom of real mushrooms _____, previously considered as part of _____ organisms. Why do some authors today do not consider chytridiomycetes to be real mushrooms? **Answer:** Recently, it is customary to consider lichens as one of the groups of ascomycetes, while earlier they were often considered as a special section of _____ organisms that are not included in any kingdom. Asco- and basidiomycetes are sometimes called "higher mushrooms" and are combined into a _____ department based on the presence of a unique dikaryotic phase in their life cycle. Why are sexual sporulation of zygomycetes hardly noticeable, and why are they completely absent in deuteromycetes? **Answer:** Their lifestyle is also in many ways similar: these are mostly typical _____ on organic remains.

2. "Analysis".

1) Consider the fruiting body of the tubular fungus and add the structure:

Answers: 1 _____; 2 _____; 3 _____; four _____; 5 _____; 6 _____; 7 _____; eight _____;

2) Basidiomycetes are sometimes called "higher mushrooms" and are combined into the _____ department based on the presence of a unique dikaryotic phase in their life cycle.

3) Why are sexual sporulation of zygomycetes hardly noticeable, and are completely absent in deuteromycetes? **Answer:** Their lifestyle is also very similar: it is mostly typical on organic remains.

4) The diagram below shows the types of reproduction of mushrooms (Fig. 4)

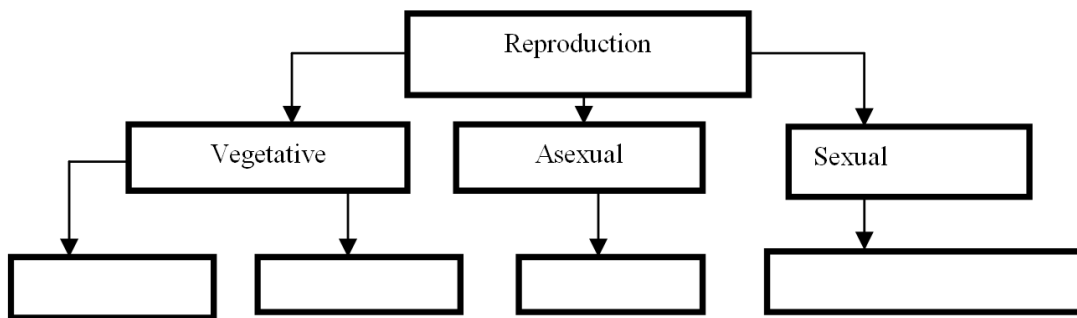

Fig. 4. Reproduction of mushrooms

Second intermediate result.

Answers: 1 _____; 2 _____; 3 _____; four _____;

3-Task. "Use".

Give examples of mushrooms whose structure corresponds to the following types:

Higher mushrooms:

Answer: _____

Lower mushrooms:

Answer: _____

Second intermediate result.

Competence (*knowledge and skills*) of the second level has been formed: The following types are added to the existing types of knowledge quality as: “*Completeness*” and “*Correctness*”: “*Depth*”, “*Flexibility (i.e. knows the cause-and-effect relationships of the acquired knowledge at the first level)*” and “*Effectiveness*” (*knows how to perform tasks in a changed situation*). The quantitative characteristic of the quality of knowledge: 50 + 39 points or the mark “4” (*good*) is put in the journal if the student is unable to complete the tasks of the next third level.

Heuristic level (89 + 11 points). Application of previously acquired knowledge and skills for solving atypical problems. This is a productive activity in the process of which students acquire new information, i.e. carry out heuristic activities.

1. "Synthesis". Examine the fruiting body of the tubular fungus and add the structure (5).

Answers: 1 _____; 2 _____; 3 _____; four _____; five _____; 6 _____; 7 _____; four _____.

2-Tasks. "Synthesis".

What types of mushrooms do you know from the variety of mushrooms (Fig. 5).

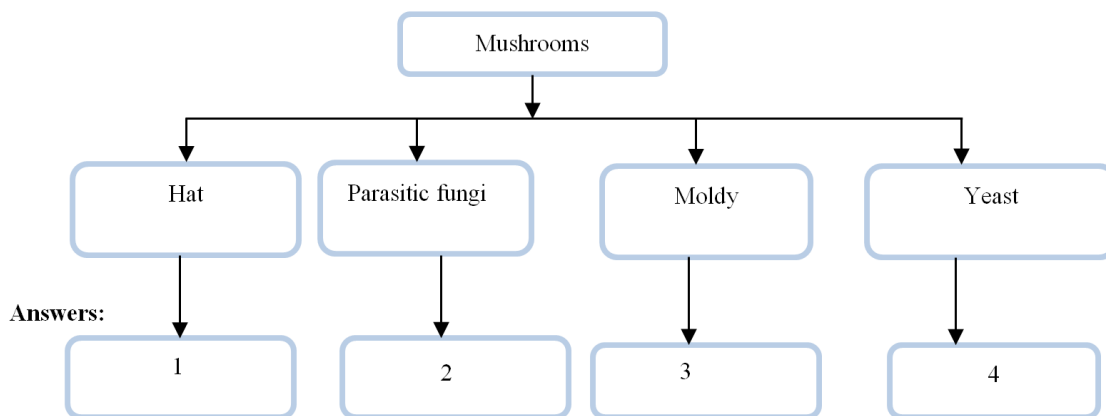

Fig. 5. Types of mushrooms

3-Task. "Estimate". Solve the crossword puzzle.

1. Substance is a waste product of yeast cells.
2. Method of vegetative propagation of yeast cells.
3. Mushrooms that receive nutrition from other living organisms.
4. Joint mutually beneficial existence, for example, aspen and aspen.
5. Saprophyte mold growing, for example, on bread.
6. A mushroom widely cultivated in artificial conditions.
7. The second name of the fungus root.
8. Substance that forms the cell wall of the fungus.
9. Special cells with which fungi multiply.
10. The second name of the mycelium.
11. Microscopic fungi with spherical cells, feeding on glucose solutions.

Answers: Mycelium, Yeast, symbiosis, alcohol, chitin, spores, budding, parasites, mucor, champignon, mycorrhiza.

Determination of the end result:

Competence (knowledge and skills) of the third level has been formed: The following types are added to the existing types of knowledge quality as: "Completeness" and "Correctness", "Flexibility and Efficiency": "Systematic", "Consistency" and "Strength" as a kind of quality of knowledge, integrating all the previous types. The quantitative characteristic of the quality of knowledge at the third level: $89 + 21 = 100$ points or the mark "5" (excellent) is put in the journal [7].

4-creative level (100 points)

Students receive an assignment of the fourth creative level (*logical* or *Olympiad* assignments, or *fragments* from scientific projects). The trainers carry out them independently, using the research method. Evaluated separately on a 100-point system.

The rapid growth in the popularity of distance learning raises the problem of objectively assessing the level of students' knowledge. The specific methods for varying assignments and the forms of their presentation listed in the article allow students to achieve a given level of mandatory criteria, without which further full-fledged learning is impossible.

Conclusions. Criteria for evaluation: Initial result

The competence of the first (threshold) level is formed: 1) the student knows the concepts, terms, axioms, i.e. full information on the topic. 2) Can properly perform practical tasks on the model. Provided are such types of quality knowledge as: "Completeness" and "Correctness". Quantitative characteristic of the quality of knowledge: 50 points on the credit system or the score "3" (satisfactory) is logged if the student can not fulfill the tasks of the following levels.

References

1. Beglyanova, M.I. Flora agarikovykh gribov yuzhnoy chasti Krasnoyarskogo kraya [Flora of agaric mushrooms in the southern part of the Krasnoyarsk Territory]. Krasnoyarsk, Izd-vo Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, 1972. 205 p.
2. Bekker, Z.E. Fiziologiya i biokhimiya gribov [Physiology and biochemistry of fungi]. Moscow, Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta, 1988. 230 p.
3. Bondartseva, M. A. Opredelitel' gribov SSSR. Poryadok afilloforovyye. Vyp. 1 [Keys to mushrooms of the USSR. The order is aphylliphoric. Issue 1] / M. A. Bondartseva, E. A. Parmasto. Leningrad, Nauka. Lenigr. otd-niye, 1986. 191 p.
4. Vasil'yeva, L. N. Pirenomitsety i lokuloasomitsety severa Dal'nego Vostoka [Pyrenomycetes and lokuloascomycetes of the north of the Far East]. Leningrad, Nauka. Leningr. otdeleniye, 1987. 255 p.
5. Botanika: uchebnik /A.S. Rodionova i dr. [Botany: textbook / A.S. Rodionova and other]. Moscow, Izdatel'skiy tsentr "Akademiya", 2008. 288 p.
6. Yakovlev, G. P. Botanika: uchebnik - 3-ye izd., ispr. i dop. [Botany: textbook - 3rd ed., Rev. and add.]. Saint Petersburg, SpetsLit, 2008. 687 p.
7. Soldatenkova, Yu.P. Malyy praktikum po botanike. Lishayniki [Small workshop on botany. Lichens]. Moscow, Izdatel'stvo MGU, 1977. 128 p.
8. Petti, Dzh. Sovremennoye obrazovaniye [Modern education]. Moscow, Lomonosov, 2010. 624 p.
9. Cherepanova, N.P. Sistematika gribov [Systematics of mushrooms]. Saint Petersburg, Publishing house of St. Petersburg University, 2004. 351 p.
10. Karayev, Zh.A. Kobdikova Zh.U., Aktual'nyye problemy modernizatsii pedagogicheskoy sistemy na osnove tekhnologicheskogo podkhoda [Actual problems of modernization of the pedagogical system based on the technological approach]. Almaty, TOO «Izdatel'stvo «Zerde», 2014. 312 p.
11. The mycology.net an Internet Portal from Scientists for Scientists Presenting Information about Diversity of Fungi. Available at: <http://www.mycology.net/> (14 May 2021).
12. North American mushrooms. Available at: <http://www.mushroomexpert.com/> (25 May 2021).
13. Griby Kaluzhskoy oblasti [Mushrooms of the Kaluga region]. Available at: <http://mycoweb.narod.ru/fungi/index.html> (20 May 2021).
14. Botanika. Prezentatsionnyye materialy. Versiya 1.0: naglyadnoye posobiye /N.V. Stepanov, I.Ye. Yamskikh, Ye.A. Ivanova i dr. Krasnoyarsk: IPK SFU, 2009. (Botanika: UMKD № 1341/ruk.tvorch. kollektiva N.V.Stepanov). 1 elektronnyy opticheskiy disk (DVD) [Botany. Presentation materials. Version 1.0: visual manual / N.V. Stepanov, I.E. Yamskikh, E.A. Ivanova and others. Krasnoyarsk: IPK SFU, 2009 (Botany: UMKD No. 1341 / head of the creative team N.V. Stepanov). 1 electronic optical disc (DVD)].
15. Interaktivnyye tekhnicheskiye sredstva obucheniya: prakticheskoye rukovodstvo / sostaviteli: A. G. Sukovaty, K.N.Zakhar'in, A.V. Kazantsev, A.V. Sarafanov [Interactive technical teaching aids: a practical guide / compilers: A. G. Sukovaty, K. N. Zakharyin, A. V. Kazantsev, A. V. Sarafanov]. Krasnoyarsk: IPK SFU, 2009. 84 p.

Түйін

Мақалада қашықтықтан оқытуда студенттердің білімін бағалау критерийлері жүйесінің тұжырымдамасы ашылған. Авторлар өздерінің практикалық тәжірибелерімен бөліседі, саңырауқұлақтар туралы нақты оқу мәтінінің мысалын және көп деңгейлі тапсырмалар мен тестілерді қолдану арқылы студенттердің оқу материалын игеру сапасын анықтау. Сондай-ақ студенттердің білімін бағалаудың 4 деңгейі берілген: бірінші шекті деңгей, екінші алгоритмдік деңгей, үшінші эвристикалық деңгей және төртінші шығармашылық деңгей. Авторлар әр деңгей бойынша сапалық және сандық бағалау критерийлерін талдады. Студенттерді қашықтықтан оқыту нәтижелерін бағалаудың объективтілігі мен сенімділік деңгейін арттыру үшін критериалды тәсілді қолдану қажеттілігі анықталды және негізделген.

Аннотация

В статье раскрывается понятие системы критериев оценки знаний студентов при дистанционном обучении. Авторы делятся своим практическим опытом, как на примере конкретного учебного текста о грибах и с помощью многоуровневых заданий и тестов определить качество усвоения учащимися учебного материала. Также дается 4 уровня оценки знаний студентов: первый пороговый уровень, второй алгоритмический уровень, третий эвристический уровень и четвертый творческий уровень. Авторы проанализировали качественные и количественные критерии оценки для каждого уровня. Выявлена и обоснована необходимость использования критериального подхода для повышения уровня объективности и достоверности оценки результатов дистанционного обучения студентов.

ӘОЖ 821.513.123.05

А. Шойбекова, Н. Байжанова, Ж. Қансеитова, А. Сайлаубеков

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ЕРТЕҢІМІЗДІҢ КЕШЛІ

Түйін

Ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі - үлкен көрегендік пен ұлтты алға ілгерілететін қозғаушы күш. Бұл - тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс.

Ұлттық жаңғыру дегеніміз - ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты - ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу.

Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс - біздің дамуымыздың ең басты қағидасы - деп ел келешегіне үміт артады. Елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр алып, адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білуді мақсат етіп қойып отыр. Бұл дегеніміз - ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды.

Кілттік сөздер: ұл, рухани жаңғыру, болашақ, білім, ғылым, әдебиетіміз, мәдениетіміз, ұлттық рухымыз, салт-дәстүрлер.

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы ел дамуының нақты қадамдарын көрсететін келелі ойлы, батыл шешімдерге құрылған маңызды құжат. Замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді рухани жаңғырудың маңызды алғышарттарына

айналдыра білу қажет. Рухани жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр алғаны абзал. Ол адами құндылықтар, рухани қазына, жастарды тәрбиелеу, олардың бойына патриоттық рухты сіңіре білуді мақсат етіп қойып отыр. Бұл дегеніміз - ұлтымыздың барлық ұлттық салт-дәстүрлерін, мемлекеттік тіліміз бен әдебиетімізді, мәдениетімізді, ұлттық рухымызды жаңғырту деген асыл ұғымға келіп саяды. Елбасымыздың рухани жаңғыруға, руханиятқа, білім, ғылымға маңыз беруі - үлкен көрегендік пен ұлтты алға ілгерілететін қозғаушы күш. Бұл - тәуелсіз еліміздің бақытты болашағы мен алаңсыз келешегі үшін жасалып жатқан жұмыс. Өйткені, рухани байлықтың кемел болғаны бұл жеке азаматтарымыз үшін де, әрбір жеке тұлғадан құралған қоғам, туған еліміз үшін де өте маңызды [1].

Мәңгілік Ел идеясы - ұлтымыздың ғасырлар бойғы асыл арманы. Оның негізінде саналы тіршілік иесінің қоршаған ортаны игеруге деген мол құштарлығы жатыр. Елбасымыз ХХІ ғасырдағы Қазақстанның ұлттық идеясы - «Мәңгілік Ел» деп жариялады. Осылайша кемел келешекке байсалды қадамдар жасау жолындағы тәуелсіз Қазақстанның көздеген заманауи мақсат-мұраты рухани құндылықтармен сабақтасып жатқаны, ал біз Еуразия түркілерінің қара шаңырағын ұстап қалған нақты мұрагері болып табылатынымыз дәлелденді. Ежелгі түркілер аңсаған Мәңгілік Ел - бүгінгі Қазақ мемлекеті. Елбасы Н.Назарбаев «Мәңгілік ел - ата-бабамыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы екенін, ол арман әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын тәуелсіз мемлекет атануы екендігін, сондықтан Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік ел», – деп ұлттық идеяның ғасырлар бойы орын алған үндестігін жариялады. «Мәңгі ел» идеясы дүниеге келген сегізінші ғасырда байырғы түркілер саяси, экономикалық, әлеуметтік, өркениеттік дамудың биік шыңына көтерілген еді. «Мәңгі елді» ұлықтаған Орхон ескерткіштерінде, яғни Бумын, Күлтегін, Тоныкөк замандарында мемлекеттің, тіпті империяның тағдыры халықаралық ахуалдан, яғни экономикалық, саудасаттық, дипломатиялық қатынастардан гөрі соғыс қорытындысымен шешіліп жататыны көзге түседі [6, 7]. Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді. Мұхтар Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарының негізгі философиялық түйініп аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор, мәңгілік мұра екенін атап өткен [2].

«Мәңгілік ел» болуымыз үшін бізге қажетті қасиеттер мен құндылықтары, ақыл-парасаты толысқан, ғаламдық ғылымды игерген жастар көп болса, еліміз өркениетті, бәсекеге қабілетті болатыны ақиқат. «Болашақта ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, жастардың бәсекелік қабілетімен айқындалады. Сондықтан, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру» «100 жаңа есім» «Мәдени мұра» «Туған жер», «Қазақстанның сакралды географиясы», «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет», «100 жаңа оқулық», және «Қазақ тілін латын графикасына көшіру» сияқты бағдарламалар - ұлтымызды, ХХІ ғасырдың талаптарына даярлау- деп ашып көрсетеді[6]. Бәсекеге қабілеттілік саясат пен экономикада, білім, ғылымда, технологияда, яғни барлық салада болуы тиіс. Білім мен тәрбиесі ғажайып түрде үндескен, ұлттық идеологиясы берік ұстанған табысты ел болуымыз үшін саналы түрде барлық қасиеттерімізді ізгілендіріп, сананы рухани жағынан үнемі жетілдіріп, дамытып отыруға тиіспіз [3].

Елбасы мақалада жаңаша бастау алатын «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынған. Нәтижесінде, еліміздің әрбір азаматы өзінің туған жерінің гүлденуі үшін нақты үлес қосуға ұмтылды. Жас буын өкілдері халықтың игі дәстүрінен тәлім алып, ұлтжандылық, патриоттық қасиеттерді бойына сіңіріп өсу үшін нақ осындай бағдарламаның маңызы зор болды. Еліміздің ұлттық білім беру жүйесінде «Қазақстандық патриотизм» ұғымы қолданылып келеді. «Қазақстандық патриотизм» арқылы Отан, туған жер, ел, атамекен, туған өлке туралы түсініктер Отансүйгіштік сезімді дамытуға, ұлттық салт-дәстүрді сақтау, мемлекеттік рәміздерді құрметтеу сияқты сезімдерді жастар бойында қалыптастыру жүзеге асырылуда. Ең бастысы - жас ұрпақ бойында Отанға, туған еліне деген сүйіспеншілік сезімін

қалыптастыру еді. Жастар тәрбиесіндегі басты ұстаным-өзін-өзі басқаруға мүмкіндік беру, еркіндікті, сөз бостандығын, пікір бостандығын сездірту және олардың ұстанымдарымен санасу. Патриотизм кіндік қаның тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе деген сүйіспеншіліктен басталады. Сол себепті Елбасының «Туған жер» бағдарламасы - жастарды патриоттық рухта тәрбиелеу ісінде баға жетпес ұстаным болып табылды[4].

Ұлттық жаңғыру дегеніміз - ұлттық санамен тығыз байланысты. Оның түпкі мақсаты - ұлттық бірегейлікті сақтап, ел ішінде бейбітшілік пен келісім үйлесе отырып, ұлттық береке, бірлік салтанат құрған бәсекеге қабілетті, табысты ел болу. Бәсекеге қабілетті, әлемдік деңгейде танылған әрі дамыған рухани кемел ел болу - Елбасының бастамасы. Ендеше, мемлекет басшысының жастарға соны серпін, тың бастама ұсынуы келешекке қамданудың әрекеті деп түсінеміз[5].

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында тарихтың өткеніне көз жүгіртіп, жаңа тарихи кезеңдерге жан-жақты баға бере отырып, рухани жаңғыру арқылы болашаққа деген өзінің парасатты пікірлері мен көзқарасын білдірді. «Екі дәуір түйіскен өліара шақта Қазақстанға түбегейлі жаңғыру және жаңа идеялар арқылы болашағын баянды ете түсудің теңдессіз тарихи мүмкіндігі беріліп отыр... Мен барша қазақстандықтар, әсіресе, жас ұрпақ жаңғыру жөніндегі осынау ұсыныстардың маңызын терең түсінеді деп сенемін. Жаңа жағдайда жаңғыруға деген ішкі ұмтылыс - біздің дамуымыздың ең басты қағидасы», -деп ел келешегіне үміт артады.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар:рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан, 2017, №2, Б.4-6.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Астана: Елорда, 2006, 465 б.
3. Күдерінова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. Алматы: Атамұра, 2010, 319 б.
4. Қазыбек И. Түбі бір түркілік идеясын қолдаймын // Жас Алаш, 2017, №69, Б.6-7.
5. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы: Арыс, 2004, 616 б.
6. Шалабай Б. Қазақ тіл білімінің мәселелері .Алматы : Арда, 2016, 487 б.
7. Смағұлова Г.Н Мәтін лингвистикасы.Оқу құралы.Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы : Қазақ университеті, 2002, 111 б.

Аннотация

Это благородное понятие-возрождение всех национальных традиций, государственного языка и литературы, культуры, национального духа. Значение главы государства для духовного возрождения, духовности, образования, науки - это большая дальновидность и движущая сила для продвижения нации. Это работа для счастливого будущего и беззаботного будущего независимой страны.

Национальная модернизация-это то, что тесно связано с национальным сознанием. Его конечная цель-сохранить национальную идентичность, стать конкурентоспособной, успешной страной, в которой гармонично сочетаются мир и согласие внутри страны, царит национальное благополучие, единство.

Внутреннее стремление к модернизации в новых условиях-главный принцип нашего развития-вселяет надежду на будущее страны. Он ставит своей целью воспитание у молодежи патриотического духа, духовно-нравственных ценностей, духовно-нравственных ценностей, воспитание в стране национально-духовных корней. Это благородное понятие-возрождение всех национальных традиций, государственного языка и литературы, культуры, национального духа.

Abstract

This noble concept is the revival of all national traditions, the state language and literature, culture, and national spirit. The importance of the head of state for spiritual revival, spirituality, education, and science is a great foresight and a driving force for the advancement of the nation. This is a job for a happy future and a carefree future for an independent country.

National modernization is something that is closely related to the national consciousness. Its ultimate goal is to preserve the national identity, to become a competitive, successful country, in which peace and harmony within the country are harmoniously combined, national well-being and unity reign.

The internal desire for modernization in the new conditions-the main principle of our development-gives hope for the future of the country. It aims at educating young people of the patriotic spirit, spiritual and moral values, spiritual and moral values, and educating the national and spiritual roots in the country. This noble concept is the revival of all national traditions, the state language and literature, culture, and national spirit.

ӘОЖ 821.512.122.09

А. Шойбекова, Н. Ибрагимова

ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЫМ-ИШАРА ТІЛІ ЖӘНЕ СӨЗ - СӨЙЛЕМ

Түйін

Бұл мақалада сөзсіз тануға мүмкіндік беретін ым-ишара тілі зерттелген. Сөзі жоқ сөйлемдер де адамдардың қарым-қатынасының бір түрі екендігі айтылған. Халық тарихында адамдардың бір-бірін сөзсіз түсінуінің жолы сан алуан екендігі, ым-ишараның қолданылу себебіне тоқталған. Сөзі жоқ сөйлемдер де адамдардың қарым-қатынасының бір түрі екендігі. Ым-ишараның қолданылу себебіне тоқталған. Ым-ишара тіліндегі ым-ишаралар сөздердің эквиваленті ретінде қолданылады, ал олардың орналасу тәртібі карапайым сөйлемдердегі сөздердің орындарына сәйкес келетіндігі. Орыс тіліндегі сөйлемдерді айтып шығару мен көшірме ым-ишара тілін орындау мүмкін болу үшін, әр сөздің ым-ишара эквиваленті болуы керектігі. Көшірме ым-ишара тілінің лексикасында ым-ишараның екі негізгі кластарын анықтап бөлгендігі. Адамдардың алғаш қарым-қатынасы жайлы материалистік ілімді жасаушылар олардың еңбек әрекетінде пайда бола бастаған сөйлеу, сөйлесу үрдісінің басында да қимыл-әрекет, ым-ишара, жеке дыбыс, жеке сөз болу эволюциясына қатысы барлығы сөз болады.

Кілттік сөздер: сөз, ым-ишара, термин, тіл, мүмкіндік

Айшылық жерге бірнеше сағатта жетіп, қажет болса аспандағы айға қолымыз жетіп жатқан заманда жауабы әлі де табылмаған сұрақтардың бар екені өкінішті. Әлемнің үзік сырларын зерттеп жүрсек те, жанымызда қуанышымызды бірге бөлісіп жүрген адамдарымызды танымай жатамыз. Немесе әр адамның өзіне ғана тән жеке болмысын ескере алмауымыздан әңгімеміз басталмай жатып аяқталады. Олай болса кезекті ғылыми жұмысымызды адамдарды сырттай бақылап, сөзсіз тануға мүмкіндік беретін ым-ишара тіліне арнаймыз.

Физикалық арақашықтыққа мән беріңіз. Адам бізге жақын тұрған сайын, соншалықты көзқарасы да оң. Егер біздің келе жатқанымызды көре салысымен артқа қарай шегінсе, бізбен тығыз қарым-қатынаста болуға дайын еместігі. Бір орында тұрып беру арқылы ешқандай да қарсылығы жоқ екенін білдіреді. Ал егер сіздің өзіне қарай келе жатқанын байқап қарсы алдыңыздан шықса, сізбен барынша жайлылықты сезінетіндігі. Осы ым-ишара белгілері әр мемлекетте түрліше талданатындығын ескеріңіз. Мәдениетіне сәйкес бір белгіні әр халық өздігінше түсінеді.

Әңгімелесушіңіздің басын қалай ұстайтынына мән беріңіз - Әдетте басын ию арқылы жанашырлық сезімін немесе қайғыңызға ортақ екендігін білдіреді. Ал егер басын июмен қатар күлімсіресе, сізге көңілі ауып тұрғандығы; - Төмен қарап отыратын адамдар жасырын болғанды жақсы көреді. Басын төмен салып отырған адамды бақылап көріңізші. Немесе қошемет сөзді ести салысымен төмен қарайтын адамдар ұялшақ, көп - Бұдан өзге айтып тұрған сөздері толығымен шын екенін білмеген кезде басын төмен салбыратады; - Кейбір елдерде бұл мәдениеттіліктің белгісі; - Ал басын тым жоғары көтеретін адамдар тәкаппар келеді. Мұнымен қатар бетіндегі өзге де белгілерді анықтауға тырысыңыз.

Көзіне қараңыз - Өтірік айтып немесе алаңдап тұрған адамдар әдетте жан-жағына жалтақтап қарай береді. Бұлар өзгелерге сенімсіздік танытқан кезде жүздерінде сұрақтың ізі пайда болады; - Ұялшақ, тұйық адамдар еденге қарап тұрады. Бұдан өзге көңіл-күйлері болмай тұрған адамдар еденге қарайды; - Кейбір елдердің мәдениетінде адамның көзіне тік қарау мәдениетсіздік болып есептеледі. Олардың ойынша, тек жақындарымыз бен туыскандарымыздың көзіне тік қарай аламыз; - Көз қарашығының ұлғаюы қызығушылықты білдіреді. Ішімдік, амфетамин, есірткі сынды заттар да көздің қарашығын ұлғайтады; - Адам тыңдамаған кезде немесе қалың ой үстінде болғанда алысқа қарайды.

Қолдарын бақылаңыз - Қоғамның ықпалынан сақтанғысы келген адамдар екі қолын кеудесіне аяқастырып тұрады. Кейде өзіне сенімсіз, ұялшақ немесе осылай тұруды әдетке айналдырып алған адамдар қолдарын аяқастырады. Жәй ғана көйлегінің кірлеп қалған жерін жасырып тұруы да ғажап емес.- Табиғатынан күш-жігері мықты, билеп-төстеуді жақсы көретін адамдар арқасын кеңге салып отырып аяғы мен қолын аяқастырады; - Қазіргі болып жатқан оқиғалар ұнамаған кезде алақандарын бір-біріне сүйкеп, үсті-басын түртпектей бастайды; - Өзін жақсы сезінсе немесе айтылып жатқан мәселемен толықтай келісіп отырған адам екі қолын мойын тұсына қойып шалқайып отырады; - Ал бір нәрсені күтуден жалыққан, шаршаған адам екі қолын беліне таянып тұрады; - Ашуланып, тіпті төбелесіп кетуге дайын тұратын адам жұдырықтарын түйіп тұрады.

Қызбалыққа салынатын адамдардың бойынан табылатын белгілер

- Адам шашын саусақтарымен екі жағдайда тарайды. Біріншісі – сіз оған ұнаған кезде, екіншісі - сіздің айтып тұрған сөздеріңізбен келіспеген жағдайда. Ол мұны еш уақытта мойындамауы да мүмкін. Бірақ мұнымен қатар қасы көтеріліп тұрса, екінші жағдайға қатысты айтылған болжамдар толықтай расталады; - Мұрнын тыржитып, көзілдірігін қайта-қайта түзеу арқылы адамдар айтылып жатқан пікірлермен келіспейтіндігін білдіреді. Оның көзілдірігін жай ғана түзеп жатпағандығына көз жеткізіңіз. Бұл белгі бірнеше рет қайталануы тиіс. Мұнымен қатар әңгімелесушіміз мұрнын тыржитып, қасын көтерсе, болжамымыз расталады.

Аяқын бақылап көріңіз - Бір нәрсеге қызығып, асығып, жүйкесі тозып, шыдамсыздық танытатын адамдар аяқтарымен қайта-қайта жерді тықылдатады; - Бұл тықылдатудың мағынасы тікелей жағдаятқа байланысты. Мысалы, әңгімелесу кезінде жерді аяғымен тықылдататын жандар ол жерден кеткісі келіп тұрады; - Аяқтың ақырын қозғалуы - зерігу; - Ережені құрметтейтін адамдар тұрған кезде екі аяғының ортасын біріктіруге тырысады. Бұл бағыныштылық пен әрекетсіздікті білдіреді;

- Кейбір адамдар барғысы келіп тұрған бағытын немесе қызығып тұрған объектісін аяғымен нұсқайды.1. Әр адамның өзіне ғана тән ым-ишара тілі бар болуы мүмкін.2. Ең алдымен өзгелерді емес, өзіңізді бақылап көріңіз.3. Өзіне сенімді адамды байқамау мүмкін емес. Олар бойын тік ұстап, отырып тұрған кезде де сенімді қимылдар жасайды. Адамның көзіне тік қарайды. Және бір отбасының адамдары мен ғашық жандар бір-бірінің көзіне тік қарайды.4. Ұялшақ адамдар көзге тік қарамайды.5. Егер әңгіме барысында адам сізге еңкейіңкіреп тұрса, сөзіңіздің жалғаса бергенін қалағаны.6. Адамдарды білдірмей бақылаңыз.7. Адамның жүзіне қараңыз. Көз бен бет-әлпетінің өзгерісінен көп мәлімет алуға болады.8. Шыдамсыз және бір нәрсені уайымдап отырған адамдар үстелдің үстін тықылдатады, еріндері аз дірілдейді.9. Күйзеліп, алаңдап жүрген адамдар ашық тұрған көздерін саусақтарымен көлегейлей береді. [1].

Қазақ кейде **ым-ишара** арқылы "сөйлесіп" болған жай, іс-қимылды осы арқылы түсіне береді. Жұдырық тую, саусақ безеу - сесті, танауына қос саусақ тығу - түк бітірмегені, көз қысу - ішкі сезімді, бас шайқау - істің орындалмағанын білдіреді. Халық арасында ым мен ишараның түрлері өте көп. Бұл негізінен сөзді шығындамай-ақ, болған істі баяндаудың немесе жеткізу, түсіндірудің бір жолы. Мұндай тәсіл көптеген халықтарда бар. Ым-ишара қатынасы алғашқы кезде қорқыныш үрейді, қуанып мерейленуді, тоқтатып тиым салуды немесе ұйғарып қолдауды меңзеген жалпылама

түрде санаулы ғана ойды білдірсе, кейінгі даму кезеңдерде барған сайын жетілдіріле түскен. «Ым-ишара» термині - бұл абстракция болып есептеледі. Ым-ишара тілі «мүлде» жоқ. 70-80 жылдары шет елдерде жүргізілген зерттеулердің дәлелдеуі бойынша, саңыраулар бір-бірімен қарым-қатынасқа түскен кезде екі әртүрлі тілдік жүйелерді қолданады: көшірме және ұлттық ым-ишара тілдерінің құралдары. Көшірме ым-ишара тілі -бұл сөйлеушінің ауызша сөйлеу тілімен ым-ишара қоса жүретін қарым-қатынас жүйесі. Саңырау әңгімелесушілердің сөздері көбіне дауыссыз шығарылады. Көшірме ым-ишара тіліндегі ым-ишаралар сөздердің эквиваленті ретінде қолданылады, ал олардың орналасу тәртібі қарапайым сөйлемдердегі сөздердің орындарына сәйкес келеді. Бір уақытта орыс тіліндегі сөйлемдерді айтып шығару мен көшірме ым-ишара тілін орындау мүмкін болу үшін, әр сөздің ым-ишара эквиваленті болуы керек. Қалайша көшірме ым-ишара тілі орыс сөздерінің мағынасын жеткізуді қамтамасыз етеді? Көшірме ым-ишара тілінің лексикасында ым-ишараның екі негізгі кластарын анықтап бөледі. Сурдопедагогтарды бұрыннан ым-ишара тілі қызықтырған. Бірақ ұзақ уақыт бойы бұл қарым-қатынас жүйесі примитивті болып саналған. Мысалы, француз сурдопедагогтарының бірі М.Пелисьер 1856 жылы ым-ишара тілі «грамматикалық заңдылықтардан айырылған» деп жазған болатын. [2]. Өткен ғасырдың өзінде де саңыраулардың ым-ишаралық қарым-қатынастары жөнінде керемет сөздер айтылған. Орыс ым-ишара тілін оқытудағы бірінші пионерлердің бірі атақты сурдопедагог В.И.Флери болды. Көптеген мамандардың, мысалы, неміс психологі В.Вундт, орыс зерттеушілері Р.М.Боскис, Н.Г.Морозова ұзақ бақылаулары мен кейбір бағалы ізденістеріне қарамастан, оларға ым-ишара тілінің лингвистикалық анықтамасын құру қиындыққа соқты. [2,]. Бұл, әдетте, сипаттық лингвистиканың дәстүрлі әдістерінің әлсіз болғанымен түсіндіріледі, ым-ишара тілі мұндай әдістер көмегімен талдауға келмеді. Дәстүрлі лингвистика мынадай түсініктер мен ұғымдарға: «сөз таптары», «сөйлем мүшесі», «зат есім», «етістік» және т.б. сүйенеді. Бірақ, егер орыс ым-ишара тілінде «сөз таптары» және «сөйлем мүшелері» жоқ болса, онда ым-ишара тілі грамматикалық заңдылықтардан айырылады деген қорытындыға келеміз. Көріп отырғандай, лингвистика әлі орыс ым-ишара тілін талдай алмады. Тек жаңа бағыттың-құрылыстық лингвистиканың дамуымен саңыраулардың ым-ишара тілін ғылыми түрде үйренуді қою мен шешу мүмкін болды. Мәселенің жаңа замандық трактовкасын алғаш 60-жылдары америкалық оқымысты Стоку ұсынған болатын. [3]. Зерттеулер көрсеткендей, орыс ым-ишара тілі-көпдеңгейлі лингвистикалық жүйе және ым-ишара-негізі мәнді бірлік - күрделі құрылымы бар.

Сөз-сөйлемнің ым-ишарадағы элементтері

Сөз-сөйлем қолданыста өзінің аз сөздігімен күрделі мағынаға ие. Бұл қолданыс негізінен тілі жоқ адамдардың құралы болғанымен, тілі бар адамдардың да ауызекі сөйлесуінде жиі кездеседі. Әсіресе қазірде әлем елдерімен жеке тұлғалардың да барлық байланыс түрі арқылы араласуы сол елдің тілін білмесе де тілмаш болмай қалған сәтте ым-ишарамен "түсініп" жатады. Яғни сөзі жоқ сөйлемдер де адамдардың қарым-қатынасының бір түрі. Бірақ осы ым-ишараның қазінде үлкен мағына бары анық. Қазақ халық даналығындағы **"Ымға түсінбеген - дымға түсінбейді"** деген қанатты сөзінің сөзі жоқ сөйлемге тікелей қатысы бар. Яғни ым-ишара адамдар қатынасындағы өзіндік сыры бар қатынас құралы. Халық тарихында адамдардың бір-бірін сөзсіз түсінуінің жолы сан алуан. Ең алдымен ым-ишараның қолданылу себебіне келсек, ол төмендегідей. 1. Шынайы сезімді білдіруі. а) **Қуаныш сезімі:** бетінде нұр ойнауы; іс-әрекеті жылдам-шапшаң; ынылдап әннің әуенін айтып жүруі; тындырымды іс-әрекет орындауы. ә) **Ренішті сезімі:** ісі сылбыр; жүзінде селқостық, салқындық байқалады; сұраққа немкетті жауап қайтаруы, т.б. [4].

б) **Құптау, мойындау ым-ишарасы:** он қолының бас бармағын қайқита көрсету, қол шапалақтау, жымылып басын изеу; көзін жұмып басын изеу. Осыларды сөйлемге салсақ: Он қолының бас бармағын көтеру - **Тамаша! Керемет! Мықты!** деген мағынаны білдіреді. Қол шапалақтау - **Алақай! Ура! Жасасын! Қуаныштымын!** деген мағынаны білдіреді.

Жымылып басын изеу - **Ия. Құптаймын. Осы пікірге қосыламын. Ризамын** дегендей мағынаны береді. Көзін жұмып басын изеу - **Ия, болды. Дәл солай. Сонын өзі. Менін пікірім де осы** деген сияқты мағыны білдіреді.в) **Келіспеу, қарсылық ым-ишарасы:** Басын бір-екі рет шайқау, бетін шымшу; бетін сұқ саусағымен төмен қарай сипау, бетін тырнақпен осу, т.б. [5].

Басын бір, екі шайқау-Болмайды. Келіспеймін. Бармаймын. Қолымнан келмейді. Менде ештеңе жоқ деген мағынаны білдіреді.**Бетін шымшу - Ұят болды. Масқара-ай** деген мағынадағы өкінішті білдіреді.**Бетін сұқ саусақпен төмен қарай сипау -Мұның не? Ұят емес пе? Әбестік болды** деген ұялыс мағынаны білдіреді.**Бетін тырнақпен осу - Ойбай салу. Аса күйінішпен өзін қоярға жер таппай қиналу** сияқты мағынаны білдіреді. [6].

Осы жерде ойға оралатын нәрсе халық қарым-қатынаста сөздің айтылуына уақыт аз, не бір тығыз-таяң сәтте, болмаса дауысты танытпау үшін де осындай ым-ишара, қимыл-әрекет қолданған сияқты. Әсіресе басқа ортаға барғанда шешен қариялар болмаса жастар жағы сөз жарыстыра бермегені орынды. Ал әке-шешесі бар жастардың көпшілік ортасында көсемсіп сөйлегенін де қонымсыз көріп, "Әке тұрып ұл сөйлегеннен, шеше тұрып қыз сөйлегеннен без" деген сөз қалдырған сияқты дана халқымыз. Жоғарыда айтылған "**Сөзі жоқ сөйлем**" туралы ойланғанда бұл құбылыстың халықтың қарым-қатынас мәдениетіне ерекше орны бар екенін айтқымыз келеді. Өйткені үлкен мен кішінің қарым-қатынастарында, мектеп мұғалімі мен оқушының арасында, отбасындағы кісілердің бір-бірімен қарым-қатынасында бір-біріне деген сөзсіз-ақ түсіністік өте нәтижелі әрі жарасымды болып көрінеді. [7]. Өрине бұл мәселе айтылар сөздердің тек ара-арасында ғана болатын жағдай. Бұл құбылыс та адамдардың бір-бірін тусінуіне, бірі-бірін ұнатуына, бір-біріне деген шынайы сезімін білдіруге, сондай-ақ реніш, өкініш, ашу, ыза сияқты аз уақыта бой көрсететін көңіл-күйді ым-ишара арқылы түсіндіруге болады. Қарым-қатынаста адамдардың іс-әрекетінің де үлкен сезімді, айтыла бермейтін, жария жасауға болмайтын міселені білдіретін жайттары да қолданыста бар. Ойды жинақтай келе, адамдардың алғаш қарым-қатынасы жайлы материалистік ілімді жасаушылар олардың еңбек әрекетінде пайда бола бастаған сөйлеу, сөйлесу үрдісінің басында да қимыл-әрекет, ым-ишара, жеке дыбыс, жеке сөз болу эволюциясына қатысы бар.

Әдебиеттер тізімі

1. Геранкина А.Г. Практикум по дактильной речи. Москва: Просвещение, 1972, 63 с.
2. Зайцева Г.Л. Дактилология. Жестовая речь. Москва : Просвещение, 1991, 248 с.
3. Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті // филол. ғыл. док. автореф. Алматы, 2007, 24 б.
4. Момынова.Б.Қ., Бейсембекова.С. Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. Алматы: Қазақ университеті, 2003, 133 б.
5. Ешимов М.П. Қазақ ым-ишараттары. Лингвомәдениеттану сөздігі: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2007, 104 б.
6. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манаспаев Б. Қазақ тілінің
1. стилистикасы. Алматы: Дәуір, 2005, 256 б.
7. Сыздық Р., Шалабай Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. Алматы: Мектеп, 1989, 127 б.

Аннотация

В этой статье изучается язык жестов, который позволяет безоговорочно распознавать. Говорят, что предложения без слов также являются формой общения людей. В истории народа отмечалось, что путь к безусловному пониманию людьми друг друга многообразен, в том числе и по причине использования жестов. То, что предложения без слов также являются формой общения людей. Жесты в языке жестов используются в качестве эквивалента слов, а порядок их расположения в соответствии с местами слов в простых предложениях. Чтобы можно было произнести и

воспроизвести предложения в русском языке, каждое слово должно иметь эквивалент жестов. В лексике языка копировальных жестов выделяют два основных класса жестов. Создатели материалистического учения о первобытном общении людей говорят о том, что даже в начале речевого, разговорного процесса, который начинает проявляться в их трудовой деятельности, все, что связано с эволюцией жестов, жестов, отдельного звука, отдельного слова.

Abstract

This article studies sign language, which allows you to recognize it unconditionally. It is said that sentences without words are also a form of human communication. In the history of the people, it was noted that the path to unconditional understanding by people of each other is diverse, including because of the use of gestures. That sentences without words are also a form of human communication. Gestures in sign language are used as the equivalent of words, and the order of their arrangement is according to the places of words in simple sentences. In order to be able to pronounce and reproduce sentences in Russian, each word must have the equivalent of gestures. In the vocabulary of the language of copying gestures, there are two main classes of gestures. The creators of the materialistic doctrine of primitive communication of people say that even at the beginning of the speech, conversational process, which begins to manifest itself in their work, everything that is associated with the evolution of gestures, gestures, a separate sound, a separate word.

ӘОЖ 821.512.122.09

А.А. Шойбекова, Д. Рахманқұлова

ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДАРМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Түйін

Бұл мақалада аударма шығармашылықтың және сөз өнерінің бір түрі екендігі, аударудың үш түрлі тәсілі қалыптасқандығын, аудармада түпнұсқаның тілдік-стильдік ерекшеліктерін сақтай отырып, қазақ тіліне тән нормадан шықпау қажет екендігі айтылған.

Аударманың жалпы және дербес теориясы, аудармашының лингвоэтикалық құзыреті, баламалылық, баламасыз лексика, аудармадағы жалған баламалар және көптеген аударма терминдер ғылыми айналымға бірінше рет енгізілгендігін және аударманың зерттелу тарихына кезең-кезеңімен хронологиялық тәртіппен тоқталған. Әр кезеңде аударма мәселесіндегі қиындықтар мен қателіктер және аудармаға қойылатын талаптардың өсуі оның қиыншылықтарын сезінуді шиеленістірді, сонымен қатар ол теориялық тұрғыдан алып қарағанда, аударуға келмеушілік туралы талас-тартысқа да әсерін тигізгендігі. Қазіргі кезде мамандар аударымдылық мәселесі түпнұсқаға байланысты әртүрлі қарастырылуы тиіс деп есептейді. Түпнұсқаның айтып жеткізуге болмайтын жекелеген ерекшеліктерін тұтастай мәтіннің принципті аударымдылығы арқылы орны толтырылады. Аударма жайында айтылған барлық пікірлер аударматану ғылымының дамуына өз үлесін қосты.

Кілттік сөздер: аударма, тіл, шығарма сөз, стиль, мазмұн, терминдер, көркем аударма, еркін аударма, теория.

«Тарихи дәлдікті, логикалық ақиқатты тарихи шындыққа сай етіп дәлелдеуді қажет ететін ғылымдық қағидаттың шеңберінен тыс қарағанның өзінде де қазақ ұлты үшін «аударма, тәржіме» деген ұғымдар жат, бөгде емес. Аударма сөзі аталғанда, қазақ қауымы ең әуелі ұлы Абайдың тәржімелерін еске түсіреді, «Татьянаның хатының» жылы әуен-ырғағын сезінеді», - деп жазады А.М.Алдашева [1].

Зерттеуші-ғалым Б.Әбілқасымов ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы ғылыми-көпшілік әдебиеттің басым көпшілігі орыс тілінен аударылған аударма материалдар болғанын жазады, «Олар бізге сол дәуірдегі қазақ әдеби тілінің жай-күйін танытуда, ғылыми

түсініктерді жеткізуде тіліміздің ішкі мүмкіндіктерінің (сөз байлығының, сөз оралымдарының) қаншалықты болғанын байқауда аса қажетті материал», [2]. - деп көрсетеді. Мәселен, «Дала уалаяты газеті» мен «Түркістан уалаяты газетінде», «Айқап» журналында жарияланған ғылыми-көпшілік мазмұндағы тәржіме материалдардың, Молданияз Бекімов, Спандияр Көбеев, Мәжіт Даулетбаев, Мұхаметжан Сералин, Жүсіпбек Аумауытов, Мағжан Жұмабаев жасаған аудармалардың тәржімелік қорды маркайтып, сүбелі саланың алғашқы сүрлеу ізін салғанын атап өткен орынды.

Ғалым Ө.Айтбайұлы «Қазақ сөзі» кітабында былай жазады: «...Ы.Алтынсариннің «Шарифат ул-ислам» (Ислам шарифаттары) деген кітабы да аударма еңбек есепті. XIX ғасырдың соңғы жылдарында «Библияның» әр жері қазақ тілінде жеке кітап болып Православиенің миссионерлік қоғамы тарапынан бастырылып шығарылды. Бұдан кейін «Інжіл» (Евангелие) де қазақ тіліне аударылып кітап болып шықты. ...

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында аударма ісі, әсіресе орыс жазушыларының шығармаларын қазақ оқырмандарына қазақ тілінде жеткізу ісі кең өріс ала бастайды. 1903 жылы Қазанда Молданияз Бекімов аударған А.С.Пушкиннің «Капитан қызы» қазақ тілінде басылып шықты. «Капитан қызының» тұңғыш аудармасы барынша еркін жасалған. Мұны аударма деуден гөрі шығарманың желісін қуалай отырып, жалпы мазмұнын баяндап шығу десе де болар еді. Бұл аударманың тілінде орыс тілінің әсері айқын сезіліп тұрады. Орынсыз көп қолданылған учитель, крепость, простой, господин сияқты орыс сөздерін былай қойғанда, аудармадағы сөйлем құрылысында да орыс тілінің ықпалы көптеп кездеседі. Ол ықпал, әсіресе, сөйлемдегі сөздердің орын тәртібінен байқалады, яғни түпнұсқада сөйлемдегі сөздер қалай орналасса, аударғанда да ол сөздердің орналасу тәртібін сақтап отырған. Соның салдарынан қажетсіз инверсиялар қазақ тілі синтаксисіне тән емес сөйлемдер пайда болған. Әсіресе бұл кезде шығып тұрған газет-журналда көркем аудармаға үлкен мән беріп отырғанын байқаймыз. «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті беттерінде И.А.Крыловтың, Л.Н.Толстойдың, А.С.Пушкиннің, М.Ю.Лермонтовтың, А.П.Чеховтың, А.Сорокиннің, И.С.Никитиннің, А.Кольцовтың, т.б. белгілі ақын-жазушылардың жеке шығармалары қазақ тіліне аударылып, басылып отырған. Олардың кейбірінің тілі туралы сол кезде мақала, рецензиялар да басылып жүрді. Бұл аудармаларда қажетсіз инверсиялардың, қазақ тілі синтаксисіне тән емес сөйлем құрылыстарының өте аз екенін, тіпті кейбір аудармаларда мүлдем кездеспейтінін байқаймыз. Орыс ақын-жазушылардың көлемі шағын жеке шығармалары бұл кезде шыққан хрестоматия, қираат кітаптарына да еніп отырған. Спандияр Көбеевтің «Үлгілі тәржіма», Бекет Өтетілеуовтың «Дүние ісі ақыретке кетпес» сияқты кітаптары-осындай жинақтар. XIX ғасырдың соңғы жылдарында, әсіресе, XX ғасырдың бас кезінде ғылымның медицина, биология салаларынан қазақ тілінде жеке кітапшалар жарық көре бастайды ... Қазақ ішінде медицина, биологиядан арнаулы мамандар жоқтың қасы болғандықтан, халық қамын ойлаған оқығандар орыс тіліндегі арнаулы әдебиеттерді қазақ тіліне аударып, бастырып, таратып отырды. Сондай әдебиеттердің бірқатары мыналар: «Адамның чумасы турасында». Қазақ тілінде. Орысшадан перевод етуші Садық Бисалиев, Орынбор, 1911; «Іштен қан өткізетін ауру». Орысшадан қазақ тіліне аударған Қосуақов пен Бөкенов. Орынбор, 1903. Бұл еңбектердің көбі Орынбор қырғыз (қазақ) мектебінің оқытушылары П.А.Катанов пен П.Н.Крыловтың редакциялық басқаруымен орыс тілінен қазақ тіліне аударылып отырды [3]. Тілші-ғалымдар Ө.Сатыбалдиевтың, Ө.Айтбайұлының мәліметтері бойынша, ғылыми әдебиетте көркем аударма жайында алғаш пікір айтқан С.Сейфуллин. 1914 жылы «Айқап» журналында Верный шаһарында уездный начальник болып істеген И.Лиханов дегеннің қазақ өмірінен жазған «Манап» драмасы жарияланады. С.Сейфуллин, ең алдымен, бұл драманың жалпы негізіне қарсы болады да, ол пікірін дәлелдей келіп, аударманың сапасына да көңіл бөліп өтеді: «...оны қазақшаға аударғанда сөзбе-сөз аударған. Соның үшін сөздерінің тәртібі нағыз қазақша болып шықпаған», - деп қорытады. Одан бергі жерде Е.Алдоңғаровтың, Б.Кенжебаевтың мақалаларын атауға болады. Б.Кенжебаев Абайдың аудармашылығы

жайында әңгімелесе, Е.Алдоңғаров А.С.Пушкиннің «Сараң сері» («Скупой рыцарь»), «Тас мейман» («Каменный гость») поэмаларының қазақшасы жайында сөз қозғайды. Алайда, отызыншы жылдардың орта шеніне дейін көркем аударма туралы айтылған пікірлер белгілі бір шеңбер шегінен шыға алмады, көбі жай тілек тұрғысынан аспады. А.М.Алдашева көрсеткендей, «өзге тілден қазақ тіліне аудару ісінің тіл байыту қызметі мен ағартушылық қызметі 1920-30 жылдар мерзімінде қазақшалаған қоғамдық-саяси, көркем әдебиеттің үлесіне тиді. Белгілі ғалым, ақын, көсемсөзші А.Байтұрсынұлы ағартушылық істі барынша жедел өркендетуге үлес қосты. А.Байтұрсынұлы өзге тілден тәржімалап ұсынған терминдер (олардың жалпы саны шамамен 1500 Мысалы, тіл білімінде: зат есім, сын есім, етістік; бастауыш, баяндауыш, қаратпа сөз, леп белгісі; жалғау, жұрнақ түбірлі сөз, туынды сөз, т.б.)термин ретіндегі ұғымдық көлемді қамтуы жағынан да, төл, ұлттық тілдің табиғи заңдылықтарына орайласуы жағынан да сапалы, ұтымды болып шығып, ғылым тілінің, әсіресе тіл-әдебиет пен бейнелеу өнері аталымдарының негізгі қорын жасады» [4]. 1930 жылдардың екінші жартысында А.С.Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жыл толуына орай (1937), қазақ ақындары орыстың ұлы ақынның шығармаларын қазақ тіліне аударумен шұғылданады. Бұл шаруаның басы-қасында әйгілі ақын І.Жансүгіров тұрды.1936 жылы М.Әуезовтің А.С.Пушкинді қазақша аудару тәжірибелері туралы мақаласы жарық көрді. Бұл кезең талабына лайықты жазылған еңбек деп тануға болады. Абай тәжірибесі, Абай үлгісі, Абай шеберлігі аудармашылар ұстанар қағида, бағыт берер темірқазық есебінде әңгімеленеді. Мақалада І.Жансүгіров, Т.Жароқов, Ғ.Орманов аудармаларына жоғары баға беріледі. Аударма мәселесінің шындап қолға алына бастағаны, алғашқы тәжірибелер қорытылып, кем-кетіктер жөнге түсіп, көркем аударма өнер екенін мойындатқан тұс-1950-60 жылдары. Бұл кезең, сондай-ақ, қоғамдық-саяси, ресми мазмұндағы әдебиеттің, оқу-ағарту әдебиетінің жаппай тәржімелене бастаған кезі. Нақ осы кезден бастап орыс тілінен қазақ тіліне аударудың тәсілдері мен жолдары, тәржімелеудің тілдік-стильдік принциптері, аударманың нормасы тәрізді маңызды факторлардың ерекшеліктері қалыптаса, әрі біртұтас, бірізді жүйеде анық көріне бастады. Мәселенің теориялық тұрғыдан қойылысы классик-жазушы, тәржіме тәжірибесінде өз алдына бір төбе М.Әуезовтің есімімен байланысты. Аударманың практикалық тәжірибесін тілтану аспектісінен дербес қарастыруға түрткі болған М.О.Әуезовтің 1957 ж. жарияланған «Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері» деп аталатын мақаласындағы бағдарламалық пікір-тұжырымдар. Жазушы аталған еңбегінде тәржіметану саласындағы нақты міндеттерді шешу үшін аудармада дәстүр, ұлттық форма қалай беріледі; аудармашы қолданған құрал-тәсілдер қандай (интонация, ырғақ, синонимдер, идиомалар, мақал-мәтелдер, афоризмдер) дегендерді жүйелі түрде талдау қажет деп есептейді .

1950-жылдары С.Нұрышевтың еңбектері жарық көрді. Сондай-ақ, осы жылдары жұртшылық қолына тиген З.Ахметовтің «Лермонтов және Абай», С.Қирабаевтың Спандияр Көбеев жөнінде, Ә.Дербісалиннің Ы.Алтынсарин жөніндегі еңбектерінде де аударма жайы сөз болады. 50-жылдары Қазақстанда аударма теориядан тұңғыш диссертациялар қорғалады (З.Ахметов, К.Шәріпов, Қ.Қанафиева). 1958 жылы аудармашылардың Алматыда болып өткен кеңесі тек республика жұртшылығы үшін ғана емес, бүкіл түркі тілдес туыс халықтардың мәдени өмірінде елеулі оқиға саналады. Мұнда Орта Азия, Қазақстан және Әзербайжан ғалымдары бас қосып, орыс тілінен осы аталған елдер тіліне аударудың сан түрлі проблемаларын сарапқа салды. Мәжілісте жасалған баяндамалардың мазмұнына қарағанда аударма әдебиет баспа орындарының ең мәнді күрделі саласының біріне айналғанын көруге болады (атап айтқанда, М.Жанғалиннің «Орыс тілінен қазақ тіліне аударудың негізгі принциптер туралы», М.Қаратаевтың «Тынық Донның» қазақшаға аударылуы және көркем аударманың кейбір мәселелері», А.Садықовтың «Оқу құралдарын түсінікті аударудың кейбір жолдары», т.б. (Материалы регионального совещания...: 1960). Марксизм-ленинизм классиктері шығармаларының аудармаларын мұқият зерттеп, келелі ой-

пікірлерін дамытып, үлгі-өнеге көрсеткен мамандар-М.Жанғалин, Қ.Сағындықов, Қ.Шәріпов, І.Жарылғапов, С.Бәйішев, Х.Хасенов т.б.

60 жылдары аударманы ғылыми-зерттеу жұмыстарының объектісіне түбегейлі айналдыруда С.Талжанов пен Ә.Сатыбалдиевтың еңбектерінің мәні зор болды. С.Талжанов Н.В.Гоголь шығармаларының, ал Ә.Сатыбалдиев- Л.Н.Толстой шығармаларының қазақша аудармасын тексере келе, қазақ аударма теориясының негізін жасауға өз үлестерін қосты. [5].

60 жылдары аударма мәселелеріне арналған басқа да еңбектер жарық көрді Қ.Нұрмаханов; З.Тұрарбеков; Т.Әбдірахманов. Ғалымдардың барлығы да айтатын ортақ пікірлерді жинақтар болсақ, онда негізгі бағыттар: а) аударманың шығармашылықтың және сөз өнерінің бір түрі екендігіне; ә) аударудың үш түрлі тәсілі қалыптасқандығына (калька, еркін аудару және адекватты аудару жолдары); б) аудармада түпнұсқаның тілдік-стильдік еркшеліктерін сақтай отырып, қазақ тіліне тән нормадан шықпау қажет екендігіне; в) көркем аудармаларда кездесетін кемшіліктердің себептерін анықтауға барып саяды.

Келесі онжылдықтың, яғни 70-жылдардың да көркем аударма ғылымын өркендете түсуге қосып отырған үлесі аз емес. Бірнеше монографиялық зерттеулер мен кітапшалар, ғылыми мақалалар баспадан шықты. [6].

Сонымен бірге аударманың екінші жағы, яғни қазақ тілінен орыс тіліне (проза, поэзия, драма) аудару мәселесімен айналысатын білікті мамандар молая бастайды (З.Жантекеева, С.Құспанов, Х.Садықов, Е.Н.Ландау), сондай-ақ, шет тілін игерген, сөйтіп қазақ көркем әдебиетінің шет тілдеріне аударылу сапасын зерттеу объектісіне айналдырған (К.Дүйсетаева, А.Ермағамбетова, М.Құрманов, Ю.Сушков, Б.Репин) тәрізді мамандарың ізденістерін де атауға болады. [7]. Қазақ ғылымында сөйтіп, аударма мәселесіне әдебиеттану аспектісінде көбірек мән берілгенін көруге болады. Оның өзінде де мәселенің қарастырылуы жекеден жалпыға қарай принципінде өрбіп отырды, басқаша айтқанда, ғалымдар көркем әдебиеттің жеке бір нұсқасын-бір автордың бір немесе бірнеше шығармасының негізінде әдеби таладау жасап, осы арқылы ортақ заңдылықтарды анықтауға әрекет жасайды.

Тәржіме тәжірибесі тіл ғылымы аясында қарастырылған еңбектердің бірі - Ө.Айтбайұлының «Аудармадағы фразеология құбылыс» деп аталатын зерттеуі (1975), «Терминжасамдағы аударманың орны // Қазақ сөзі» (1997).

1990-жылдарда жарық көрген еңбектерден А.М.Алдашеваның «Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер» (1998) монографиясына, сондай-ақ көркем аудармадағы қостілділік мәселеге арналған Б.Хасановтың (1990) еңбегіне назар аудартуға тиіспіз. А.М.Алдашеваның монографиясы төрт тараудан тұрады: 1) аударма және қазақтың ұлттық мәдениеті, 2) қазақ әдеби ілінің лексикалық-грамматикалық жүйесінің дамуындағы аударма әдебиеттің рөлі, 3) аударманың лингвомәдени аспектісі: аудармадағы ұлттық түр, 4) аудармадағы сөз таңдау. Аталмыш монографияның жарыққа шығуының теориялық маңызы ғана емес, сонымен қатар практика жүзінде де, ең алдымен, дидактикалық тұрғыда зор мәнге ие болғанын атап өткен дұрыс. Аударманың жалпы және дербес теориясы, аудармашының лингвоэтикалық құзыреті, баламалылық, баламасыз лексика, аудармадағы жалған баламалар және т.б. көптеген аударма терминдер ғылыми айналымға бірінше рет енгізілді.

Әдебиеттер тізімі

1. Алдашева А.М. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. Алматы: Арыс, 1998, 215б.
2. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. Алматы: Ғылым, 1982, 224 б.
3. Айтбайұлы Ө. Аудармадағы фразеология құбылыс. Алматы: Ғылым, 2007, 229 б.
4. Айтбайұлы және мемлекеттік тіл мәселелері. Халықаралық ғыл.-теор. конф. материалдары / Құраст.: С.Құлманов. – Алматы: Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2016, 440 б.
5. Сатыбалдиев Ә. Рухани қазына. Алматы: Ғылым, 1965, 102 б.

6. Әуезов М. Көркем аударманың кейбір теориялық мәселелері. Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1957, 123 б.
7. Момынова Б. Қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика: әлеуметтік-бағалаушылық сөзжасам. Алматы: Қазақ университеті, 2005, 140 б.
8. Манкеева Ж. Қазақ тілбілімінің мәселелері. Алматы: Абзал-Ай 2014, 640 б.

Аннотация

В данной статье отмечается, что перевод является одним из видов творчества и словесного искусства, сформированы три разных способа перевода, при этом необходимо не выходить за рамки нормы, присущей казахскому языку, сохраняя языково-стилевые особенности оригинала в переводе. Общая и самостоятельная теория перевода, лингвоэтническая компетенция переводчика, эквивалентность, безальтернативная лексика, ложные эквиваленты в переводе и многие переводческие термины впервые введены в научный оборот и поэтапно вошли в историю изучения перевода.

Трудности и ошибки в вопросах перевода на каждом этапе и растущие требования к переводу обостряли его восприятие трудностей, а также сказались на споре о нежелании переводить, что теоретически возможно. В настоящее время специалисты считают, что вопрос перевода должен рассматриваться по-разному в зависимости от оригинала. Отдельные непередаваемые особенности оригинала компенсируются принципиальной переводимостью текста в целом. Все мнения о переводе внесли свой вклад в развитие переводоведческой науки.

Abstract

This article notes that translation is one of the types of creativity and verbal art, three different ways of translation are formed, while it is necessary not to go beyond the norm inherent in the kazakh language, while preserving the Linguistic and stylistic features of the original in translation. The general and independent theory of translation, the linguo-ethnic competence of the translator, equivalence, non-alternative vocabulary, false equivalents in translation, and many translation terms were first introduced into scientific circulation and gradually entered the history of translation studies. Difficulties and mistakes in translation issues at each stage and the growing demands on translation have sharpened his perception of difficulties, as well as affected the debate about the reluctance to translate, which is theoretically possible. Currently, experts believe that the issue of translation should be considered differently depending on the original. Some non-transferable features of the original are compensated by the fundamental translatability of the text as a whole. All opinions about translation have contributed to the development of translation science.

ӘОЖ 821.512.122.09

А.А. Шойбекова, К. А. Сабирова

ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЖАЗБАША ЖҰМЫС ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін

Мәтіннің қатысымдық қызметін тудыруға қатысатын айтушы ойының өзге үшін бағытталатындығы. Мәтінде жүйелілік сипат болатындығы. Мәтінде тұлға-бірлігінен саналатын күрделі синтаксистік тұтастық болатындығы және сөйлеудің хатқа түскен бейнесі екендігі.

Мәтіннің қайырымдарға, күрделі сөйлем тұтастықтарына, сөйлемдерге бөлшектенетіндігі, дұрыс құрастырылған сөйлеуінің негізінде, мейлі ол жазбаша түрде ме, ауызекі түрде ме, жекелеген сөздер емес, жекелеген сөйлемдер емес, логикалық және композициялық жағынан үйлескен ерекше тұтастық жататындығы туралы пікірлер айтылған. Барлық мәтіндер, ең алдымен, лингвистикалық нысан болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лингвистикалық тұрғыдан танылуы қажет. Мәтіннің ауызша және жазбаша екендігі қарастырылады. Ауызша мәтін уақытпен байланысты болса, жазбаша мәтін кеңістікпен байланыстылығы. Ауызша мәтіндер синтаксистік құрылымы

жағынан жазбашаға қарағанда, анағұрлым қарапайымдау, эллипсистігі мол, мағыналық құрылымы нақты келіңкіремейтін экспрессивтік элементтері мол болып келетін мәтіндер.

Кілттік сөздер: мәтін, аңдату, мазмұндау, қорыту, сөйлем, логика, композиция, жазба, пікір, дұрыс, құрастыру.

Қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы мәтінді шығарма сөз деп атап, сөйлеудің бірлігіне жатқызады. Олай дейтін себебіміз, ғалым: “Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын бәрі шығарма болады”, -дейді [1]. А.Байтұрсынұлы мәтіннің тақырыптан, ал мәтін мазмұнының үш мүшеден, яғни аңдату, мазмұндау, қорытудан тұратынын көрсетті. Мәтіннің қатысымдық қызметін тудыруға қатысатын айтушы ойының өзге үшін бағытталатынын алғашқылардың бірі болып айтты

Қ.Жұбановтың еңбектерінде қазіргі тіл біліміндегі терминдік атаулармен берілмесе де, мәтін мәселесіне қатысты пікірлердің болғандығы анық байқалады. Мәселен, Қ.Жұбанов мәтінді сөз деп атайды [2]. Ғалымның мәтін туралы ой-пікірлері тілдің күнделікті қолданыстағы қызметіндегі ерекшеліктерінен туындаған болса керек. Мәтін қарым-қатынасты жүзеге асырудың бірден-бір құралы деп түсінген ғалым мәтіннің ауызша және жазбаша түрлерін бөліп көрсетіп, олардың айырмашылықтарына да ден қояды. Бұл жөнінде Қ.Жұбанов: “Сөз бұйымын дұрыс жасап шығу үшін де оның жасалу жолын білу-жазылатын сөзге ала-бөле қарау. Өйткені ауызекі сөйленетін сөздің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар,-деп, паралингвистикалық зерттеу нысанасы ым-ишара секілді кинестикалық амал-тәсілдерді т.б. атап көрсетеді де, ойын былайша сабақтайды.” - Жазулы сөзде бұл кеңшіліктердің бірі де жоқ. Кітаптың сөзі қисық болсын, дұрыс болсын, қалай жазылған болса, солай оқылады; қалай оқылса, солай түсініледі, немесе түсініксіз күйімен қалып қояды. ... Сондықтан, әсіресе, жазылатын сөздің қалай құру тетігін білу өте қажет” [3]. Бұдан біздер ғалымның мәтінді жүйелілік сипаты бар құбылыс деп түсінгендігін көреміз. Бұл көтерілген мәселелер сол кезде мәтін лингвистикасының ауқымында қарастырылмаса да, қазірдің өзінде тіл білімінің осы саласы үшін өзекті, әрі құнды.

Қазақ тіл білімінде мәтіннің тұлға-бірлігінен саналатын күрделі синтаксистік тұтастық туралы алғашқы пікір білдірген ғалымдар қатарында Т.Қордабаев пен Р.Сыздықоваларды атай аламыз. 60-70-жылдардың өзінде-ақ ғалымдарымыздың еңбектерінде күрделі синтаксистік тұтастық мәселесі күн тәртібіне қойылды. Алайда, ғалымдардың пікірі бойынша, өздерінің еңбектерінде бұл категория жан-жақты арнайы қарастырылмады. Әйтсе де, Р.Сыздықова “Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы” (1970) деген еңбегінде қазақ поэзиясында сөйлемдерді бір-бірімен байланыстырып, топтастыратын тәсілдердің бірқатары орыс тіліндегімен сәйкесетінін және бірсыпырасы өзгеше, яғни қазақ тілі табиғатына сай келетіндігін айта келіп, олардың басты-бастыларын тізіп көрсетеді [4]. Ал 1974 жылы жарық көрген “Қазақ тілінің стилистикасы” оқулығында сөздің ауызша және жазбаша деп екіге бөлінетіндігі, олардың ерекшелігі сөз етіліп, жазбаша сөздегі ойдың қағазға жазылып жеткізілетіндігі туралы мынадай пікір айтылады: “Сонымен жазу-ол белгілі бір текст. Бұл түрлі текстер (газет, журнал, кітаптардағы материалдар) әр жай, күйді білдіріп хабарлайды” [5]. Бұл ойдан жалпы лингвистика ғылымының зерттеу нысанынан саналатын мәтін-тіл жүйесін пайдалану арқылы қағаз бетіне түскен сөйлеудің бір түрі, яғни ол сөйлеудің хатқа түскен бейнесі түрінде анықталып отырғаны анық байқалады.

Мәтінді зерттеушілер оның тұлға-бірлігі ретінде бірнеше сөйлемдерден тұратын ірі тұтастықтарды көрсетеді. Түркологияда мәтін лингвистикасы мәселелері ішінен осы бағыттағы жұмыстарға көбірек көңіл бөлінді. Мәселен, Т.Қордабаев “Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі” оқу құралында: “Құрмалас сөйлем синтаксисі жай сөйлемдердің өзара бірігіп, күрделі ойды білдіретін бір сөйлем, яғни құрмалас сөйлем болуын зерттеумен ғана тынбайды, сонымен бірге бірнеше сөйлемдер тіркесінен құралатын

синтаксистік күрделі бірлікті де қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, құрмалас сөйлем синтаксисінің нысанасын құрмалас сөйлем, синтаксистік күрделі бірлік деп екі топқа бөлуге болады”, - деген пікір білдіреді [6]. Ғалым бұл жерде күрделі синтаксистік бірлік пен құрмалас сөйлемдердің бірнеше сөйлемдерден тұрып күрделі ойды білдіруін басшылыққа алып отырса керек. Себебі бірнеше жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлемдердің қай түрі де күрделі синтаксистік бірліктің бір ғана құрамдас бөлшегі болып саналады. Әр түрлі тұлға-бірліктердің мәтін деп аталуы, зерттеушінің тұлға-бірлікті өзіндік байланысу жолдары мен тәсілдері бар, салыстырмалы түрде тұтас бір аяқталған мазмұнды білдіретін құбылыс ретінде қарастырудан туындауы да мүмкін. Сондай-ақ бір-екі немесе үш-төрт сөйлемдерден тұратын, өз алдына аяқталған дербес тұтас мәтін ретінде танылатын да сөйлеу туындылары бар. Олар: мақалдар, мәтелдер, жұмбақтар, жарнама мәтіндері т.б.

Мәтіннің негізгі белгілерін анықтауда ғалымдардың пікірлері түрліше. Біреулер ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын мәтін деп атаса, көпшілігі тек жазбаша сөйлеу нәтижесін мәтінге жатқызады. Алайда, мәтіннің мүшеленуі (бөлшектенуі), мағыналық тұтастық және құрылымдық байланыс сияқты белгілерін барлық зерттеушілер мақұлдайды. Мәселен, Г.Смағұлова мәтіннің белгілі бір құрамнан тұратынын айта келіп: «Мәтін -тіл жүйесіндегі өзінің мәні мен болмысына сай, сөйлемдердің жай ғана тізбегі емес, мағыналық - құрылымдық күрделі тұлға. Ол -логикалық, грамматикалық, байланыстарға негізделген, тиянақты мазмұнға ие біртұтас қарым-қатынас бірлігі», - деп анықтайды [7].

Мәтін-қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен істелетін жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Сондай-ақ мәтін стильге қатысты да танылады. Сондықтан мәтінмен жұмыс істеу әдістемесіне стилистикалық бағыттағы жаттығу жұмыстары да енеді. Барлық мәтіндер, ең алдымен, лингвистикалық нысан болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лингвистикалық тұрғыдан танылуы қажет. Лингвистикалық типологияның негізіне лингвистикалық дифференциация алынады. Оның өзі мәтіннің түрін, формасын, жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін, жүзеге асырылу шарттары мен тәсілін білдіреді. Сонда мәтіннің белгілеріне мыналар алынады: 1) сөйлеу түрі; 2) сөйлеу формасы; 3) сөйлеу стилі; 4) жанры; 5) сөйлеудің функциональдық-мағыналық типі (сөйлеу тәсілі); 6) сөйлеудің эмоционалдығы мен экспрессивтілігі. Сөйлеудің ауызша және жазбаша екендігі қарастырылады. Ауызша мәтін уақытпен байланысты болса, жазбаша мәтін кеңістікпен байланысты. Ауызша мәтіндер - синтаксистік құрылымы жағынан жазбашаға қарағанда, анағұрлым қарапайымдау, эллипсистігі мол, мағыналық құрылымы нақпа-нақ келіңкіремейтін экспрессивтік элементтері мол болып келетін мәтіндер.

Жазбаша мәтінде оны құраушы бірліктердің арасындағы байланыстырушы элементтер айқын білініп, формалды көрсеткіштері мүмкіндігінше, толыққанды болуға, логикалық ой желісі үзілмей, сақталып отыруға, лексикалық құнарлылығы терең болып, басқа да тілдік формалардың мол болуына мүмкіндік беретіндей күйде жасалады. Қарым-қатынас жасау формасына сәйкес, мәтіндер монологтық, диалогтық болып бөлінеді. Бұл жерде сөйлеудің түрі мен формалары бірігіп келіп, жазбаша мәтінде де, ауызша мәтінде де монолог пен диалог болатыны анықталады. Үшінші белгіні талдайық. Мәтіннің қандай да бір стильде құрылатыны белгілі. Оқыту барысында функциональды стильдердің ауызекі сөйлеу стилі, ғылыми, ресми іс қағаздары, публицистикалық және көркем әдеби түрі қолданылады. Осы стильдердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері белгілі. Олардың мәтіндегі өзіндік құрылымы бірден көрініп тұруы да мүмкін. Көп ретте, публицистикалық және көркем әдеби стильдерді айыра алмау байқалады. Сондықтан да мәтін стильдерін таныту бағытында жүргізілетін жұмыстардың өзіндік жүйесі жасалынуы керек. Төртінші белгі бойынша. Мәтіннің жанрлық ерекшеліктері де танылуы қажет. Жанр, негізінде, функциональдық стильдермен тығыз астасып жатады. Ондай байланыстылықты мынадай сызба арқылы

көруге болады: Функционалдық стильдер мен жанрлардың қатысы: Ғылыми стиль Оқу материалы мәтіндер; мақалалар, монографиялар, баяндамалар, хабарламалар, рефераттар, шолулар, аннотациялар Ресми стиль Өтініш, мінездеме, түсініктеме қағаз, ресми құттықтау, хабарландыру, анкета, автобиография, ұсыныстар Публицистикалық стиль Хроника, ақпарат хабар, мақалалар, комментарийлер, очерк, фельетон. Көркем стиль өлең, поэмалар, ертегі, әңгіме, повесть, роман. Мәтіннің бесінші белгісі-сөйлеудің функционалдық типі. Сөйлеуде сипаттама, хабарлама, ойтолғау түрлері қолданылатыны белгілі. Бұлардың әрқайсысының жеке ерекшеліктері әрбір сөйлеу типтерінің құрылымдық-жүйелік заңдылықтарына сәйкес танытылады. Мәтіннің тағы бір маңызды белгісі - оның эмоционалдық бояулылығы. Бұл жағынан, ғалымдардың пікірінше, мәтіндер: а) ресми, ә) ресми емес, б) бейтарап болып бөлінеді. Экспрессивті мәтіндер өз ішінде: 1) экспрессивті-стилистикалық белгілері бар және 2) бейтарап мәтіндер болып бөлінеді. Осының ішінде, экспрессивтік-стилистикалық белгісі бар мәтіндерге: көркем, публицистикалық, ауызекі сөйлеу, ғылыми, құттықтау, қарсы алу сөзі сияқты ресми мәтін түрлері жатады. Ал «бейтарап» мәтіндерге: ғылыми, ресми іс қағаздар, публицистикалық стильдің кейбір жанрлары хроника жатады. Әдістемеші-мамандар әдістемелік тұрғыдан мынадай етіп бөлуді ұсынады: 1) оқуға; 2) тыңдауға; 3) ауызекі сөйлеу тілін дамытуға; 3) жазба сөйлеу тілін дамытуға арналған мәтіндер. Ал, біз зерттеуімізге байланысты мәтінді оқыту мен жазбаша тілін дамыту мақсатында қарастырамыз. Ал тіл дамыту мәтіндер бойынша шығарма, мазмұндама, жоспар, мәтінді талдау сияқты жұмыстар ұйымдастырылады. Тіл ұстартуда, міндетті түрде стилистикалық жұмыстар мол жүргізіледі. Өйткені, қазіргі қазақ әдеби тіліндегі стильдердің қайсысын болсын, оқушы мүмкіндігінше жетік меңгеруі керек. Ал жазбаша тіл ұстарту жұмыстары стиль тармақтарының ерекшеліктерін тани отырып, сол бағытта құра білу дағдысын қалыптастырады.

Сонымен, мәтін бойынша тіл дамытуды жетілдіруге негіз болатындай әдістемелік маңызға ие талаптарды атайық: 1) студенттің түсініп оқу арқылы баяндау дайындығын қамтамасыз ететін талаптар: а) қатысымдық міндетті шешуге арналған; ә) сөйлеушінің көзқарасы; б) эмоционалдық бояу; в) мәнерлілік; г) қаратпалық; 2) мәтіннің мағыналық құрылымын қамтамасыз ететін талаптар: а) байланыс-тылық; ә) бүтіндік; б) қисындылық; в) ақпараттылық. 3) мәтіннің түсінікті болуын қамтамасыз ететін талаптар: а) ақпараттық негізде оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты қызығушылық есебі; ә) оқушының даму деңгей есебі. 4) мәтін негізінде тілдік тәжірибелерді тікелей жетілдірудің қамтамасыз ететін талаптар: а) мәтіннің көлемі орындалатын жұмыстарға сай болуы, ә) меңгерілмеген тілдік материалдың аз болуы; б) бұрын өтілген материалдың жаңа материалмен толықтырылуы, байланысты болуы; в) материалдың қайталанып есте сақтауға, бекітуге мүмкіндік жасалуы. Тұжырымдағанда, сөйлеу икемділіктері мен дағдыларын дамыту үшін мәтін туралы мынадай білім мен дағды қалыптастырылады: - мәтінді түсініп оқи білу және есте сақтау, - мәтіннің құрылымдық ерекшеліктері туралы білім беріп, оның тәжірибесінде пайдалана білу дағдысын қалыптастыру, - мәтіндегі қайырымдар және олардың мазмұнды жүйелі баяндау мақсатын-дағы ерекшеліктерін үйрету арқылы жүйелі мәтін құрай білуге үйрету, - мәтіннің түрлері бойынша сөйлеуге ауызша, жазбаша жаттықтыру.

Сонда, адамның дұрыс құрастырылған сөйлеуінің негізінде, мейлі ол жазбаша түрде ме, ауызекі түрде ме, жекелеген сөздер емес, жекелеген сөйлемдер емес, логикалық және композициялық жағынан үйлескен ерекше тұтастық жатады.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы. А. Тіл тағлымы. Алматы: Алматыкітап, 1992, 297 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013, 640 б.
3. Жұбанов Қ. Қолданбалы лингвистика: формалды модельдер: Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2007, 280 б.

4. Сыздықова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. Алматы: Алматыкітап, 1970, 202 б.
5. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы, Дәуір, 2005, 255 б.
6. Қордабаев Т. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1995, 176 б.
7. Смағұлова Г.Н Мәтін лингвистикасы. Оқу құралы. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Алматы : Қазақ университеті, 2002, 111 б.

Аннотация

То, что говорящая мысль, участвующая в порождении деепричастной деятельности текста, направлена на иное. То, что в тексте носит характер систематичности. В тексте присутствует сложное синтаксическое целое, которое считается единицей личности, и то, что речь представляет собой образ, попавший в письмо.

Высказываются мнения о том, что текст разбит на части, сложносочиненные предложения, предложения, на основе правильно составленной речи, будь то в письменной или устной форме, не отдельные слова, не отдельные предложения, а особая целостность, логически и композиционно сочетающаяся. Все тексты, прежде всего, являются лингвистической формой. Поэтому типология текстов должна быть признана лингвистически. Рассматривается, является ли текст устным и письменным. Если устный текст связан со временем, то письменный текст связан с пространством. Устные тексты по синтаксической структуре более простые, многоточие, тексты с большим количеством выразительных элементов смысловой структуры, чем письменные.

Abstract

The fact that the speaking thought, which participates in the generation of the adverbial activity of the text, is directed to something else. What is in the text is systematic. The text contains a complex syntactic whole, which is considered a unit of personality, and the fact that speech is an image that has fallen into the letter.

Opinions are expressed that the text is divided into parts, complex sentences, sentences, based on correctly composed speech, whether in written or oral form, not individual words, not individual sentences, but a special integrity, logically and compositionally combined. All texts are primarily a linguistic form. Therefore, the typology of texts should be recognized linguistically. It is considered whether the text is oral and written. If the spoken text is related to time, the written text is related to space. Oral texts have a simpler syntactic structure, ellipsis, and texts with more expressive elements of semantic structure than written texts.

ӘОЖ 821.512.122.09

А. Шойбекова, Г. Сайдалиева

ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІК ЖАСАУ

Түйін

Сапалы терминологиялық сөздіктердің алатын орны, терминологиялық сөздіктер жасау, оларды жасаудың әдістемесін жетілдіру, терминологиялық жұмыстардың сапалы, жоғары кәсіби деңгейде жүзеге асуы жайында. Терминологиялық сөздік жасаудың тиімді тәсілдері, ұтымды да озық әдістемелерін білу. Сөздіктің бағыт-бағдарын анықтап, сөздік түзуді неден бастап, қандай принциптерді басшылыққа алу, қандай талаптарға сай жасау қажеттігін біліп, жұмысты қалай ұйымдастырудың тиімділігін арттыру қажеттігі айтылған. Сөздіктің макроқұрылымы сөздіктің жалпы құрылымы мен түрлі лексикалық бірліктердің берілу сипаты. Макроқұрылымға сөздіктің оны құрайтын ішкі байланыстарынан тұратын өзіндік жүйе ретіндегі жалпы мәселелері. Саланың немесе тар саланың ұғымдар жүйесін нақты көрсететін атаулардың да жүйелі болғаны, олардың арасына терминжүйеге қатысы жоқ терминдердің енгені абзал. Терминологиялық сөздік жасаушы терминнің

қандай түрлері болатынын, олардың бір-бірінен айырмашылығы мен өзара ұқсас қырларын жақсы білу қажеттігі айтылған.

Кілттік сөздер: терминология, сөздік жаса, сапасы, талаптар, анықтау, тәсілдер, кәсіби деңгей.

Қазақ тілінің ғылым саласындағы қолданысын қамтамасыз етуде жетілдірілген терминжүйе мен сапалы терминологиялық сөздіктердің алатын орны айрықша. Сол себептен де терминологиялық сөздіктер жасауға, оларды жасаудың әдістемесін жетілдіруге жете мән берген абзал. Практикалық терминтанудың негізгі мәселесі терминологиялық сөздіктерді жасаумен, терминдер мен терминжүйелерді біріздендіру, реттеу және стандарттау жұмыстарымен тығыз байланысты. Барлық терминологиялық жұмыстардың сапалы, жоғары кәсіби деңгейде жүзеге асуы арнаулы салалық сөздіктердің жасалуымен байланысты болғандықтан, ондай сөздіктерді дайындау ісіне ерекше мән беріп, терминологиялық сөздіктер жасаудың әдістемесін үнемі жетілдіріп, олардың қолдануға қолайлылық деңгейін жаңа сатыға көтеріп отыру қашан да өзекті. Бізде терминологиялық сөздіктер жасаудың бір ғасырға жуық тарихы мен тәжірибесі бар десек болады. Оған XX ғасыр басында жарық көрген «Орысша-қазақша әскерлік атаулары» (Қызылорда, 1926.-135.), «Пән сөздері (Құрастырған: Н.Қаратышқанов. Қызылорда, 1927.), «Атаулар сөздігі» (Қызылорда, 1931.) сияқты алғашқы сөздіктерден бастап, 2014 жылы ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы мақұлдауымен басылған 30 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздікке» дейінгі ондаған, жүздеген, одан бергі уақытта да шығып жатқан жекелеген сөздіктер куә бола алады. Лексикография, терминография мәселелерін Ә.Қайдар, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, М.Малбақов, Е. Әбдірәсілов сынды тіл мамандары арнайы зерттеді. Ғылыми-теориялық тұрғыдан айқындалған, практикалық тұрғыдан басы ашылған, аражігі ажыратылған, жүйеленген мәселелер аз емес. Ғылым мен технология жедел дамып, көптеген жаңа салалар пайда болуымен қатар, терминжүйеге, терминологиялық сөздіктерге қойылатын талаптар да күшейіп, оларды жасаудың әдістемесі де дамып жатыр. Бұл тұрғыдан келгенде терминологиялық сөздіктер жасауды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету, оның жаңа қазіргі уақыт талаптарына лайық түрлі сөздік анықтамалықтар мен тезаурустар жасау міндеті тұр. Бізде жалпы отандық лексикография жақсы дамып, әртүрлі типтегі сөздіктер жасаудың тәжірибесі орныққанымен кейбір елдердегідей терминологиялық сөздіктер түзудің теориясы мен практикасын арнайы қарастыратын жеке ала қалыптаса қоймаған. Терминологиялық сөздіктер жасау мәселесі әлі де лексикография шеңберінде қарастырылып келді. Мәселен, біздің ғалымдарымызға жақсы таныс көрші Ресейде бізбен салыстырғанда терминография мәселелері едәуір тереңірек зерттелген. Ресейде терминография мәселелерімен айналысатын ғалымдар К.Я. Авербух, С.В. Гринев, А.Д. Хаютин, Ю.Н. Марчук, С.Д.Шелов, А.С. Герд, Б.Н. Головин, Р.Ю. Кобрин, В.Н. Немченко, З.И. Комарова, В.Д.Табанакова. Орыс тілін отандық мамандардың бәрі білетін әрі олардың еңбектеріне қол жеткізу мүмкіндігі көбірек болғандықтан Ресей ғалымдарының бұл бағыттағы зерттеулері мен тәжірибесін де қажетіне қарай пайдалануға болады. [2]. Алайда отандық терминографияның дамуына, өз мамандарымызды дайындап, өз орталықтарымызды қалыптастыруға да көбірек мән берген орынды. Әзірге біз терминография мәселелерін арнайы зерттеген Е.Әбдірәсіловтің «Қазақ терминографиясының ғылыми-теориялық негіздері» (2007) атты докторлық диссертациясын ғана атай аламыз. [1]. Терминография мәселелері жан-жақты зерттеліп жатса, соған сәйкес терминологиялық сөздік жасаудың тиімді тәсілдері, ұтымды да озық әдістемелері пайда болары сөзсіз. Негізгі терминдер: термин, термин түрлері, терминдердің берілуі, терминбөлшек, терминология, терминжүйе, терминография, қазақ терминографиясы, практикалық терминография, терминографиялық еңбектердің түрлері, терминологиялық сөздік, терминологиялық сөздік түрлері, терминологиялық сөздіктердің макроқұрылымы, терминологиялық сөздіктердің

микроқұрылымы, терминологиялық сөздіктердің медиақұрылымы, сөздік мақала, анықтама, анықтама беру, анықтама түрлері және т.б.

«Терминологиялық сөздік» атауы нұсқаулықта өте жиі қолданылатындықтан мәтінде оның «ТС» түріндегі қысқартылған нұсқасы қатар жұмсалады. Терминологиялық сөздік жасаушы нені білуге және қандай мәселелерге айрықша көңіл бөлуге тиіс? 1. Термин сөздігін жасауды мақсат еткен кез келген маман ең алдымен терминтанудың осы мәселені арнайы зерттейтін «терминография» деп аталатын саласы бар екенін біліп, оның негізгі ұғымдарымен және сөздікшілерге арналған әдебиеттермен, практикалық, әдістемелік құралдармен танысқаны абзал. Бұл сөздік жасаушының бағыт-бағдарын анықтап, сөздік түзуді неден бастап, қандай принциптерді басшылыққа алып, қандай талаптарға сай жасау қажеттігін біліп, жұмысты қалай ұйымдастырудың тиімділігін арттыру үшін өте қажет. ТС жасауда басшылыққа алып, пайдалануға ұсынылған негізгі әдебиеттер тізімі нұсқаулық соңында берілген. 2. Сөздіктің мақсаты айқын болғаны дұрыс. Терминологиялық сөздіктер түрлі мақсаттарды көздей отырып жасалады. Мысалы: аумақтық, уақыттық бағдарды немесе нақты бір салаға бағытталған сөздік түзуді көздей отырып, түрлі тілді тұтынушыға немесе мамандық иесіне арналып жасалуы мүмкін. 3. Сөздік жасаушы терминдер сөздігінің қандай түрлері бар екенін, олардың бір-бірінен айырмашылығын анық білуге тиіс. Терминдер сөздіктерінің бірнеше түрлері бар. Терминдер сөздіктері мақсаты мен құрылымына, тілдік бағдарына, көлемі мен қамтитын аумағына және басқа да ерекшеліктеріне байланысты бірнеше түрге бөлінеді. Сөздік қай түрін жасауды ұйғаруы негізінен сөздікшінің мақсаты мен алға қойған міндеттеріне сәйкес айқындалады. 4. Сөздіктің тілдік бағдары айқын болуы керек. Терминологиялық сөздің мақсаты белгіленіп, қандай сөздік түрін жасау керектігі нақтыланғаннан кейін немесе сонымен бір мезгілде оның тілдік бағдарын да айқындап алуға тура келеді. 5. Сөздіктің кімге, қандай маманға арналғанын яғни, салалық, уақыттық, қызметтік, көлемдік бағдарларын білу өте маңызды. Сөздікке қойылатын бұл талап оның мақсатымен тығыз байланысты. Дәлірек айтқанда терминологиялық сөздіктің мақсатынан туындайды. Ғылым мен техниканың, өнердің ұзақ жылдар, тіпті ғасырлар бойы үздіксіз дамуына байланысты олар іштей түрлі салаларға бөлініп, тармақталып кеткен. 6. ТС жасаушы терминнің қандай түрлері болатынын, олардың бір-бірінен айырмашылығы мен өзара ұқсас қырларын жақсы білуге тиіс. Терминдер бірнеше түрге бөлінеді. Арнаулы сөздік жасау барысында сөздіктің мақсатына сәйкес солардың қайсысын қамтып, қандай түрін алмау немесе оларға анықтама беріп, сілтеме жасау үшін алдымен оларды ажырата білуге тура келеді. 7. ТС жасаушы терминге берілетін анықтама түрлері мен оның басым нұсқасына сілтеме жасау тәсілдерін жақсы білуге міндетті. Негізінен терминологиялық түсіндірме сөздіктерде, энциклопедиялық терминологиялық сөздіктерде терминдерге тиісті анықтамалар, олардың дефинициясы беріледі. Ондай анықтамалар ұғым мәнін дәл ашып, нақты болуы және сөздік сипатына лайық болуы үшін сөздікші олардың айырмашылықтарын, оларға қойылатын талаптарды білуге тиіс. 8. Сөздікке енетін терминдерді алудың дереккөздерін білудің мәні зор. Терминдер сөздігін түзуші оған енетін терминдерді кездейсоқ жинамай, қандай дереккөздерді пайдалану қажеттігін білгені жөн. Сонда сөздікке оны пайдаланушы мамандарға қажетті терминдердің толық қамтылуы қамтамасыз етіліп, қолданушылар сұранысын өтеуге мүмкіндік жасалады. 9. Терминдердің арнаулы сөздікте берілуі де оның тиімділігін арттырады. Сондықтан терминдердің берілу тәртіптері мен ретін білу де сөздікшіге өте қажет. 10. Терминологиялық сөздіктерде жиі кездесетін кемшіліктерге жол бермеген жөн. ТС-терде жиі байқалып жататын кейбір кемшіліктер бар. Сөздік түзушілер соларға назар аударып, сөздік түзу барысында сондай олқылықтарға жол бермесе, сөздік сапасы артып, оның практикалық құндылығы, тиімділігі арта түседі.

Терминография – арнаулы сөздіктер түзудің жалпы әдіснамасы мен нақты тәсілдерін жасауды, терминологиялық сөздіктерді түріне қарай топтастыру мен жіктеудің қағидаттарын жасауды, жекелеген типтегі сөздіктерге арнаулы лексиканы таңдап алу мен оларды сөздікте

берудің, сипаттаудың, мағынасын түсіндірудің ғылыми негізделген қағидаттарын жасауды қарастыратын терминтанудың саласы. «Терминография» терминін 1971 жылы А.Д.Хаютин ұсынған болатын. [3]. Қазір бұрын қолданыста болған «терминологиялық лексикография», «ғылыми-техникалық лексикография» терминдерін «терминография» термині толық алмастырды деуге болады. «Терминограф» терминін 1975 жылы Э.Н.Натансон ұсынған. [4]. Терминологиялық сөздік жасаушылар әсіресе практикалық терминологияға көбірек көңіл бөлсе, сөздіктер сапасы жақсарып, олардың тиісті талаптарға сай жасалу мүмкіндігі арта түсері анық.

Терминологиялық сөздік жасаушы алдына нақты мақсат қояды. Яғни кез келген терминологиялық сөздіктің көздеген мақсаты болады. Терминологиялық сөздіктер терминнің мағынасын түсіндіру, өзге тілдегі терминді ұлт тіліне аударып беру, ғылыми ұғым жөнінде ақпар беру, оған қатысты маңызды мәліметтерді көрсету сияқты мақсаттарды көздейді. Сөздіктерге қойылатын өлшем талаптардың бірі – олардың мақсаты мен қызметіне байланысты түрлері. Қазақ терминологиялық сөздіктерін негізінен аударма сөздіктер және түсіндірме сөздіктер ретінде қарастырған дұрыс. Түсіндірме сөздіктердің өзі қазақ терминологиясында аз деуге болады. Соңғы жылдары әр салаға қатысты шығып жатқан терминологиялық сөздіктердің дені де аударма мақсатындағы сөздіктер [5].

Терминологиялық әдебиеттердің терминтану мәселелеріне арналған монографиялар, ғылым-танымдық еңбектер, терминологиялық анықтамалық, терминологиялық басылымдар, терминтанушылық жарияланымдар, терминологиялық құралдар сияқты түрлері бар.«Терминологиялық сөздік» атауы кең тарағандығына, өте жиі қолданылатындығына қарамастан, бұл терминнің түрлі әдебиеттерде «терминдер сөздігі», «терминдік сөздіктер» деген нұсқалары да жұмсалады.

Терминологиялық сөздіктің тілдік бағдары оның қанша тілді қамтитындығымен байланысты. Сөздіктің тілдік бағдары оның мақсатынан туындайды. Мәселен, түсіндірмелі терминологиялық сөздіктер негізінен бір тілді, ал аударма сөздіктер көбінесе екі тілді немесе үш, төрт, бес тіпті одан да көп тілдерді қамтуы мүмкін. Кеңестік кезеңнен қалыптасқан дәстүр бойынша бізде көбінесе екі тілді аударма сөздіктер жарық көріп келді. 90-жылдардан бергі уақытта жарық көрген жекелеген қазақша-орысша, қазақша-ағылшынша, қазақша-түрікше сөздіктер мен терминдер сөздіктері лексикографиядағы, терминологиядағы осы бағытта жасалған ізгі қадамдар [6].

Сөздіктің макроқұрылымы сөздіктің жалпы құрылымы мен түрлі лексикалық бірліктердің берілу сипаты. Макроқұрылымға сөздіктің оны құрайтын ішкі байланыстарынан тұратын өзіндік жүйе ретіндегі жалпы мәселелері жатады. Сөздіктің макроқұрылымын ТС құрылымының жалпы қағидаттары мен терминдердің сөздікте берілу қағидаттары, тілдік бірліктердің синонимдік, антонимдік, паронимдік қатынастары семантикалық өрістердің, тақырыптық және лексикасемантикалық топтардың сыртқы байланыстары түзеді. Сөздік жасауда бізде негізінен тілдік бірліктерді әліпби тәртібімен беру дәстүрі берік орныққан. Бұл белгілі бір сөзді, терминді іздегенде оны сөздіктен тез тауып алуға тиімді тәсіл. Алайда бұл тәсіл ұғымдардың өзара байланысын, олардың бір-біріне қатынасын көрсете алмайды. Ғылымда ұғымдар жүйесіне ерекше көңіл бөлінеді. Ұғымдар жүйесінің иерархиясын, әрбір ғылыми ұғымның сол жүйедегі алатын орнын, олардың өзара байланысын көрсету мамандар үшін өте маңызды. Сол себептен де сала мамандары ТС-тің ұғымдар жүйесін дәл бейнелегенін көбірек қалайды. Сол себептен де дәстүрлі әліпбилік тәртіптен гөрі жүйелік байланыстар көрініс табатын сөздіктерге басымдық беріп жатады [7].

Отандық терминологиялық сөздіктерге шолу жасап, олардың сөздікке қойылатын талаптарға сәйкестігін зерделегенде ұғымды жақтарымен қатар, кемшін тұстары да, көпшілігінде жиі кездесіп жататын бірқатар кемшіліктер де бар екендігі байқалады. Саланың немесе тар саланың ұғымдар жүйесін нақты көрсететін атаулардың да жүйелі болғаны, олардың арасына терминжүйеге қатысы жоқ терминдердің енбегені абзал.

Әдебиеттер тізімі

1. Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. Астана: Елорда, 2005, 208 б.
2. Герд А.С. Основы научно-технической лексикографии. Ленинград: Издательство ЛГУ: 1986, 71 с.
3. Гринев-Гриневиц С. В. Введение в терминографию: Как просто и легко составить словарь. Учебное пособие. Изд. 3-е, доп. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009, 224 с.
4. Гринев С.В. Введение в терминологическую лексикографию : Учебное пособие. Москва: МГУ, 1986, 102 с.
5. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. Алматы : Арыс, 2005, 616 б.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы : Дайк-Пресс, 2008 . 967 б.
7. Қазіргі кдзақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. Алматы: Сөздік-Словарь 2006, 264 б.

Аннотация

О месте качественных терминологических словарей, создании терминологических словарей, совершенствовании методики их создания, качественной, высокопрофессиональной реализации терминологической работы. Знание эффективных способов, рациональных и передовых методик создания терминологического словаря. Необходимо определить направление словаря, узнать, с чего начать словообразование, какими принципами руководствоваться, какими требованиями и как повысить эффективность организации работы. Макроструктура словаря общая структура словаря и характер передачи различных лексических единиц. Общие проблемы макроструктуры как самостоятельной системы, состоящей из составляющих ее внутренних связей словаря. Названия, четко отражающие систему понятий отрасли или узкой отрасли, также должны быть систематическими, среди которых не следует включать термины, не относящиеся к терминосистеме. Создатель терминологического словаря отметил, что необходимо хорошо знать, какие типы терминов существуют, чем они отличаются друг от друга и схожи между собой.

Abstract

About the place of high-quality terminological dictionaries, the creation of terminological dictionaries, improving the methods of their creation, high-quality, highly professional implementation of terminological work. Knowledge of effective methods, rational and advanced techniques for creating a terminology dictionary. It is necessary to determine the direction of the dictionary, find out where to start word formation, what principles to follow, what requirements, and how to improve the efficiency of the organization of work. Macrostructure of the dictionary the general structure of the dictionary and the nature of the transmission of various lexical units. General problems of the macrostructure as an independent system consisting of its internal dictionary connections. Names that clearly reflect the system of concepts of an industry or a narrow industry should also be systematic, among which terms that are not related to the term system should not be included. The creator of the terminology dictionary noted that it is necessary to know well what types of terms exist, how they differ from each other and are similar to each other.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES

UDC 338.48

A.E. Kopzhasarova, M.S. Meirmanov

master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan

Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan

aizhan.kopzhasarova84@mail.ru

DIRECTIONS OF TOURIST ARCHITECTURAL OBJECTS IN KAZAKHSTAN

Abstract

As one of the priority areas of the Republic's economy development, agriculture has a huge potential and largest reserve. The diverse climatic conditions made it possible to introduce diversification in the economy of this structure, which allowed the agro-industrial complex (AIC) to become one of the largest inter-industry complexes, combining several sectors of the economy aimed at the production and processing of agricultural raw materials and obtaining products from it that are brought to the end consumer.

This article provides the basic concepts and terms of architectural tourism; cultural and historical architectural buildings, traditions and symbols of color in different cultures; psychology and levels of color perception, features of the tourism industry in Kazakhstan; Considering the rating of interest of foreign tourists in types of tours, it is possible to draw a conclusion that for the most popular steppe safari tourism Kazakhstan is provided with resources, but at the same time the low level of development of infrastructure is observed. The national yurtochny towns restored and the revived traditions can become a basis for development of this tourism. Apparently from the submitted data, the steppe safari, namely trips on jeeps around steppes and national hunting uses the greatest interest at foreign consumers. Considering the rating of interest of foreign tourists in types of tours, it is possible to draw a conclusion that for the most popular steppe safari tourism Kazakhstan is provided with resources, but at the same time the low level of development of infrastructure is observed.

Keywords: Tourism, marketing, infrastructure, foreign tourists, culture, excursion, Kazakhstan.

Introduction

Market researches of the market of tourist services create a basis for effective use of territorial capacities of the country as initially market researches in tourism are directed not only to studying of demand and definition of the potential clients, but also to formation of the demand taking into account development and use of the available tourist capacity of certain territories.

Introduction in the world is observed in recent years the intensive growth of the market of tourist services. Tourism has the huge potential of growth, more considerable, than any other branch of economy.

According to forecasts of World Tourism Organization the flow of tourists will increase worldwide in 2012 and the persons will make more than 1 billion.

The domestic tourist market is actively connected to the international sphere of tourist and hotel services that represents the difficult organizational and technical and economic process demanding not only various knowledge in the field of tourism, professionalism in tourist and excursion activity, but also researches of appeal of the tourist market to foreign tourists.

Materials and methods

For assessment of appeal of tourism in Kazakhstan data of the market researches conducted by the international company "IPK" have been used.

Apparently from the submitted data, the steppe safari, namely trips on jeeps around steppes and national hunting uses the greatest interest at foreign consumers. For this type of tourism in Kazakhstan

there are 20 landscape zones presented by steppes with salty and fresh lakes. On the basis of the carried-out analysis of secondary data the following conclusions are drawn: for involvement of foreign tourists to Kazakhstan there are all necessary resources and a certain infrastructure. Considering the rating of interest of foreign tourists in types of tours, it is possible to draw a conclusion that for the most popular steppe safari tourism Kazakhstan is provided with resources, but at the same time the low level of development of infrastructure is observed. Even in the absence of infrastructure the organization of a travel and involvement of foreign tourists are possible since big financial investments aren't required.

The second place on the importance is allocated cultural informative to tourism which is presented by the Kazakh national culture, customs and mentality. It is especially relevant in the context of interest from the European and American tourists in recent years. For this tourism 7 zones as a part of which are available a piece of the Great silk way, the culture of nomads, more than 9 thousand monuments among which there are mausoleums of "Hodge-Ahmed Yassau", Aisha-Bibi, Babadzhi-Hatun, Karahan and Davutbek, mysterious the ancient settlement "Akyrtas", the underground mosque Beket-Ata are allocated. The most part of historical monuments of Kazakhstan was restored and continues to be restored [3].

The special appeal in foreign tourists is caused by a part of the Great silk way in Kazakhstan: the tourist can plunge into the atmosphere of wars of antiquity, pass in the ways of medieval batyrs, see the ruins of the ancient cities, mausoleums well-known once on all steppe of a bath of the ancient settlement Otrar, great variety of monuments of the Stone Age, parking, petroglyphs, to participate in excavation. The national yurtchny towns restored and the revived traditions can become a basis for development of this tourism.

On the third place at foreign tourists according to rating ecological tours as in Kazakhstan there are attractive natural resources and reserved places. Ecological tourism is referred to one of the most low-cost and attractive. For ecological tourism Kazakhstan has the untouched beautiful and attractive nature, flora and fauna. Ecological tourism in Kazakhstan gives the chance to tourists to learn the natural environment, to see natural monuments and sights, to watch for animals and birds, assumes a unification with the nature.

In Kazakhstan 900 attractive routes on national reserves and parks are provided. For foreign tourists there is an opportunity to watch for rare and the disappearing animal species, such as snow leopard, tyan-shansky bear, caracal, лунх, джейран and many - many others. In Kazakhstan 900 routes are developed, "bird's paradise" in reserves, special interest is shown by tourists to the Korgalzhinsky reserve [5].

Mountaineering gained the development in Kazakhstan: formation and building of alpine skiing bases is begun. In the republic there are 20 mountain zones provided by such massif as Medeo, Chimbulak, Tabagang, Joint stock company-Bulak and Kazakhstan Mount Ala Tau, Tien Shan.

Except mountaineering, attracts foreign tourists extremal, sporting and adventure types of tourism. The perspective direction in Kazakhstan beach tourism on the Caspian Sea, Lake Alakol, Balkhash, the Bukhtarminsky water reservoir is represented. Also tours in the form of rafting began to function (for example, on the Katun River or on river. Or), and the same mountain routes, but only laid out on more interesting (and respectively, more difficult for achievement) to places, and travelings by mountain bicycles. Besides, in the Kazakhstan market walks helicopter, with a paraplane, parachute jumps (Baysyerke's airfield), non-standard tours are cultivated.

Foreign tourists show interest in the Aral Sea which visit will allow to see unusual landscapes: the died port, the huge cemetery of the ships, salt valleys. Are interesting the trip to Baikonur, hotel accommodation intended for astronauts, survey of the place of start of legendary spaceships, their models and presence in case of start of new carrier rockets at least.

The considered resources and tourist possibilities of Kazakhstan bring to the fact that it is expedient to create the modern tourist product. The most important component of optimization of the market of tourist services is development of a new tourist product of Kazakhstan which would be

competitive in the world market of tourist services and won a foreign tourist segment for its attraction to Kazakhstan. As necessary components of a new tourist product it is possible to select the following:

- use of natural resources of Kazakhstan with a favor for the country and as least wasteful segment of a tourist product;
- use of historical, cultural, architectural sights which can attract the tourist and induce to make a trip, with further application of tourist profit on their maintenance and development;
- use of the equipment of the international level (means of accommodation of tourists, restaurant equipment for rest, sports activities, etc.);
- possibilities of an eredvizheniye which in a certain measure depend on a mode on the different types of transport used by tourists.

Treat specific features of a tourist product:

- the difficult system of relations between different material and non-material components of service;
- extremely elastic demand in relation to income level and the prices depending on political and social conditions;
- consuming is in most cases carried out directly on the place of production of tourist service;
- existence of the distance separating a customer from a product and the place of consuming;
- dependence on such variables as space and time;
- inflexible production;
- influence of the external factors having force majeure character (weather, an environment, a policy in the field of tourism, the international events, etc.).

At the same time it is necessary to consider that process of purchase of a concrete tourist product begins long before commission of the act of purchase and sale. Decision-making by the consumer is subject to influence of a number of factors. It solves problems of various scale and complexity, however has the steady structure including the following stages: awareness of need for a travel and formation of a purpose of visit, information search, preshopping assessment of alternatives, purchase and consumption.

For introduction of a competitive national tourist's product it is necessary to consider its specifics and to form it taking into account unique opportunities of tourist space of the republic, namely:

–cultural and historical space saturated various historical and cultural objects: monuments history, cultures, architecture, including the museums, theaters, the exhibition centers, parks, reserved zones and so forth;

–the natural tourist space is kept practically in original state and attracts tourists with the rich natural tourist resources giving the chance to do active sports, to contact to the untouched nature and maloizmennyy natural landscapes. Such type of space is made by reserves, wildlife areas, national parks and other nature protection territories;

–the ethnic space — here is meant all set of the values of the people connected with the concrete historical phenomenon.

Creation of attractive image is impossible only by means of resources of the country, the whole complex, namely the developed infrastructure, consistent state policy, various programs and excursions is for this purpose necessary [1; 145].

At the same time, developing the strategy of development of tourism, it is necessary to estimate objectively constraining negative factors and to make recommendations for elimination of the existing problems to which it is possible to carry:

the high risk level for tourists — Kazakhstan is referred to unsafe the region. In this regard for formation of positive image it is necessary to advance new associative images of this territory through media, to cover positive interesting events, to actively propagandize and advertize the country beyond her limits;

lack of qualified personnel — presence of the qualified labor in this area is very limited. For overcoming personnel problems it is necessary to develop professional tourist education in the republic, including on the basis of studying of the best practices and the international cooperation;

inefficient tax policy — tax authorities raise illegal payments at businessmen, the due returns, the VAT detain, unevenly tax the enterprises. In this case improvement of tax policy of the state, in particular, in the field of improvement of the special tax modes and optimization of all tax policy in general is necessary;

limited transport opportunities — the limited choice of airlines, inconvenient schedules of flights, the high prices of air tickets, a difficult order of receipt of a visa. In this regard adoption of the serious political and economic decisions aimed at the development of railway transport, construction of qualitative highways and all road infrastructure is required.

The greatest gain of tourist flows is noted in Almaty, Astana and the Western regions of Kazakhstan where the high business activity is observed.

Development of entrance tourism and indicators of its competitiveness in the state are in direct dependence on such factors as:

- level of development of national economy;
- availability of tourist resources;
- visa system for foreign tourists;
- development of the sphere of a tour operator product and services;
- improvement of a product in tourist destinations;
- condition of transport and infrastructure;
- policy of the state in the field of tourism;
- effective marketing.

Forming of the sector of outbound tourism depends on the following factors:

- indicators of income of the population;
- indicators of an expense and consumption by the population of material benefits and services;
- indicators of differentiation of income of the population, level and poverty lines;
- cultural factors and relation of consumers to tourism;
- indicators of the generalizing assessment of level and quality of life of the population;
- social and demographic characteristics of the population of the country.

Results and discussion

For Kazakhstan development of the international tourism becomes one of perspective and priority tasks. Questions of increase in the competition in this market are staticized in the light of the last government decisions.

Limited transport opportunities — the limited choice of airlines, inconvenient schedules of flights, the high prices of air tickets, a difficult order of receipt of a visa. In this regard adoption of the serious political and economic decisions aimed at the development of railway transport, construction of qualitative highways and all road infrastructure is required.

The greatest gain of tourist flows is noted in Almaty, Astana and the Western regions of Kazakhstan where the high business activity is observed.

Development of entrance tourism and indicators of its competitiveness in the state are in direct dependence on such factors as:

- level of development of national economy;
- availability of tourist resources;
- visa system for foreign tourists;
- development of the sphere of a tour operator product and services;
- improvement of a product in tourist destinations;
- condition of transport and infrastructure;
- policy of the state in the field of tourism;
- effective marketing.

Forming of the sector of outbound tourism depends on the following factors:

- indicators of income of the population;
- indicators of an expense and consumption by the population of material benefits and services;

- indicators of differentiation of income of the population, level and poverty lines;
- cultural factors and relation of consumers to tourism;
- indicators of the generalizing assessment of level and quality of life of the population;
- social and demographic characteristics of the population of the country.

For Kazakhstan development of the international tourism becomes one of perspective and priority tasks. Questions of increase in the competition in this market are staticized in the light of the last government decisions.

Formation of the hotel industry exerts strong impact on development of entrance tourism. Researches have shown that the main tendencies in development of hotel business of Kazakhstan are:

- the specialization of a number of hotels allowing to be guided more accurately by certain segments of consumers taking into account various signs;
- globalization and concentration of hotel business, occurrence of representatives of new international hotel chains;
- the widespread introduction of new means of communication and information technologies allowing to carry out deep and system economic diagnostics;
- introduction of new technologies in the business strategy of the hotel enterprises, in particular, wide use of the Internet for the purpose of advance of hotel products and services.

One of infrastructure elements of tourism is transport. The main transport problems in tourism it is possible to call the following:

- neediness of the air transport during the seasonal period;
- discrepancy of quality of transport services to price level;
- use of transport according to the charter program having certain restrictions, for example time as according to the charter program a tour is offered only within the concrete duration of stay.

Are of particular importance in the industry of tourism of the enterprise of food. As the main problems in the sphere of food in Kazakhstan foreign tourists note not various kitchen and low level of service.

The analysis of activity of the Kazakhstan travel agencies has allowed to reveal also the following problems and shortcomings of their activity:

1) in the sector of entrance tourism of a problem, connected with execution of visas and high price level in hotels and on the air transport;

2) backwardness of animation activity. It is expedient to develop the separate animation program for children and adult family members as in different age categories various interests for the tourists coming families. The importance acquires knowledge of supply and demand that for them is interesting and attractive what types of rest they prefer;

3) in spite of the fact that the Ministry of tourism of RK allocates funds for participation in the international exhibitions, the most part of firms, being small business enterprises, aren't able to afford to participate in them therefore most often they are limited only to their visit;

4) the shortage of regular and charter flights of the local air transport in the period of a season. In the Kazakhstan market one large airline "Eyre Astana" which takes exclusive positions on aviation market functions. Several foreign airlines function, however the available park during the seasonal period doesn't provide the existing demand for flights. Many foreign airlines tried to enter the Kazakhstan market, however so far their attempts are unsuccessful;

5) level of service and quality of service is insufficiently high. Even the available high quality hotels completely don't conform to the international standards on the level of service and service that is caused by inefficient personnel policy;

6) limitation of resources for use of instruments of marketing, absence of marketing specialists.

The carried-out analysis has allowed to draw a conclusion that at the present stage for creation of an attractive tourist product in Kazakhstan it is expedient to solve the following problems:

- formation and development of external communications in the locations of tourist resources;
- creation of conditions and preferences for development of activity of the travel agencies which are engaged in reception of foreign tourists;

- formation to the effective, corresponding needs of foreign tourists of the industry of public catering and support of the state in providing with the air transport;
- professional development of tourist personnel, training abroad, use of foreign experience of conducting tourist business.

In general it is possible to draw a conclusion that the Kazakhstan tourism has powerful potential and attracts foreigners not only the resources, but also original and original cultural heritage.

Conclusion

Considering the rating of interest of foreign tourists in types of tours, it is possible to draw a conclusion that for the most popular steppe safari tourism Kazakhstan is provided with resources, but at the same time the low level of development of infrastructure is observed. Even in the absence of infrastructure the organization of a travel and involvement of foreign tourists are possible since big financial investments aren't required. On the basis of the carried-out analysis of secondary data the following conclusions are drawn: for involvement of foreign tourists to Kazakhstan there are all necessary resources and a certain infrastructure.

References

- 1 Dracheva E.L., Zavayeva Yu.V., Ismayev D.K., *Ekonomika y organizatsia turizma: internatsionalny turizm* [Economy and organization of tourism: international tourism]. Moscow, KNORUS, 2007, 566 p.
- 2 Zorin Y.V., Kvartalnov V.A. *Ensiklopedya turisma* [Tourism encyclopedia],– Moscow, Finance and statistics, 2003, 368 p.
- 3 Mazbayev O.B. *Turizm Kazakhstana. Sostoyanie. Problemy. Puti razvitia// /nastoyashee y budushee*–2013. Tourism in Kazakhstan. Condition. Problems. Development ways — Almaty, 2013, 229 p.
- 4 *Turizm v Kazakhstane. Vidy turizma v Kazakhstane* [Tourism in Kazakhstan. Types of tourism in Kazakhstan]. Available at; <https://glonasstravel.com/destination/strany-i-goroda/kazaxstan/> (14 November 2020).
- 5 *Turizm Kazakhstana* [Tourism of Kazakhstan]. Available at: <https://www.orexca.com/rus/kazakhstan/tourism.htm>
- 6 *Dostoprimechatel'nosti Kazakhstana* [Sights of Kazakhstan]. Available at: <https://tonkosti.ru>
- 7 Zhansagimova A.E. *Formirovaniye turistkogo klastera v usloviyakh razvitiya innovatsionnykh protsessov v ekonomike Respubliki Kazakhstan* [Formation of a tourist cluster in the context of the development of innovative processes in the economy of the Republic of Kazakhstan]. Available at: <https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder10302/%D0%94%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F%20%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0%20%D0%96%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%B0%D0%B3%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9%20%D0%90..pdf> (28.05.2021).

Түйін

Республика экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі ретінде ауыл шаруашылығы үлкен әлеуетке және ең үлкен резервке ие. Әр түрлі климаттық жағдайлар осы құрылымның экономикасын әртараптандыруға мүмкіндік берді, бұл агроөнеркәсіптік кешеннің (АӨК) өндіріске және өңдеуге бағытталған экономиканың бірнеше салаларын біріктіретін, ірі салааралық кешендердің біріне айналуына мүмкіндік берді. ауылшаруашылық шикізаты және олардан соңғы тұтынушыға жеткізілетін өнім алу.

Бұл мақалада архитектуралық туризмнің негізгі түсініктері мен терминдері келтірілген; мәдени және тарихи сәулет құрылымдары, дәстүрлер мен түрлі мәдениеттердегі түстердің рәміздері; түстерді қабылдау психологиясы мен деңгейлері, Қазақстандағы туризм индустриясының ерекшеліктері; Шетелдік туристердің экскурсия түрлеріне қызығушылығының рейтингін ескере отырып, біз ең

танымал дала сафари туризмі үшін ресурстармен қамтамасыз етілген, бірақ сонымен бірге инфрақұрылымдық дамудың төмен деңгейі туралы қорытынды жасауға болады. Қалпына келтірілген ұлттық киіз үйлер мен қалпына келтірілген дәстүрлер осы туризмді дамытуға негіз бола алады. Ұсынылған деректерден көрініп тұрғандай, шетелдік тұтынушылардың қызығушылығы - дала сафаріі, атап айтқанда джиппен далада саяхаттау және ұлттық аң аулау. Шетелдік туристердің турлар түрлеріне қызығушылығының рейтингін ескере отырып, біз Қазақстанға ең танымал далалық сафари туризмі үшін ресурстармен қамтамасыз етілген, бірақ сонымен бірге инфрақұрылымның даму деңгейінің төмендігі туралы қорытынды жасауға болады.

Аннотация

Как одно из приоритетных направлений развития экономики республики сельское хозяйство имеет огромный потенциал и самый большой резерв. Разнообразные климатические условия позволили осуществить диверсификацию экономики данной структуры, что позволило агропромышленному комплексу (АПК) стать одним из крупнейших межотраслевых комплексов, объединяющих несколько секторов экономики, направленных на производство и переработку сельскохозяйственного сырья и получения из него продукции, которая доводится до конечного потребителя.

В этой статье представлены основные концепции и термины архитектурного туризма; культурные и исторические архитектурные сооружения, традиции и символы цвета в разных культурах; психология и уровни восприятия цвета, особенности туристической индустрии Казахстана; Рассматривая рейтинг интереса иностранных туристов к видам туров, можно сделать вывод, что для наиболее популярного степного сафари-туризма Казахстан обеспечен ресурсами, но при этом наблюдается низкий уровень развития инфраструктуры. Восстановленные национальные юрточные городки и возрожденные традиции могут стать основой для развития этого туризма. Как видно из представленных данных, наибольший интерес у зарубежных потребителей вызывает степное сафари, а именно поездки на джипах по степи и национальная охота. Рассматривая рейтинг интереса иностранных туристов к видам туров, можно сделать вывод, что для наиболее популярного степного сафари-туризма Казахстан обеспечен ресурсами, но при этом наблюдается низкий уровень развития инфраструктуры.

УДК 725.711

К.К. Нурашева¹, А.Е. Есенова¹, А.Н. Орымбасар², Х. Арипов¹

¹ д.э.н., профессор, некоммерческое акционерное общество «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан

¹ канд. социол. наук, некоммерческое акционерное общество «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан

² магистр экономики, менеджер по продажам, ТОО «2 GIS», Шымкент, Казахстан

¹ магистрант, некоммерческое акционерное общество «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан

КЕЙТЕРИНГ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ФОРМА ОБСЛУЖИВАНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСТОРАННОГО ТИПА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье кейтеринг рассматривается как современная форма организации выездного питания. Кратко изложено формирование рынка кейтеринговых услуг на мировом рынке и показана работа кейтеринговых компаний Казахстана. Выполнен анализ кейтеринга как одной из прогрессивных форм услуг общественного питания. Показан процесс совершенствования услуг кейтеринга на рынке Казахстана, выявлены перспективы развития этой отрасли. Рассматривается специфика кейтеринга как нового направления в сфере деятельности предприятий ресторанного типа, предлагается последовательность учета и проведения анализа кейтеринговых услуг. На примере казахстанской компании «Crystal Catering» освещается состояние организации кейтеринговых услуг, организационная структура компании. С точки зрения современных требований к культуре питания

кейтеринг изучен как прогрессивная форма организации выездного питания, составлен SWOT-анализ.

Ключевые слова: кейтеринг, общественное питание, выездное обслуживание, SWOT- анализ, кейтеринговой компании в Казахстане.

Введение

Человеческая деятельность, направленная на совершенствование технологий, развитие новых видов бизнеса никогда не стоят на месте и постоянно развиваются, достигая высших ступеней. В этом плане стремительное развитие получает ресторанный бизнес, и в его составе кейтеринг как новейшее направление в отрасли общественного питания.

На сегодняшний день кейтеринг активно развивается не только в столицах стран, но и в крупных мегаполисах, областных центрах и больших городах регионов нашей страны. Это объясняется тем, что расширяется количество видов сервиса, их качество, а также растет востребованность такого рода услуг среди городского населения, связанное с повышением доходов населения, ростом динамики жизни современного человека.

Кейтеринг приобретает особую актуальность в связи с тем, что жители городов используют свое основное время на дела, которые связаны с учебной, работой и общественной жизнью, и поэтому предоставление предприятиями питания функции обслуживания населения готовыми блюдами и домашней кухней становится фактом повседневной жизни.

Кейтеринг трактуется как выездное ресторанный обслуживание в любом помещении по выбору клиента [1, 2]. Рынок кейтеринга в Казахстане стал развиваться не так давно, но сегодня организовать обед, ужин или выездное мероприятие стало намного проще. Кейтеринг-услуги оказывают многие кафе, рестораны, а также появляется все больше компаний, специализирующихся только на выездном обслуживании. При этом в экономической литературе Казахстана тема кейтеринга еще не рассмотрена в должной мере. Именно поэтому кейтеринг заинтересовал авторов данной статьи с точки зрения наиболее эффективной формы услуг общественного питания, имеющей перспективу. Мы задались целью изучить кейтеринг как форму организации выездного питания, составить SWOT-анализ, подробно изучить особенности организации кейтеринговых услуг на примере казахстанской компании, показать процесс совершенствования услуг кейтеринга на рынке Казахстана.

В работе были использованы общенаучные методы, такие как системный анализ, синтез, литературный, сравнительный, исторический, статистический и другие методы исследования.

Методической основой работы послужили научные труды отечественных и российских авторов, а также информационные услуги различных статистических органов, источники и статьи из периодической печати. При написании статьи использовались материалы Интернета, интервью в газетах, журналах, которые давали руководители крупных фирм, оказывающих кейтеринговые услуги.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Анализ показал, что в Казахстане основными направлениями развития технологии обслуживания на предприятиях общественного питания - барах, ресторанах, кафе являются:

1. создание концепции общественного питания, при котором интерьер оформлен в национальном или экзотическом стиле, а также в меню возможно микс кухонь и стилей;
2. возникновения сетей «виртуальных» ресторанов, которые осуществляют прием заказов через сайты в сети Интернет и предоставляют доставку клиентам;

3. блюда приготавливаются в присутствии посетителей, как правило для того, чтобы способствовать привлечению потребителей и повышения объемов продаж;
4. в работу внедряется мерчандайзинг (другими словами – сбыт продукции и услуг); это тип направление можно рассматривать как один из методов создания потребительских предпочтений (дизайн блюд и напитков и т.д.);
5. обслуживание организовывается по системе кейтеринг - технология обслуживания в ресторанном бизнесе по типу выездного сервиса [3].

Сегодня в некоторых ресторанах стираются границы обычного обслуживания, т.к. они оказывают и услуги кейтеринга. Вместе с тем, в таком крупном мегаполисе как Алматы есть компании, занимающиеся чисто услугами кейтеринга. Вообще кейтеринг (англ. catering – общественное питание, ceter – поставлять продукцию, обслуживать потребителя) понимается как выездной ресторан, который выполняет функции работника или предприятия, поставляющего продукты питания в согласованное место и время, таких как напитки, посуду и все необходимое для организации приема, банкетов вне ресторана, проведение фуршетов, новогодние мероприятия, свадебные торжества, корпоративная новогодняя вечеринка и других крупных зрелищных мероприятий [4, 5].

В мировой практике известны грандиозные выездные пиры, которые своим размахом покоряли не только современников, но до сих пор производят впечатление на потомков. Следует отметить, сегодня выездное обслуживание стало нормой: заказ еды с доставкой могут позволить себе и организации, и частные лица, организующие банкет, фуршет, корпоративную вечеринку или шикарное свадебное застолье [6]. Казахстанские компании оказывают практически все существующие виды услуг кейтеринга, которые в зависимости от вида обслуживания и предпочтений заказчика делятся на

- кейтеринг в помещении
- социальный кейтеринг
- кейтеринг вне ресторана
- разъездной (по контракту на поставку продукции)
- розничная продажа
- VIP-кейтеринг

Мировой рынок индустрии кейтеринга начал развиваться около ста лет назад в США. В тот период шло масштабное строительство небоскребов и возникла острая необходимость организации питания большого количества рабочих. По данным компании ACNielsen, ежегодный рост мирового рынка кейтеринга составляет 13 процентов [7]. Причины его быстрого подъема вполне очевидны.

Во-первых, крупные и средние компании чувствуют надобность в организации цивилизованного питания для собственных сотрудников. Во-вторых, средний служащий далеко не всякий раз располагает возможностями для полноценного обеда в заведении. В-третьих, кейтеринговая компания принципиально отличается от традиционного ресторана.

Кейтерер имеет возможность организации мероприятия для покупателей на их территории (в кабинетах, квартирах, дачных жилищах и т.д.) и на нейтральной территории (в всевозможных банкетных залах, залах для приемов, мероприятий, выставочных холлах и т.д.). Правильная организация кейтеринга включает в себя не только искусство приготовления разнообразных блюд, но и красочное оформление стола, умение эффектно подать блюда и учесть все нюансы при проведении любых торжественных и деловых мероприятий.

Также получила распространение идея обеспечения питанием сотрудников крупных промышленных компаний и офисных работников бизнес-центров в Европе, чтобы эффективной организовать рабочий день. В России кейтеринг стал развиваться примерно с 1986 года, когда французская компания Potel & Chabot пришла на московский рынок. Первыми заказчиками кейтеринга в России стали иностранные компании, начавшие выходить на российский рынок примерно в это же время. После этого, начиная с 1990-х

годов российский рынок кейтеринга начал наполняться новыми операторами кейтеринговых услуг в крупных городах - Москве и Санкт-Петербурге [8].

В Казахстане кейтеринг начал развиваться позже, однако рестораторы быстро освоили новый вид бизнеса. Особое распространение получили следующие виды сервиса.:

- фуршеты;
- банкеты;
- кофе-брейки;
- барбекю;
- свадебные торжества;
- юбилеи и т.д.

Как свидетельствует мировая практика, на формат и методику проводимых в течение года мероприятий с применением услуг кейтеринга влияют количество праздников, экономическая и политическая ситуация в стране, погода и т.д.

Можно отметить четыре сезона:

- Первый сезон приходится на Новый год и Рождество Христово. Самый востребованный формат – банкеты и фуршеты. Их доля составляет 25-30% от общего годового количества заказов.

- Во второй сезон начинается с мая, включает июнь, летние месяцы и частично сентябрь. Такие мероприятия, как выпускные вечера, свадьбы, корпоративные праздники проводятся в этот период. Обычный формат – пикник, фуршет, составляет около 50% заказов.

- Третий сезон – вторая половина февраля, март, апрель, затем сентябрь-ноябрь. Мероприятия: презентации, выставки, семинары, бизнес-тренинги. Формат – кофе-брейк, коктейль, фуршет. Этот период приносит 25-30% доходов.

- Отстойный период, характеризующийся низкой продуктивностью, это месяцы – январь и август. Формат мероприятий составит менее 10% заказов – это ужины, коктейли, частные вечеринки [9].

Надо сказать, некоторую конкуренцию кейтеринговым компаниям составляют индивидуальные предприниматели, которые по заказу приносят еду в организации, обычно обслуживают от 5 до 10 человек в одном здании. Подобный вид услуг, несмотря на дешевизну, не дают гарантии качества еды и риски, связанные с обслуживанием. Эти услуги востребованы небольшими группами сотрудников. Напротив, кейтеринговая служба предоставляет гарантию на качество продуктов, соответствие производственного процесса технологическим и санитарным нормам, персонал имеет высокую квалификацию, профильное образование и опыт. К тому же, качество сервиса и ассортимент услуг в кейтеринговых компаниях существенно выше того, что предлагают малые конкуренты.

Так, например, корпорация «Compass Group» (Великобритания) по всему миру предоставляет услуги VIP-кейтеринга, осуществляет организацию питания в аэропортах и организацию социального питания (обслуживает 23 армии различных государств) [7].

Второй по величине лидер мировой кейтеринг-индустрии – международная группа «Sodexo» (Франция) насчитывает более 420 000 сотрудников, работающих на объектах в 80 странах мира. Sodexo предоставляет услуги по организации питания для различных отраслей бизнеса, включая промышленность, удаленные объекты, медицинские и образовательные учреждения, исправительные учреждения, дома престарелых. [7, 8].

По данным Forbes.kz специалистами в Казахстане были проанализированы лучшие кейтеринговые компании со стопроцентным казахстанским содержанием в Астаны и Алматы. Был составлен рейтинг этих компаний, на которые приходится наибольшее количество проведенных мероприятий. За 2019 год высокие рейтинги имели «Royal Catering» (более 650 мероприятий), «Almaty Catering» (более 300 крупных мероприятий), «Ежик-кейтеринг» (более 300 мероприятий), «Crystal Catering» (более 250 мероприятий), «Калинка кейтеринг» (более 20 000 обслуженных гостей) [9].

В последнее время перспективы развития рынка кейтеринговых услуг связаны с активным привлечением инвестиционных средств в сферу кейтеринга, в результате чего кейтеры совершенствуют свою деятельность по следующим направлениям:

– расширение ассортимента блюд в соответствии с популярными тенденциями питания в казахстанском обществе. Следует отметить, что все большая часть населения страны стремится вести здоровый образ жизни, правильно питаться, соблюдать всевозможные посты, уделять внимание составу компонентов в каждом блюде предлагаемого покупателям рациона, изучают количество калорий, содержание консервантов, красителей, лактозы, сахара, соли и т.д. Кейтеринговые компании вводят циклическое меню, которое повторяется через определенный промежуток времени – 2, 3 или 4 недели. Дело в том, что одной из проблем в сегменте корпоративного питания остается однообразность меню, когда блюда длительное время не изменяются и приедаются.

– в последнее время операторы кейтеринга разрабатывают и предлагают клиентам комплекс дополнительных услуг, включающий изготовление свежевыжатых соков, молочных коктейлей, доставку чая с ароматами и добавками, кофе, десертов и фруктов прямо в рабочие кабинеты, вендинговых аппаратов, обслуживание переговорных комнат;

– улучшение эластичности и мобильности кейтеринговых компаний, что означает снижение стоимости одного блюда при увеличении числа заказов ;

– развитие качества предоставляемых услуг;

– разработка рационов с учетом индивидуальных потребностей участников мероприятия; например одним из ограничений кейтеринга является отсутствие индивидуального подхода, обычно общее меню готовится для всех приглашенных на мероприятие;

– организация логистики, проведение грамотной маркетинговой политики и исследований рынка, наибольшее использование всех наличных ресурсов;

– оптимизация работы и поиск новых каналов продвижения кейтеринговых услуг;

– составление квалифицированных инновационных проектов и коммерческих предложений кейтеринг-операторами, так как большинство компаний на рынке кейтеринга еще не нашли свое конкурентное преимущество.

Способности кейтеринга не ограничиваются численностью участников, местом проведения, сложностью заключений для организации мероприятия. Кейтеринг имеет возможность быть как в виде маленькой вечеринки в пригородном жилище (барбекю, шашлыки на природе) или же огромного корпоративного мероприятия, в котором принимают участие несколько сотен человек. Все зависит от воображения и возможностей покупателей кейтеринговых услуг.

Казахстанская кейтеринг-сфера очень молода, ей не более 17 лет. Полноценная статистика по сфере кейтеринговых услуг в Казахстане пока не ведется. Единственный статистический материал на сайте Комитета по статистике Республики Казахстан – «Объем услуг по предоставлению продуктов питания и напитков (общественное питание)» [10].

Сегодня национальный кейтеринг еще не построен, он продолжает формироваться на изучении стандартов мировых специализированных компаний и известных отелей. На заре ее становления сложность старта заключалась в поиске капитала, в самоорганизации – обычно любой сервис работает под сформировавшийся спрос на рынке, а в данном случае его попросту не было. Было непонятно как организовать бизнес, потому что потребитель сам не знал, как это должно выглядеть. Опыт заимствовали у иностранных коллег и отрабатывали на первых клиентах. Клиент ориентированность стала ключевой характеристикой данного бизнес-направления. Однако, несмотря на практическое отсутствие единых стандартов, уже сегодня казахстанский рынок характеризуется высокой конкуренцией. В крупных городах страны найдется до 100 компаний, предлагающих все или некоторые виды кейтеринга.

Сегодня рынок кейтеринга в Казахстане включает рестораны и отели, которые предлагают кейтеринг в дополнение к своему основному направлению. Самую большую долю рынка обслуживают профильные кейтеринг-компании. Это компании с широким портфолио, основательной материальной и технической базой, персоналом более 50 человек и способностью готовить до 500 блюд в день. Они на профессиональном уровне обслуживают масштабные события. Практически все компании имеют свои сайты, которые стараются сделать красочными и привлекательными для клиента. К примеру, сайт кейтеринговой компании «Crystal Catering» выглядит следующим образом [11, 12] (рисунок 1).

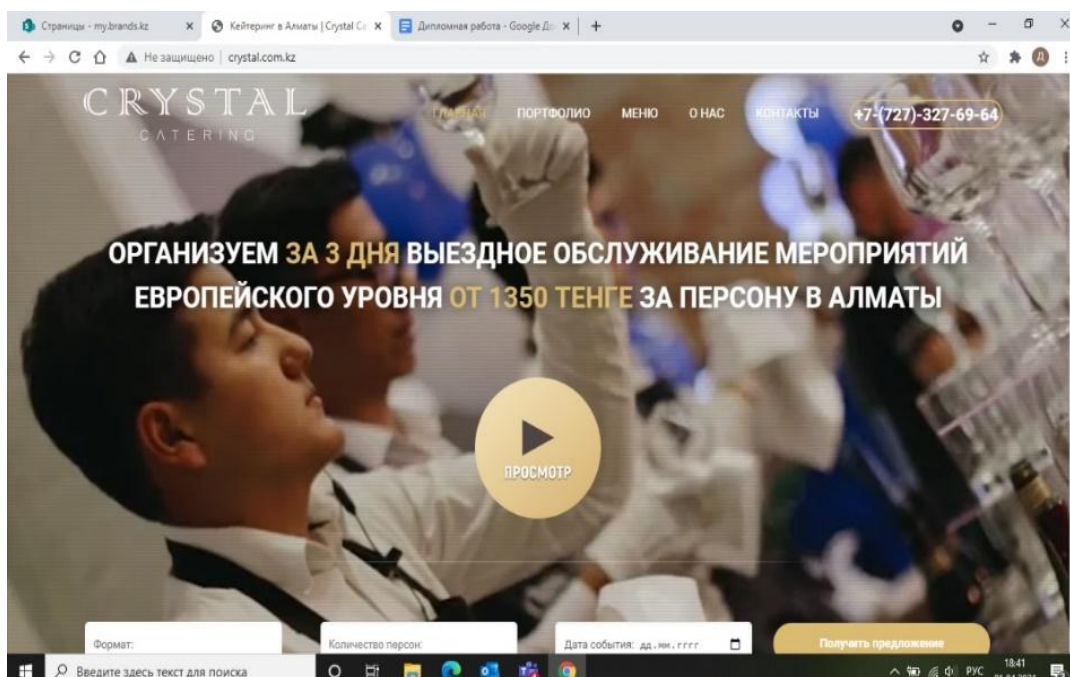
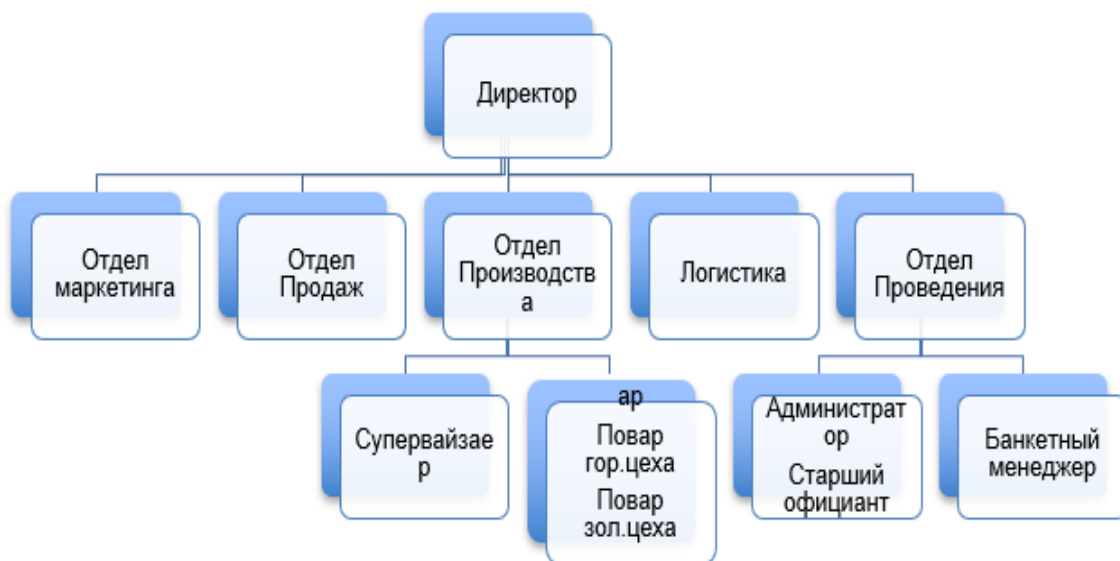

Рис. 1- Сайт кейтеринговой компании «Crystal Catering»

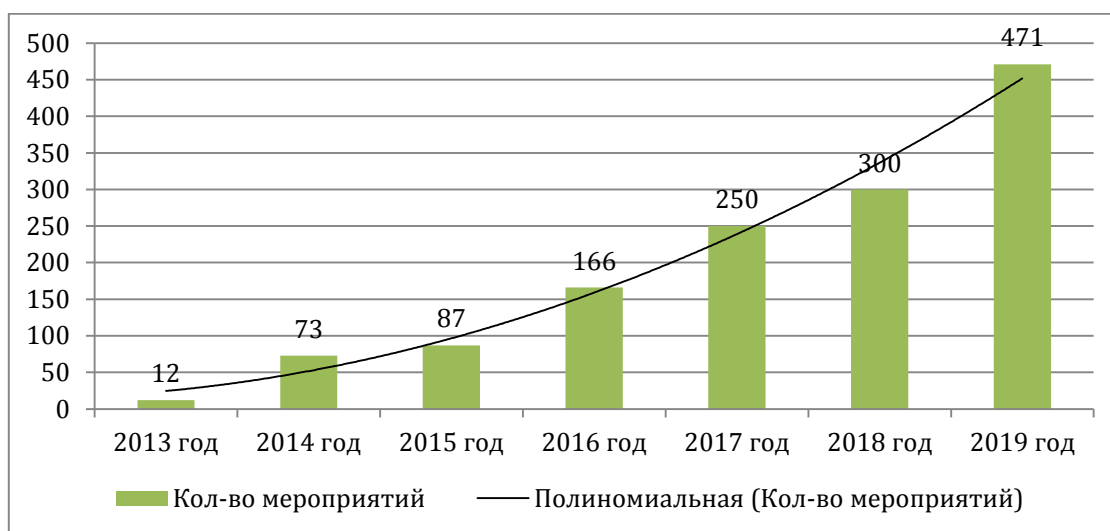
Организационная структура компании формировалась постепенно (рисунок 2). В компании работает постоянный и привлекаемый персонал так как услуги кейтеринга требуют быть постоянно мобильными и готовыми на масштабные проекты. На данный момент на постоянной основе работают 19 человек. К привлекаемому персоналу относятся официанты, повара, кухонные рабочие, водители, грузчики, администраторы, оформители и флористы. За 7 лет деятельности компании была создана своя база привлекаемого персонала, который пополняется из месяца в месяц, из года в год.

Примечание – составлено автором на основе отчета компании
 Рис. 2- Организационная структура ТОО «Кристалл кейтеринг»

Начав с 12 мероприятий в год в 2013 году, компания доросла до 471 мероприятий в 2019 году (рисунок 3). Динамика роста увеличения составляет 3925.

Примечание – составлено авторами на основании отчета компании
 Рис. 3 - Количество мероприятий с 2013 по 2019 год

Компания предлагает следующие услуги:

1. Кофе-брейк – традиционный спутник бизнес-мероприятий. Чаще всего на кофе-брейках встречается выпечка и сладости, после которых, порой участников мероприятий клонит ко сну. В «Crystal Catering» разработано исключительное меню для кофе-брейков - закуски, стимулирующие мозговую активность. Brain food - лучшее решение для деловой конференции.
2. Праздничный стол – огромный выбор индивидуальных ресторанных блюд и организация сервиса прямо на дому у клиентов. Лучший способ провести незабываемый праздник с семьёй и родными. Необычные способы сервировки и подача блюд на высшем уровне.

3. Презентации, приемы, выставки и вечеринки в европейском стиле чаще всего сопровождаются фуршетом. На фуршетах «Crystal Catering» заказчики могут выбрать яркие страницы анимаций, индивидуальный дизайн фуршетных линий и необычные способы сервировки. Такие фуршеты рассчитаны до 6000 гостей.

4. Более официальный формат мероприятия – банкет обычно длится от 4-х до 7 часов. Для мероприятия предлагается специальный дизайн накрытия столов и текстиля, а также изысканное меню. Формат банкета позволяет организовать обслуживание до 3500 гостей [11].

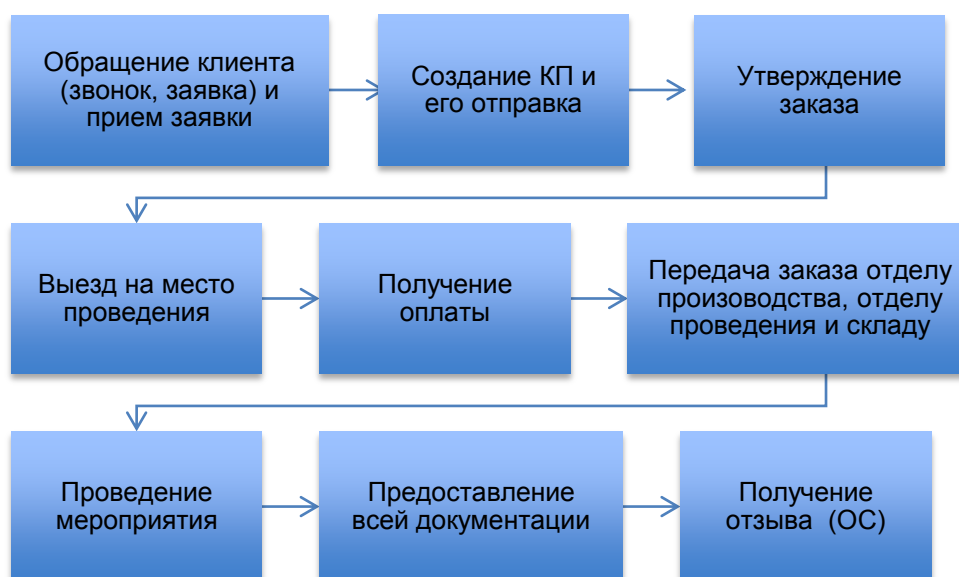
Источником формирования финансового ресурса ТОО «Crystal Catering» выступает операционная прибыль компании, которая рассчитывается как разница между выручкой от реализации и суммой материальных и других затрат, которые включаются в себестоимость продукции (услуг и работ). Прибыль поступает в распоряжение компании и управляется самостоятельно директором. Карта бизнес-процессов компании ТОО «Crystal Catering» показана на рисунке 3.

Другая компания «Vanilla Catering» оказывает следующие услуги [13]:

- обслуживание в офисе до 50 человек;
- детские дни рождения;
- торжественные мероприятия;
- стилизованное оформление;
- ледяные скульптуры.

Несколько по-другому выглядит ассортимент услуг компании «Cater.kz»:

- кофе-брейк; организация кофе-брейков на любой площадке от 1000 тенге на человека;
- фуршет – «Сделаем фуршет для Ваших гостей бесподобным и незабываемым»;
- гости на дому и в офисе – «Мы возьмем все хлопоты по приготовлению на себя и порадует Ваших гостей»;
- чайный стол на банкет – «Поможем украсить сладкий стол Ваших самых важных мероприятий».

Примечание – составлено авторами на основе изучения литературы [11]

Рисунок 4- Карта бизнес-процессов компании ТОО «Crystal Catering»

Компания «Ёжик» на рынке общественного питания уже более 12 лет, а на рынке кейтеринга более 7-ми [14]. Оказывает следующие услуги:

- кофе-брейки;
- фуршеты;
- банкеты;
- пикники;
- аренду шатров;
- аренду мебели, барной стойки;
- аренду посуды, оборудования, текстиля.

Можно отметить, что одной из тенденций развития кейтеринга в Казахстане стал рост интереса целевой аудитории к организации дорогостоящих и масштабных банкетов. Число таких заказов выросло как минимум вдвое за последние несколько лет. Средний чек подобного мероприятия может превышать сто долларов на одного человека.

Помимо премиальных торжеств, растет спрос на креативные презентации. Сегодня кейтеринговые фирмы стремятся выйти за рамки стандартного набора услуг и берут на себя также событийное наполнение и оформление мероприятий: подготовку и проведение концертной программы, фейерверка, фото и видеосъемки, оформления помещений и т.д.

Для любого бизнеса важно реально видеть те рычаги, которыми он может управлять – внутренние ресурсы компании, а также понимать факторы, находящиеся вне зоны воздействия – внешние угрозы. Простое понимание этих моментов уже экономит бюджет и время. В этом плане SWOT-анализ позволяет выявить причины эффективной или неэффективной работы организации на рынке. Это краткая выжимка маркетинговой информации на основании которой делается вывод о том, в каком направлении организация должна развивать свой бизнес и в конечном итоге определяется распределение ресурсов по сегментам. По результатам анализа можно разработать маркетинговую стратегию или гипотезу для дальнейшей проверки.

SWOT-анализ кейтеринга помогает ответить на следующие вопросы:

- использует ли организация свои внутренние сильные стороны или уникальные преимущества в бизнес стратегии? Если компания не имеет особых отличительных преимуществ, то какие из ее потенциальных сильных сторон могут ими стать?
- являются ли слабости компании достаточно уязвимыми местами для конкуренции и/или они не дают возможности использовать определенные положительные обстоятельства?
- какие благоприятные возможности дают организации реальные шансы на успех при использовании ее квалификации и доступа к ресурсам?
- какие угрозы стоит учесть менеджеру чтобы запланировать стратегические действия для хорошей защиты?

Полный SWOT - анализ кейтеринга показан в таблице 1. Уровень развития кейтеринга в Казахстане сильно отличается от мира в целом, однако так или иначе эта сфера развивается по общеустановленным правилам. У кейтеринга, как и у любого направления в бизнесе, есть свои сильные и слабые стороны, а также возможности и угрозы, из них вытекающие.

Удобство – еще один из сильных факторов в кейтеринге. Кейтеринговая компания обеспечит непринужденность обстановки, отсутствие посторонних людей и никаких физических затрат. Заказанные блюда доставляются в специальных терм контейнерах либо доводятся до готовности на месте торжества. Украшение и уборка территории, обеспечение столовыми приборами, посудой и мебелью, сервировка стола, музыкальное сопровождение, мытье посуды, – все это также берет на себя кейтеринговая компания. Конфиденциальность очень важна для клиентов из люкс-сегмента.

Проведение ситуационного анализа показало, что сильными сторонами ТОО «Кристалл кейтеринг», является собственное производство кулинарных и кондитерских изделий, квалифицированный постоянный штат сотрудников, индивидуальный подход к каждому клиенту, 90 % положительных отзывов (согласно полученной информации от клиентов).

Слабыми сторонами являются отсутствие фундамента по менеджменту компании – стандартов качества, стратегии развития, прописанных бизнес-процессов, работы с персоналом и его обучение, а также отсутствие конкурентного преимущества.

Возможностями компании является усовершенствование деятельности фирмы с помощью клиентоориентированности и ее дальнейшее развитие с целью стать Лидером на рынке Казахстана. Угрозами для компании является снижение спроса на кейтеринг-услуги, появление новых компаний на рынке, демпинг цен, экономическая ситуация в стране, а также последствия пандемии коронавируса в Казахстане.

Таблица 1 - SWOT- анализ кейтеринга в Республике Казахстан

<p><i>S – сильные стороны</i> Удобство для клиентов; Быстрое обслуживание; Широкий диапазон доступных блюд;</p>	<p><i>W – слабые стороны</i> Предубеждение потребителей против предварительно готовых блюд; Неразвитость кейтеринговых услуг в Казахстане; Низкая платежеспособность клиентуры; Сильное влияние факторов сезонности</p>
<p><i>O – возможности</i> Использование всех возможностей рекламы; Увеличение прибыли; Удовлетворение разнообразного спроса потребителей; Выход на новые рынки и расширение территории бизнеса</p>	<p><i>T – угрозы</i> Ограничения, введенные на массовые мероприятия из-за карантина; Ухудшение материального положения общества; Снижение качества продукции у поставщика; Ухудшение экономической ситуации в РК</p>

Заключение

Организация выездного питания или же кейтеринга является довольно многообещающим направлением. Сейчас в доставке готовых блюд заинтересованы все больше компаний и частных лиц. При этом, по словам большинства игроков ресторанного рынка, указанный сегмент еще отдален от собственного насыщения. А это означает, собственно, что на рынке есть место для новых компаний.

Следует отметить, что казахстанский потребитель уже не хочет просто вкусно поесть, он желает получить уникальную концепцию подачи блюд в соответствии с мировой культурой обслуживания. Его давно перестала удивлять традиционная фуршетная линия вдоль стены, что не может не радовать игроков рынка.

В целом, рынок кейтеринга в Республике Казахстан не заполнен, находится на стадии становления и формирования, а темпы развития только набирают обороты. Потребительские предпочтения еще не до конца сформированы, и конкурентная среда выглядит весьма неразборчиво. На одном поле работают и крупные кейтеринговые компании, и рестораны высокого уровня, и компании, ориентированные на средний класс. Ввиду не наполненности рынка весьма перспективно развитие различных сегментов кейтеринга в РК. С быстрым темпом жизни этот сегмент будет развиваться достаточно быстро.

Список литературы

1. Ардонская И.И. Ресторанный бизнес. Кейтеринг. – СПб.: ГУСиТ, 2015. – 189 с.
2. Бондаренко Г.А. Менеджмент гостиниц и ресторанов. – М.: Новое знание, 2016.–217с.
3. Голубева Т.Н. Ресторанный бизнес в России: технология успеха. – М.: Юнити-Дана, 2017. – 520 с.

4. Халворсен Ф. Основы кейтеринга. Как организовать выездное обслуживание. – М.: Ресторанные ведомости, 2011. – 304 с.
5. Нугамерова Г.Э. Кейтеринг в ресторанном бизнесе: динамика и тенденция развития. – М.: Феликс, 2012. – 156 с.
6. Лысенко А. Кейтеринг, или как рестораторы решают проблему дефицита площадей // Бизнес. – М.: – 2015. – № 10. – С.23-26.
7. Официальный сайт Forbes.kz Доступно на: <https://forbes.kz/finances/markets/> (от 28 мая 2021 г.).
8. Официальный сайт Центра ресторанного бизнеса. Доступно на: <http://www.center-restoratora.ru/articles/196/> (от 27 мая 2021 г.).
9. Актуальное исследование рынка стационарного кейтеринга (с 2012 г. по 2017 г. с прогнозом до 2018 г.). Доступно на: https://proffadmin.ru/upload/news/experts_opinion/2015/05/19/1/issledovanie.pdfhttps://proffadmin.ru/upload/news/experts_opinion/2018/05/19/1/issledovanie.pdf (от 26 мая 2021 г.).
10. Официальный сайт Комитета по статистике Республики Казахстан. Доступно на: <http://www.stat.gov.kz/> (от 25 мая 2021 г.).
11. Официальный сайт Кейтеринговой фирмы «Crystal Catering». Доступно на: <http://krystal.kz/> (от 28 мая 2021 г.).
12. Устав компании ТОО «Crystal Catering». Алматы, Мартебе, 44 Доступно на: www.crystal.com.kz (от 28 мая 2021 г.).
13. Официальный сайт Кейтеринговой фирмы Cater.kz. Доступно на: <http://cater.kz/> (от 29 мая 2021 г.).
14. Официальный сайт Кейтеринговой фирмы «Ёжик». Доступно на: <http://ezhik.kz/> (от 29 мая 2021 г.).

Түйін

Бұл мақалада кейтеринг қазіргі заманғы тамақтандыру түрі ретінде қарастырылады. Әлемдік нарықта қоғамдық тамақтандыру қызметтері нарығының қалыптасуы қысқаша сипатталған және Қазақстандағы кейтеринг компанияларының жұмысы көрсетілген. Қоғамдық тамақтандырудың прогрессивті формаларының бірі ретінде кейтерингті талдау жүргізілді. Қазақстандық нарықта қоғамдық тамақтандыру қызметін жетілдіру процесі көрсетілген, осы саланың даму перспективалары айқындалған. Мейрамхана типіндегі кәсіпорындар қызметінің жаңа бағыты ретінде кейтерингтің ерекшелігі қарастырылады, қоғамдық тамақтандыру қызметін есепке алу мен талдаудың бірізділігі ұсынылады. «Crystal Catering» қазақстандық компаниясының мысалында қоғамдық тамақтандыру қызметін ұйымдастыру жағдайы, компанияның ұйымдастырушылық құрылымы атап көрсетілген. Кейтеринг мәдениетіне қойылатын заманауи талаптар тұрғысынан тамақтануды ұйымдастырудың прогрессивті түрі ретінде кейтеринг зерттелді, SWOT-талдау жасалды.

Abstract

In this article, catering is considered as a modern form of catering organization. The article briefly describes the formation of the catering services market in the world market and shows the work of catering companies in Kazakhstan. The analysis of catering as one of the progressive forms of public catering services is carried out. The process of improving catering services in the market of Kazakhstan is shown, and the prospects for the development of this industry are identified. The article considers the specifics of catering as a new direction in the field of activity of restaurant-type enterprises, and suggests the sequence of accounting and analysis of catering services. On the example of the Kazakh Company "Crystal Catering", the state of the organization of catering services, the organizational structure of the company is highlighted. From the point of view of modern requirements for food culture, catering has been studied as a progressive form of organizing field meals, and a SWOT analysis has been compiled.

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES

ӘОЖ 328-125

Б.Ж. Бөрібеков¹, К.Р. Сартаева¹, А.М. Амантаев²

¹ магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
¹ з.ғ. к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

² Нотариустың көмекшісі, Шұбарсу ауылы, Ордабасы ауданы, Түркістан облысы, Қазақстан

ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН МИГРАНТТЫҢ ЖЕКЕ БАСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Түйін

Мақалада қылмыстық құқық бұзушылық жасаған мигранттардың жеке басының криминологиялық сипаттамасы қарастырылған. Қазақстан аумағында қылмыс жасаған ТМД елдерінен келген көшіп-қонушы адамдардың сипаттамаларын талдау қылмыстық қол сұғушылықты негіздейтін осы қылмыскерлер тобына тән факторларды анықтауға және бағалауға, алдын алу қызметінің бағыттарын айқындауға мүмкіндік береді. Бұл үш түйінді криминологиялық проблемалардың тығыз бірлігін көрсетеді: қылмыскердің тұлғасы, қылмыстық мінез-құлықтың себептері мен механизмі, қылмыстың алдын-алу. Мигранттарды жіктеу қажет болып көрінеді, өйткені бұл қылмыстық көріністердің әртүрлі көлеміне, мигранттардың белгілі бір топтарының қылмысының даму тенденцияларына және осы қылмысқа қарсы сараланған шаралар әзірлеудің маңыздылығына байланысты. Көші-қон, табиғаты бойынша адамдардың шекарадан өтетін әртүрлі қозғалыстарының жиынтығы ретінде, мигрант мәртебесінде қылмыс жасай алатын және жасай алатын субъектілердің белгілі бір тізімін береді. Қазақстан аумағында қылмыс жасаған ТМД елдерінен келген көшіп-қонушы адамдарды зерттеу нәтижелері қылмыскерлердің осы түрінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсетеді.

Кілттік сөздер: мигрант, қылмыскердің жеке басы, қылмыстық құқық бұзушылық, көші-қон, пайдакүнемдік қылмыс, криминологиялық сипаттама, ТМД, қылмысқа қарсы күрес.

Қылмыс жасаған адамның (қылмыскердің жеке басының) сипаттамаларын зерттеу әрқашан криминологияның басты міндеттерінің бірі болды. Қылмыстарға сәтті қарсы тұру, егер қылмыскердің жеке басын зерттеуге ерекше назар аударылса ғана мүмкін болады, өйткені бұл олардың жасалу себептерінің тасымалдаушысы болып табылатын адам.

Криминологияда қылмыскердің жеке басы деп адамның жеке басының басқа адамдармен әр түрлі және жүйелі өзара әрекеттесу процесінде қалыптасқан әлеуметтік маңызды жағымсыз қасиеттерінің жиынтығы түсініледі [1].

Теориялық және практикалық маңызы бар аз зерттелген және өзекті проблемалардың қатарына қылмыс жасаған мигрант туралы ілім жатады. Бұл субъектілердің қылмыстық әрекеті үнемі өзгеріп отыратын жағдайлар мен өздігінен пайда болатын өмірлік жағдайлардың жиынтығымен анықталады. Сонымен бірге, мигранттар жасаған заңсыз әрекеттер проблемалық жағдайларды қылмыстық әдістермен, әдістермен және құралдармен дәлелді түрде шешу процесі болып табылады.

Біздің зерттеуімізге қатысты, қылмыскердің жеке басын криминологиялық зерттеу мақсатында Қазақстан аумағында қылмыс жасаған ТМД елдерінен келген көшіп — қонушы адамдардың сипаттамаларын талдау қылмыстық қол сұғушылыққа себепші болатын осы топқа тән факторларды анықтауға және бағалауға және соның негізінде алдын алу қызметінің бағыттарын айқындауға мүмкіндік беруі тиіс екенін атап өткен жөн. Бұл үш түйінді криминологиялық проблемалардың тығыз бірлігін көрсетеді: қылмыскердің тұлғасы,

қылмыстық мінез-құлықтың себептері мен механизмі, қылмыстың алдын-алу.

Қылмыспен күрестің тиімділігі тұрғысынан, М. М. Бабаевтың пікірінше, келушілер қылмысы проблемасына жүгіну қылмыстар мен келушілердің (уақытша мигранттардың) жеке басы өзіндік ерекшеліктің айқын дәлелі болып табылады, оны түсінбестен тек себептерді ғана емес, сонымен бірге бізді қызықтыратын құбылыстың ауқымын да білу мүмкін емес [2].

Криминологиялық тұрғыдан ТМД елдерінің мигранттарының келесі түрлері үлкен қызығушылық тудырады:

1. ТМД елдерінен заңды көші-қон субъектілері: келудің жарияланған мақсаты олардың ниеттеріне сәйкес келетін шетелдіктер; басқа мемлекеттің аумағында пана іздеген адамдар, оның ішінде бұрынғы КСРО-ның құрамына кіретін басқа мемлекеттің азаматтығын алмаған бұрынғы КСРО азаматтары; бұрынғы КСРО-ның Республика-мемлекеттерінің азаматтары; азаматтығы жоқ адамдар; қос азаматтығы бар адамдар.

2. ТМД елдерінен заңсыз көші-қон субъектілері: кірудің жарияланған мақсаты олардың ниеттеріне сәйкес келмейтін шетелдіктер; жалған құжаттар бойынша келетін шетелдіктер; Қазақстанға заңсыз келген, криминалдық қызметті жүзеге асыратын шетелдіктер.

Мигранттарды жіктеу қажет болып көрінеді, өйткені бұл қылмыстық көріністердің әртүрлі көлеміне, мигранттардың белгілі бір топтарының қылмысының даму тенденцияларына және осы қылмысқа қарсы сараланған шаралар әзірлеудің маңыздылығына байланысты.

Көші-қон, табиғаты бойынша адамдардың шекарадан өтетін әртүрлі қозғалыстарының жиынтығы ретінде, мигрант мәртебесінде қылмыс жасай алатын және жасай алатын субъектілердің белгілі бір тізімін береді. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес аталған мигранттардың барлық санаттары "шетелдік азаматтарға" немесе "азаматтығы жоқ адамдарға" жатады.

Қазақстан аумағында қылмыс жасаған ТМД елдерінен келген көшіп-қонушы адамдарды зерттеу нәтижелері қылмыскерлердің осы түрінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін көрсетеді.

Мигранттардың қылмыстарының барлық жиынтығын қылмыс жасауды ынталандыру бойынша құрылымдау, оларды үш топқа бөлу орынды болып көрінеді: кәсіби қылмыстық қоғамдастыққа кіретіндер және қоғамға қарсы мінез-құлық өмір салты; сотталған және қайта қылмыс жасаған, бірақ қылмыстық әлеммен байланысы жоқ адамдар; және алғаш рет қылмыс жасаған адамдар.

Көші-қон қылмысының мазмұны мигранттардың белгілі бір бөлігінің тұрақты қылмыстық мінез-құлқының болуын көрсетеді:

1) қасақана (ұйымдасқан, кәсіби және т. б.) және өзекті-анықтау (ситуациялық-қылмыстық мінез-құлық);

2) мінез-құлықтың қылмыстық-ситуациялық түрі, виктимдік-ситуациялық және кездейсоқ-ситуациялық.

Мигранттардың қылмыстық мінез-құлқының мотивациясын анықтау өте қиын, өйткені тіркелген және ашылған қылмыстарда олардың белгілі бір бөлігі ғана анықталған. Егер біз қылмыстық көріністердің мотивациялық компонентін қарастыратын болсақ, онда ол келесідей көрінеді.

Мигранттардың әрбір екінші қылмысы өзіншілдікке негізделген. Жеке (отбасылық) мотивтер, олардың пайда болуы жаңа өмірлік ортада кездесетін айыруларға байланысты, сонымен қатар олар қылмыс жасаған кезде негізгі мотив ретінде әрекет етеді. Қылмыстық көріністердің арасындағы айырмашылықтар өткен қылмыстық тәжірибенің болуымен немесе болмауымен және нақты өмірлік жағдайлармен, әлеуметтік-экономикалық шектеулер мен айырулардың өлшемімен де анықталады. Мигранттар неғұрлым аз жабдықталған және интеграцияланған болса, соғұрлым олар заңға қайшы келетін табыс алу әдістеріне жүгінуі мүмкін. Болашақта кейбір мигранттар үшін мұндай әдістерді қолдану өмір сүру нормасына

айналуы мүмкін, содан кейін олар кәсіби қылмыскерлер тобына ауысады, ал басқалары экономикалық және әлеуметтік жағдайының тұрақтануына, жергілікті әлеуметтік-мәдени ортаға тығыз енуіне байланысты толығымен тоқтап қалуы мүмкін.

Бұл зерттеудің маңызды компоненттерінің бірі мигранттардың азаматтық тиесілігіне байланысты сипаттамаларын зерттеу болып табылады. Мұндай талдау алдын-алу шараларының тиімділігін бағалауға мүжіят қарауға мүмкіндік береді.

Қылмыстардың ең көп саны, жоғарыда атап өткеніміздей, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан азаматтарының үлесіне келеді.

Әлемдік еңбек нарықтарында мигранттар негізінен жергілікті жұмысшылар арасында сұранысқа ие емес жұмыс орындарын алады. Бұл келесі әрекеттер:

- жоғары қарқынды еңбекті қоса алғанда, біліктілікті талап етпейтін лас, ауыр және/немесе қауіпті жұмыс;

- демалыс және ойын-сауық саласын қоса алғанда, қоғамдық қызмет көрсету саласында біліктілігі төмен немесе орташа жұмыс;

- жеке салада күтім жасау және қызмет көрсету бойынша жұмыс;

- экономиканың көлеңкелі және қылмыстық секторларындағы жұмыспен қамту [3].

Сауда саласы, әсіресе қалалық нарықтар форматында, Орталық Азия мемлекеттерінен келген мигранттармен (заңды да, заңсыз да) қарқынды түрде толықтырылып отырғаны тән. Бұл, біздің ойымызша, тарихи қалыптасқан "еңбек бөлінісі" мен осындай нарықтарда этникалық диаспоралардың дәстүрлі болуымен байланысты. Алайда, қалалық базарлардың жұмысы да, сатылатын контрафактілік өнімдер өндірісі де ақша айналымы жылдам жүретін салалар болып табылады. Бұл жағдай мигранттарды тартады, олардың мүліктік цензурасы көп жағдайда өте төмен. Бірқатар демографтар жүргізген зерттеулер әртүрлі ұлт өкілдерінің көші-қон мінез-құлқы халықтардың өмір салты мен өмір салтының ерекшеліктеріне, этностардың білім деңгейіне, дәстүрлеріне, әртүрлі жинақталған көші-қон тәжірибесінің әсеріне байланысты екенін көрсетеді. Қылмыстық көші-қонға қатысты әртүрлі әлеуметтік топтардың, оның ішінде этностардың мінез-құлқық белсенділігінің өзгеруі мигранттарды қабылдайтын қалалар үшін криминогендік аспектіде бірқатар қосымша проблемалар туғызды.

Көптеген сенімділікпен әртүрлі елдердің қылмыстық топтары өздерінің заңға бағынатын отандастарының қауымдастықтарын қылмыстық әрекетті дамыту үшін өзіндік база ретінде пайдаланады деп ұсынуға болады. Бұл тек экономикалық бағыттағы қылмыстарға ғана емес, сондай-ақ есірткі құралдарының заңсыз айналымына байланысты қылмыстарға да қатысты. Бұл жерде мигранттардың жеке сипаттамалары, көбінесе этникалық ортадағы мінез-құлқық стандарттарына байланысты, Орталық Азия мемлекеттерінен келген мигранттарды осы түрдегі қылмыстарға "қосу" тетіктеріне әсер ететін сияқты. Мәселен, Тәжікстан азаматтары, қылмыстық қоғамдастықтардың қатысушылары бүгінде есірткі құралдары мен психотроптық заттардың заңсыз айналымы нарығындағы жетекші орындардың бірін иеленді. Тәжік қылмыстық топтары апиын, героин, гашиштің жетекші экспорттаушылары болып табылады. Сонымен бірге, зерттеу көрсеткендей, Қылмыстық секторда, атап айтқанда есірткі бизнесінде "жұмыс" іздеу Тәжікстаннан келген мигранттардың басым бөлігі үшін білім деңгейі төмен және кәсіби деңгейде алдын-ала анықталған.

В. В. Соболников мигранттардың жекелеген топтары шынымен де есірткінің елге енуін жеңілдететін ортаны құратынын айтады. Бұған мигранттардың өздері үшін жана өмір жағдайларына бейімделу дәстүрлері мен тетіктері ықпал етеді - мысалы, бейімделудің бастапқы кезеңінде жиі қажет болатын берік қоғамішілік ынтымақтастық. Автор мигранттардың белгілі бір тобының құрамында есірткі бар заттарға қандай да бір мәдени және институционалдық бейімділігін атап өтіп, мұндай бейімділікті есірткіні қабылдаушы қоғамға әдейі жылжытумен анықтауға болмайды деп атап өтті [4].

Есірткі құралдарының заңсыз айналымындағы Тәжікстан мен Өзбекстан

азаматтарының қылмыстық белсенділігінің артуы этно-мәдени бейімділікке байланысты емес, есірткі айналымы қылмыстық пайда алу тұрғысынан өте тиімді болып табылады. Біздің ойымызша, есірткі сатқаны үшін ұсталған мигранттардың көпшілігі қабылдаушы елде есірткіні жылжыту туралы емес, қарапайым пайда табу туралы ой қозғады.

Республика экономикасында болып жатқан жаһандану процестері еңбек ресурстарының ұтқырлығының артуына және жұмыс күшінің сыртқы ағынына қажеттіліктің туындауына ықпал етеді. Экономикалық дағдарыстың салдарын ескере отырып, импорт пен халықаралық білім алмасуға деген қажеттілік артады деп айтуға болады.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдері КСРО ыдырағаннан кейін қалыптасқан бірыңғай көші-қон жүйесін білдіреді. Бұл көші-қон жүйесінде елдер әлі де жалпы инфрақұрылыммен, коммуникациямен, экономикалық, қаржылық, әлеуметтік-мәдени және гуманитарлық байланыстармен байланысты.

Соңғы жылдары Қазақстан еңбек мигранттарын тартудың өңірлік орталығына айналды, бұл бірінші кезекте экономиканың тұрақты дамуының оң үрдістеріне, республика халқының өмір сүру деңгейінің салыстырмалы түрде жоғары болуына байланысты [5].

Қазақстан Республикасы ОАР елдерінен келген мигранттар үшін қабылдаушы болып табылады, мигранттардың негізгі бөлігі көрші Қырғызстан мен Өзбекстаннан келеді. Бұл фактіні сыртқы еңбек мигранттарымен жұмыс істеуге жауапты инфрақұрылымды құра отырып, аймақ елдері республикаларының басшылығы түсінеді және жақсы біледі.

Осылайша, 2006 жылы Қырғызстанда сыртқы еңбек көші-қоны туралы заң қабылданды, онда Қырғыз Республикасының сыртқы көші-қон саласындағы мемлекеттік саясатының негізгі бағыттары белгіленген. Оның негізгі мақсаттары:

- сыртқы еңбек көші-қоны процестерін реттеу;
- Қырғыз Республикасының Еңбек нарығының қажетті жұмыс күшіне қажеттілігін қанағаттандыру, экономиканың тиімділігін арттыру мақсатында оның ұтымды және теңгерімді құрылымын қалыптастыру;
- Қырғыз Республикасы азаматтарының ұлттық еңбек нарығындағы бос жұмыс орындарына орналасуға басым құқығын қамтамасыз ету;
- заңсыз сыртқы еңбек көші-қонының алдын алу және болдырмау;
- еңбекші-мигранттарды құқықтық және әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ету;
- Қырғыз Республикасының азаматтарын шет елдерге тарту және жұмысқа орналастыру бойынша басқа мемлекеттердің квоталарын белгілеуге жәрдемдесу;
- Еңбек көші-қоны саласындағы халықаралық актілерге қосылу кезінде Қырғыз Республикасы азаматтарының мүдделерін қорғау;
- еңбек нарығындағы бос орындар туралы дерекқорды қалыптастыру, Қырғыз Республикасы азаматтарының шетелде еңбек қызметін ұйымдастыру мүмкіндігі және Қырғыз Республикасының халқын мемлекеттік бұқаралық ақпарат құралдары арқылы үнемі хабардар ету.

Занда Қырғыз Республикасының 18 жасқа толған азаматтары шет елдерде еңбек қызметімен айналыса алатын жағдайлар белгіленген. Қырғыз Республикасының азаматтары оның шегінен тыс жерлерде жөнелтушілердің делдалдығы арқылы не жеке жолмен жұмысқа орналаса алады. Көші-қон саласындағы мемлекеттік уәкілетті орган Қырғыз Республикасының азаматтарын одан тыс жерлерде жұмысқа орналастыруды ұйымдастырады [6].

Қырғызстанға ұқсас, Өзбекстанда Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі жанындағы сыртқы еңбек көші-қоны мәселелері жөніндегі агенттік бар. Жаңа агенттікті құрудың алғышарты сыртқы еңбек көші-қоны процестерін басқаруды қажетті орталықтандыру, сондай-ақ республикада жұмыс күшінің экспорты мен импортының қолданыстағы тетігін жаңғырту қажеттілігі болды [7].

Қырғызстаннан Қазақстанға мигранттар негізінен ауыл шаруашылығы саласында жұмысқа орналасу мақсатында барады. Онда ең алдымен ауылдық жерлерден, әсіресе

Қырғызстанның оңтүстік облыстарынан келген иммигранттар жұмыс істейді, олардың білім деңгейі көп жағдайда орташа деңгейден жоғары емес.

Жұмысқа орналастыру салалары бойынша Қырғызстаннан Қазақстанға келетін мигранттардың жұмысқа орналастыру салалары бойынша: құрылыс — 34%, сауда — 26%, қызмет көрсету саласы — 24%, қоғамдық тамақтану саласы — 11%, ауыл шаруашылығы — 5% бөлінеді.

Астанада мигранттар түрлі қызмет түрлерімен айналысады. Олардың ішінде ең көп тарағандары-жұмысшы мамандықтары, содан кейін мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдарда қызметші ретінде жұмыс істеу. Олардың оннан бір бөлігі оқиды [8].

Өзбекстаннан келген еңбек мигранттары Жұмыспен қамтудың түрлі салаларында жұмыс табады. Зерттеушілер Чулик пен Алимова Өзбекстан азаматтарының Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы еңбек көші-қоны бойынша зерттеу жүргізіп, мигранттар кәсіптерінің келесі шегін атап өтті [9].

Мигранттардың кәсіби құрылымы

Кәсіп түрі	жұмыспен қамтылған еңбек мигранттарының % - ы
Құрылысы	31,0
Базардағы саудагерлер	31,9
Ауыл шаруашылығы	8,9
Наубайшылар	6,9
Аспазшылар	8,5
Басқа (арнайы дайындықты қажет етпейтін жұмыс)	5,2

Қырғызстаннан келген мигранттардың көпшілігі орта немесе орта арнаулы білімі бар. Респонденттердің 46% Қазақстанға кеткенге дейін тұрақты жұмыс орны және тұрақты табысы болмаған [10].

Қырғызстаннан келген мигранттардың білім деңгейі келесідей бағаланады: Бішкектен келген мигранттар арасында жоғары білімі бар — 40%, аяқталмаған жоғары — 2%, орта — 58%; Шу облысынан келген мигранттар арасында жоғары білімі бар — 11%, аяқталмаған жоғары-23%, орта-49%, аяқталмаған орта-17%. Ресейге және алыс шетелге кететіндердің білім деңгейі Қазақстанға кететіндердің білім деңгейінен асып түседі.

Астанаға келгендердің жартысына жуығы жоғары білімді, 41,4%, ал ғылыми дәрежесі бар адамдар саны 5,3%. Мигранттардың оннан бір бөлігі (9,6%) аяқталмаған жоғары білімге ие. Бұл негізінен ЖОО студенттері, бірінші кезекте ЕҰУ. Л.Н. Гумилев. Сұралғандардың 16, 9% – ы арнайы орта немесе техникалық, 17, 2%-ы жалпы орта, 4,0% – ы кәсіптік – техникалық, 4,9% - ы бастауыш білім алады.

Еңбек көші – қонына қатысатын әйелдер арасындағы білім деңгейі тиісінше ерлерге қарағанда - 2,38, - 2,51 жастағыларға жоғары екенін атап өткен жөн. Ресеймен салыстырғанда Қазақстан білікті емес мигранттардың көп санын тартады. Қазақстанда Өзбекстаннан келген мигранттардың орташа деңгейі 2 жылды құрайды (орта мектеп). Мұның түсіндірмесі Қазақстанда ауыл шаруашылығы қызметкерлеріне жоғары сұраныс болуы мүмкін. Қазақстанда ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істейтін Өзбекстаннан келген еңбек мигранттарының 85,7% - ында тек Орта білім бар. Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде көшіп-қонушылар арасында білім берудің ең төмен деңгейі (2,16 жас) Мақтаарал ауданында байқалды, ал еңбек көшіп-қонушылары үшін негізгі қызмет түрі ауыл шаруашылығы болып табылатын басқа облыстарда орташа көрсеткіш 2,42 жылды құрады. Алматы облысында ең жоғары (2,91) білім деңгейі [9].

Әдебиеттер тізімі:

1. Криминология / под ред. Кудрявцева В.Н., Эминова В.Е., 3-е изд. перераб. и доп. М.: Юристъ, 2007, 124 б.
2. Уголовная политика / под ред. Бабаева М. М., Пудовочкина Ю. Е., Андрианова В. К. Москва: Российский государственный университет правосудия (РГУП), 2018, 76 б.
3. Тюруканова Е. Влияние миграции на рынок труда // Отечественные записки, 2007, № 4(36), С. 56-70.
4. Собольников В.В. Миграционная преступность как фактор безопасности и контекст формирования концепции ее предупреждения // Материалы межрегион. науч.-практ. семинара (25-27 мая 2004 г.). Иркутск, 2004, С. 167-180.
5. Досмагамбетова А. О проблемах трудовых мигрантов Таджикистана на территории Казахстана. Доступно на: <https://migration.ucoz.kz/publ/3-1-0-95> (от 13 апреля 2021 года)
6. Закон Кыргызской Республики «О внешней трудовой миграции» от 13 января 2006 года N 4// Доступно на: cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1792 (от 13 апреля 2021 года).
7. Сайт агентства по вопросам внешней трудовой миграции Республики Узбекистан// Қол жетімді: <http://genesis.uz/portfolio/migration.html> (от 13 апреля 2021 года).
8. Мигранты в новой столице Казахстана/ под ред. Б.Л. Татибекова. Алматы: Международная организация по миграции, 2005, 124 с.
9. Чулик В.В., Алимова К.З. Трудовые мигранты из Узбекистана в южных регионах Казахстана. Алматы: МОМ, 2005, 22 с.
10. Исследование «Положение трудовых мигрантов из Кыргызстана в Республике Казахстан: правовые, экономические, социальные аспекты». Доступно на: <https://erazamat.ucoz.kz/publ/10-1-0-176> (от 13 апреля 2021 года)

Аннотация

В статье рассматривается криминологическая характеристика личности мигрантов, совершивших уголовное правонарушение. Анализ характеристики лиц — мигрантов из стран СНГ, совершивших преступления на территории Казахстана, позволит выявить и оценить типичные для данной группы преступников факторы, обуславливающие преступные посяательства и на основе этого, определить направления предупредительной деятельности. В этом и проявляется теснейшее единство трех узловых криминологических проблем: личности преступника, причин и механизма преступного поведения, профилактики преступлений. Классификация мигрантов представляется необходимой, поскольку обусловлена различным объемом криминальных проявлений, тенденций развития преступности тех или иных групп мигрантов, важностью выработки дифференцированных мер противодействия этой преступности. Миграция, как совокупность различных по своей природе перемещений людей через границы дает определенный перечень субъектов, которые могут совершить и совершают преступления, находясь в статусе мигранта. Результаты исследования лиц - мигрантов из стран СНГ, совершивших преступления на территории Казахстана, указывают на то, что данный тип преступников имеет собственные специфические характеристики.

Abstract

The article deals with the criminological characteristics of the personality of migrants who have committed a criminal offense. The analysis of the characteristics of migrants from the CIS countries who have committed crimes on the territory of Kazakhstan will allow to identify and assess the factors typical for this group of criminals that cause criminal attacks and, on the basis of this, to determine the directions of preventive activities. This is the closest unity of the three key criminological problems: the identity of the criminal, the causes and mechanism of criminal behavior, and the prevention of crime. The classification of migrants is necessary, since it is determined by the different volume of criminal manifestations, trends in the development of crime of certain groups of migrants, and the importance of developing differentiated measures to counter this crime. Migration, as a combination of different movements of people across borders, provides a certain list of subjects who can and do commit crimes while in the status of a migrant. The results of the study of migrants from the CIS countries who committed crimes on the territory of Kazakhstan indicate that this type of criminals has its own specific characteristics.

УДК 328-125

Б.М. Койжигитов , К.Р. Сартаева, Ж.И. Шералиева

магистрант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ю.н., ассоц. профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

**ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ДОКУМЕНТОВ, КАК ИСТОЧНИКОВ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ, ИХ
КЛАССИФИКАЦИЯ**

Аннотация

В статье рассматриваются понятие и виды документов, как источников доказательств и их классификация. В юридической литературе понятие документа трактуется шире, и к тому же неоднозначно. В основном это зависит от сферы возникающих правоотношений, связанных с документированием. На первый план выступают признаки, характеризующие целевое назначение документа. Чтобы понять сущность документа, необходимо выделить основные признаки отличающие его от других объектов материального мира и друг от друга, т.е. провести классификацию. Без проведения классификации очень сложно определиться с многообразием существующих видов документов, установить различие между ними, а в конечном итоге определиться с теми признаками, которые необходимы для признания того или иного документа доказательством по уголовному делу. Исходя из предмета проводимого исследования, нас интересует документ как источник доказательств.

В качестве документов выступают разнообразные материальные объекты, содержащие информацию об обстоятельствах совершенного или готовящегося преступления. Эта информация имеет определенное смысловое содержание и может быть выражена различным способом.

Ключевые слова: документы, доказательства, уголовное дело, классификация документов, информация, преступление, документирование, вещественные доказательства.

В ходе производства по уголовному делу могут быть получены различные сведения об обстоятельствах имевших место в действительности. Между тем не все фактические данные могут являться доказательствами по уголовному делу. Уголовно-процессуальный закон устанавливает, что фактические данные, должны быть получены только из указанных в ч. 2 ст. 111 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан источников, одним из которых определены «иные документы».

Уголовно-процессуальный закон (ст. 123 УПК РК) позволяет расширительно толковать понятие документов, указывая лишь на возможность изложения сведений, как в письменной, так и в иной форме, при этом приводится примерный перечень (ч. 3 ст. 120 УПК РК).

В теории и на практике к понятию «документ» нет единообразного подхода, оно трактуется и употребляется различно, как в общем, так и в юридическом смысле. Само слово «документ» имеет глубокие исторические корни. Этимологически оно происходит от латинского «documentum», которое переводится как «доказательство», в древнем Риме это означало «все, что может служить свидетельством, уроком, примером» [1].

В современном языке термин «документ» имеет несколько иную трактовку и толкуется в зависимости от сферы использования. Наиболее распространенным является обиходное понятие документа как «письменного акта». Например: в словаре русского языка С. И. Ожегова, документ — это «деловая бумага подтверждающая какой-нибудь факт или право на что-нибудь» [2].

В «Правилах документирования, управления документацией и использования систем электронного документооборота в государственных и негосударственных организациях», утвержденных Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 703, устанавливающих единые и обязательные правила документирования на территории Казахстана, так же отсутствует общее понятие документа [3].

В юридической литературе понятие документа трактуется шире, и к тому же неоднозначно. В основном это зависит от сферы возникающих правоотношений, связанных с документированием. На первый план выступают признаки, характеризующие целевое назначение документа. При этом различаются два основных подхода к определению термина документ.

Первый заключается в том, что под документом понимается только письменный акт, составленный с целью установления определенного юридического факта и служащий удостоверением этого факта [4].

Второй сводится к тому, что документ – это метод закрепления и удостоверения разными способами на специальном материале информации о фактах, действиях, явлений объективной действительности и разумной деятельности человека. При этом многие из авторов считают, что документ это не обязательно письменный акт, а любой предмет материального мира, на котором каким либо способом зафиксированы сведения о фактах, имеющих юридическое значение [5]. Действующее законодательство так же указывает, что сведения в документах могут быть зафиксированы как в письменной, так и в иной форме (ч. 3 ст. 120 УПК РК, ч. 2 ст. 82 ГПК РК).

Чтобы понять сущность документа, необходимо выделить основные признаки отличающие его от других объектов материального мира и друг от друга, т.е. провести классификацию. Без проведения классификации очень сложно определиться с многообразием существующих видов документов, установить различие между ними, а в конечном итоге определиться с теми признаками, которые необходимы для признания того или иного документа доказательством по уголовному делу.

На сегодняшний день разработке вопросов, связанных с общей классификацией документов посвящены работы ряда авторов, занимающихся вопросами документоведения. Наиболее полно представил имеющиеся в научной литературе классификации документов Н.Н. Кушнарченко [6].

В основу общей классификации документов Н.Н. Кушнарченко положены три блока признаков, построенных по разным характеристикам документа:

- информационная составляющая документа;
- физическая (материальная) составляющая документа;
- условия бытования документа как системного объекта во внешней среде.

Каждый из блоков является критерием для построения классификационного ряда, внутри которого предусмотрено наличие одного какого-либо приоритетного признака, на основе которого осуществляется дальнейшее деление документов.

Основными признаками классификации по информационной составляющей документа являются содержание документа; степень обобщения информации; тип знаков, использованных для записи информации; предназначенность для восприятия информации человеком; канал восприятия знаков, использованных для записи содержания; степень распространенности информации; способ записи информации и др.

По уровню обобщения информации документы делят на: первичные и вторичные.

Первичный документ содержит информацию, которая является изложением (описанием) результатов непосредственного отражения, без каких либо промежуточных звеньев.

Вторичный документ является результатом аналитико-синтетической переработки одного или нескольких первичных документов. Вторичный документ содержит сведения о первичных документах, полученные путем их информационного анализа.

Отличительной особенностью документа является то, что содержащаяся в нем информация закрепляется и передается посредством тех или иных знаков. Классификации, учитывающие особенности знаковых средств фиксирования, передачи и восприятия человеком информации, относят к разряду формальных классификаций.

Различают текстовые и нетекстовые документы.

В *текстовом документе* знаком служит алфавит (буквы) естественного языка. Текстовые документы часто называют вербальными или словесными. Вербальный документ, как правило, существует в письменном виде — слова (речь) закреплены на материальном носителе условными знаками письма. Благодаря словесному способу кодирования информации обеспечивается наиболее точная передача смысла.

Одним из основных видов текстового документа, в котором информация воплощена любым способом письма, является письменный документ, содержание которого выражено словесно в письменно зафиксированной форме. К письменным документам могут быть отнесены рукописный, машинописный и печатный документы, поскольку в них речевая информация зафиксирована посредством письменных знаков. А способ нанесения этих знаков на носители — это их видовое отличие.

Нетекстовой документ оформлен в виде записи с помощью нотных, картографических и других неречевых знаков. Сюда можно отнести: иконический, идеографический, звучащий и матричный документы. Их часто называют невербальными (неречевыми).

Иконический документ — тот, в котором знак подобен отражаемому объекту (рисунок, фотография, кинофильм, диафильм, видеодиск и т.п.) Разновидностью этого класса документов является изографический документ, в котором изображение передано системой изобразительных средств живописи, графики, фотографии.

Идеографический документ — тот, в котором знаком служит условное обозначение, не отражающее реальных предметов или явлений. К этим документам относятся картографический документ - содержит изображения особых объектов (поверхности Земли или других небесных тел) и нотный документ – это запись музыкального произведения графическими знаками, представляющими собой особую систему - нотную запись.

Звучащий документ фиксирует и передает информацию звуками. Это так называемый фонодокумент (грампластинка, магнитная запись, музыкальный компакт-диск).

Матричный документ исполнен средствами «матричного языка», т. е. состоит из кодовых ячеек-матриц, с помощью которых производится кодирование информации в форме, доступной для «прочтения» машиной (перфокарты, перфоленты, магнитные и оптические диски).

Звучащие и матричные документы относятся к классу технически- кодированных, содержащих запись, доступную для воспроизведения только с помощью технических средств, в том числе звуковоспроизводящей, проекционной аппаратуры или компьютера.

Выделяют так же *комплексный документ*, сочетающий в себе два или более знаковых средства фиксации информации (учебник с кассетами, содержащими звуковую запись текста; комплект диапозитивов с текстом; книга с электронной нотной клавиатурой и др.).

Исходя из того, что информация, содержащаяся в документе, может восприниматься с помощью различных органов чувств (зрение, слух, осязание) существует классификация по каналу восприятия знаков, используемых для записи содержания – различают визуальный, тактильный, аудиальный и аудиовизуальный документы.

Визуальный — это документ, содержание которого воспринимается зрением (письменные тексты, графики, рисунки, чертежи, фотографии, репродукции и т. д. на любом носителе, включая экран диапроектора, телевизора или компьютера). Содержание *тактильного документа* воспринимается через прикосновение (осязание) (книга, журнал для слепых). *Аудиальный* — это звуковой или слышимый документ, содержание которого может быть воспринято только слухом (грампластинка, магнитная фонограмма, музыкальный компакт-диск). *Аудиовизуальный документ* — тот, содержание которого воспринимается одновременно зрением и слухом (звуковой кинофильм, озвученный диафильм, видеofilm, видеодиск, компьютерная технология «мультимедиа» и т. д.).

По степени распространенности различают опубликованный, неопубликованный и непубликуемый документы.

Документ, предназначенный для широкого и многократного использования, имеющий

тираж (независимо от способа тиражирования), а также выходные данные, называют опубликованным. Неопубликованный документ содержит информацию, не предназначенную для широкого распространения, поэтому он, как правило, не тиражируется и существует в ограниченном числе машинописных экземпляров. Представителями этого класса документов являются работа, информационная карта, депонированная рукопись, репринт и др. К непубликуемому относят документ однократного использования, необходимый для принятия конкретных управленческих решений (административно-хозяйственная, планово-экономическая, финансово-бухгалтерская, уголовно-процессуальная, прочая подобная документация).

По способу документирования (или закрепления информации на носителе) выделяют рукописный, печатный, механический, магнитный, фотографический, оптический, лазерный и электронный документы.

Рукописный — это письменный документ, при создании которого знаки письма наносятся от руки. В этом смысле рукописью или рукописным документом можно назвать не только словесный текст, записанный «от руки», а также чертеж или карту. К рукописям относят также документы, оформленные средствами машинописи (с помощью пишущей машинки) или ЭВМ (с помощью принтера).

Печатный — это документ, изготовленный полиграфическим или другим способом (наборным, средствами оперативной полиграфии, копировально-множительной техникой, средствами печати на компьютере и др.). Такие документы выпускаются издательствами или типографиями. На печатном документе запись информации производится, главным образом, путем нанесения красочного слоя на его поверхность. Но может быть применен и другой способ: тиснение или выдавливание знаков шрифта Л. Брайля в книгах для слепых. В настоящее время печатный документ — самый распространенный класс документов: он включает книги, брошюры, газеты, журналы, календари, карты и т. п. Такие документы часто называют произведениями печати или изданиями.

Фотографический — это изобразительный документ, созданный фотографическим способом, основанным на изменении оптической плотности участков фотоматериала (фото-, киноплёнка, фотобумага) под воздействием светового или электронного луча, интенсивность и форма которого изменяются в соответствии с записываемым сигналом (фотографии, диафильмы, диапозитивы, кинофильмы, микрофиши, микрофильмы).

Оптический — это документ, запись информации на котором осуществлена сфокусированным пучком электромагнитного поля оптического излучения (компакт-диск, фоновые документы с оптической записью, постоянное запоминающее устройство).

Лазерный — это документ, запись и считывание информации на котором осуществлены посредством лазерного луча (оптический диск, CD-ROM, компакт-диск, голограмма) [7].

Формируется еще один самостоятельный класс документов — электронный документ как совокупность данных в памяти ЭВМ. Это документ с записью звука или информации для ЭВМ. Основным способом документирования здесь выступает не письменность, а экранность, основанная не на вытянутом в строку письме, а на временном потоке экранных изображений (электронная книга, электронный журнал, диск). Воспроизведение текста ЭВМ осуществляется двумя путями: изображение его на экране дисплея или в виде текстовой распечатки.

По времени появления документа во внешней среде различают оригинал и копию. *Оригинал* — это подлинный документ. В процессе копирования оригинал — подлинный документ, подвергающийся воспроизведению или размножению. *Копия документа* — документ, воспроизводящий информацию другого документа и все его внешние признаки или часть их. Под внешними признаками понимаются признаки, характеризующие способ фиксации информации, носитель, физическое состояние, размер документа, элементы его правового, делопроизводственного оформления. Например: первый экземпляр завещания

– это оригинал, подлинный документ, размноженные экземпляры завещания для наследников – копии.

Как было отмечено выше, исходя из предмета проводимого исследования, нас интересует документ как источник доказательств.

Закон дал исчерпывающий перечень источников доказательств (ч. 2 ст. 111 УПК РК). Однако если исходить из указанных выше критериев классификации видами документов являются: и заключение показаний эксперта (ст. 116 УПК РК) и протоколы процессуальных действий (ст. 119 УПК РК).

Если протоколы процессуальных действий многими юристами признаются документами [8], то заключение эксперта в качестве такового нигде не упоминается, лишь в отдельных источниках заключение эксперта значится как «процессуальный акт» [9]. Между тем в законе (ч. 1 ст. 116 УПК РК) прямо указано, что заключение эксперта это «представленные в письменной форме выводы», следовательно, заключение эксперта это письменный акт – документ. Несмотря на то, что заключение эксперта и протоколы процессуальных действий, по общему правилу, являются документами, они не будут объектом данного исследования, поскольку составлены в ходе уголовного судопроизводства соответствующими субъектами, уполномоченными собирать, исследовать и оценивать сведения о фактах, имеющих значение для уголовного дела. Чтобы документ стал доказательством по уголовному делу, необходимо соблюдение определенных условий и выполнение ряда требований. В уголовном процессе не любой документ становится доказательством, а только тот, который имеет значение для расследуемого уголовного дела и отвечает определенным требованиям, установленным уголовно-процессуальным законом.

Из сказанного можно согласиться с мнением А.Н. Копьевой о том, что сущность документов заключается в том, что они являются способом фиксации определенной информации для длительного сохранения и передачи этих сведений во времени и пространстве, т.е. документированием. А отсюда, документом-доказательством признается всякий предмет материального мира, на котором, определенным способом зафиксированы сведения о фактах, имеющих значение для уголовного дела [10].

Данное определение можно признать наиболее удачным, однако, необходимо помнить, что документами – источниками доказательств признаются только те, которые составлены за рамками уголовного судопроизводства и благодаря своему содержанию способствуют установлению обстоятельств совершенного преступления.

Следовательно, документами - доказательствами являются изготовленные за рамками уголовного судопроизводства должностными лицами и гражданами, не являющимися субъектами уголовно-процессуальной деятельности, предметы материального мира, на которых соответствующим образом зафиксированы сведения имеющие значения по уголовному делу.

Принимая во внимание общую классификацию документов, целесообразно рассмотреть предлагаемые в юридической науке виды документов-доказательств и их классификацию. Правильное определение характера документа, отнесение его к тому или иному виду доказательств имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение, так как от этого зависит процессуальный порядок получения, закрепления, исследования, оценки и использования документа.

О необходимости и практической значимости классификации документов-доказательств говорили многие видные юристы [11]. По мнению Ю.Н. Прокофьева, классификация документов-доказательств «помогает правильно организовать процесс их собирания, исследования и оценки, позволяет определить место каждого из них в системе доказательств по делу» [12].

Исходя из юридической природы содержания, уголовно-процессуальный закон различает документы самостоятельные доказательства (ч. 1 ст. 120 УПК РК) и документы - вещественные доказательства (ч. 5 ст. 120 УПК РК).

В теории судебных доказательств высказано положение о том, что вещественные доказательства – это предметы, бывшие частью той среды, в которую преступлением или иными установленными по делу событиями внесены (или должны быть внесены) какие-либо изменения.

Действительно все виды вещественных доказательств имеют единую гносеологическую природу. Вещественные доказательства являются частью той среды, в которой происходило преступление, они всегда связаны с ее изменениями и поэтому служат средствами к установлению наличия или отсутствия этих изменений. Характер изменений может быть самым различным – это и простое перемещение предметов в пространстве, и создание нового предмета, и изменение вносимые в сам предмет, а так же уничтожение предмета и другие действия, связанные с материальными объектами.

Исходя из изложенного, можно сделать вывод о том, что разграничение документов – самостоятельных доказательств и документов – вещественных доказательств носит условно процессуальный характер. Обладая признаками вещественного доказательства, документ не теряет своей внутренней сущности, изменяются лишь критерии значимости его для конкретного уголовного дела. Поэтому в рамках проводимого исследования будут рассмотрены оба вида документов.

Следующая классификация документов, используемая в теории доказательств, основывается на материально-правовом аспекте и проводится по характеру источника получения (происхождения) на:

- официальные;
- частные (личные) [4].

К официальным документам относятся документы, исходящие от учреждений, организаций и составленные лицами в связи с исполнением служебных обязанностей. К форме составления официальных документов предъявляются определенные требования. В Республике Казахстан Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 703, утверждены «Правила документирования, управления документацией и использования систем электронного документооборота в государственных и негосударственных организациях». В данном нормативном акте указаны основные требования, предъявляемые к оформлению официальных документов. В частности он должен обладать соответствующими реквизитами: составлен управомоченным на то лицом, с указанием наименования организации, ее кода, как правило, на специальном бланке, иметь название документа (кроме писем), исходящий номер, дату, печать, в необходимых случаях угловой штамп, подписи и другие обязательные реквизиты [3].

К частным, или личным документам относят документы, исходящие от граждан: письма, дневники, блокноты и т. д. Личные документы чаще, чем официальные, возникают еще до момента совершения преступления или вскоре после него.

В связи с тем, что в качестве документов выступают разнообразные материальные объекты, содержащие информацию об обстоятельствах совершенного или готовящегося преступления. Эта информация имеет определенное смысловое содержание и может быть выражена различным способом.

Принимая во внимание криминалистический аспект документа доказательства. Исходя из способа фиксации сведений о фактах, выделяют документы:

- 2) выполненные с помощью букв;
- 3) выполненные при помощи условных графических изображений [12].

При этом необходимо учитывать, что данная классификация включает в себя рукописные и печатные документы.

4) использующие для фиксации звуко- или видеозапись. К данной группе относятся магнитные и механические документы.

5) выполненные путем фото- или киносъемки. Включают в себя все виды фотографических документов.

б) использующие для закрепления информации кодирование. В данную группу входят оптические, лазерные и электронные документы.

В криминалистике особое значение имеет деление документов по юридической природе – на подлинные и поддельные [13]. Поскольку именно поддельные документы, как правило, являются объектами криминалистической экспертизы, а при предварительном исследовании документа, возникает необходимость в выявлении признаков подделки.

Подлинными являются такие документы, в которых реквизиты и содержание соответствуют действительности. Поддельные это те, в которые внесены соответствующие изменения (частичная подделка), либо полностью изготовленные поддельные документа (полная подделка).

Частичная подделка документов представляет собой внесение в подлинный документ каких-либо поправок (уничтожение части текста, приписки, исправление текста и т. д.), изменяющих содержание записей в документе.

При *полной* - подделывается как бланк документа, так и все его реквизиты (оттиски печатей и штампов, подписи, текст). Виды подделки и способы их обнаружения будут рассмотрены ниже.

В науке уголовного права различают два вида подлога - интеллектуальный и материальный [14]. Однако не все авторы разделяют данную точку зрения, в частности Я.М. Брайнин считает, что разграничение подлога на материальный и интеллектуальный не имеет практического значения «... поскольку оба вида подлога служат одинаковым средством достижения преступной цели и одинаково наказуемы». Данное утверждение вызвало справедливую критику как со стороны научных, так и практических работников, и нашли соответствующее обоснование в ряде опубликованных трудов [4].

Материальный подлог представляет собой внесение изменений в подлинный документ путем дописки, подчистки, травления и т.д. При материальном подлоге уже сам факт совершения действий, составляющих подделку, образует оконченную объективную сторону состава преступления.

Как верно отмечает Г.Ф. Поленов «...для материального подлога характерным является совокупность двух признаков: фальсификация истины в документе достигается за счет нарушения его формы и оставлением на нем материальных следов» [4].

При интеллектуальном же подлоге не нарушается внешняя форма документа, но изложенные в нем сведения не соответствуют действительности, т.е. являются ложными. Интеллектуальные виды подлогов не всегда уголовно наказуемы.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что документ – это такой объект материального мира (носитель сведений), в котором различными способами закреплена и удостоверена информация о фактах, действиях, событиях и явлениях объективной действительности и разумной деятельности человека.

Список литературы

1. Терзиев Н.В., Эйсман А.А. Введение в криминалистическое исследование документов. М.: Изд-во ВЮЗИ, 1949, Ч.1, 123 с.
2. Ожегов С.И., Н.Ю. Шведова Толковый словарь русского языка. Издание 4-е, доп. М.: ИТИ Технологии, 2006, 944с.
3. Правила документирования, управления документацией и использования систем электронного документооборота в государственных и негосударственных организациях», утвержденные Постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 703. Доступно на: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000703> (от 13 апреля 2021 года).
4. Поленов Г.Ф. Подлоги документов и уголовный закон: Учебное пособие. Алматы: Изд-во ВШП АДІЛЕТ, 2001, 120с.

5. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. Научно-практич. пособие. М.: НОРМА-М-ИНФРА-М, 1998, 288 с.
6. Кушнарченко Н.Н. Документоведение: Учеб. для студ-в вузов культуры.- 2-е изд., перераб. и доп. Киев: Знания, 2000, 460с.
7. Булатова Айгуль Тахировна, Курс лекций «Документоведение. Доступно на: <https://cde.osu.ru/demoverision/course123/2.html> (от 13 апреля 2021 года)
8. Толубекова Б. Х. Компьютерная преступность: уголовно-правовые и процессуальные аспекты. Караганда, Издательство: КВШ МВД СССР, 1991, 81с.
9. Гинзбург А. Я., Белкин А. Р. Криминалистическая тактика: Учебник / Под общ. ред. д-ра:юрид. наук, профессора А.Ф.Аубакирова: Алматы: ТОО «АянЭдет», 1998, 360с.
10. Копьева А.Н. Документы как доказательства в советском уголовном процессе. — Автореф. ... канд. дисс. -М. : МГУ имени М.В. Ломоносова, 1969, 21 с.
11. Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. М.: Изд-во: Наука, 1966, 295 с.
12. Прокофьев Ю.Н. Понятие и сущность документов как доказательств в советском уголовном процессе. Иркутск: Изд—во Иркутск, ун-та, 1978, 78с.
13. Криминалистика: учебник и практикум для бакалавриата и специалитета / Н. П. Яблоков. — 3-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2019, 239 с.
14. Пинхасов Б. И. Защита документов по советскому праву. Ташкент: Изд-во «Узбекистан», 1976, 198 с.

Түйін

Мақалада дәлелдемелер көзі және олардың жіктелуі ретінде құжаттардың түсінігі мен түрлері қарастырылады. Құқықтық әдебиеттерде құжат ұғымы кеңірек түсіндіріледі, сонымен қатар екіұштылықпен түсіндіріледі. Бұл негізінен құжаттауға байланысты туындайтын құқықтық қатынастардың саласына байланысты. Құжаттың мақсатын сипаттайтын белгілер бірінші орынға шығады. Құжаттың мәнін түсіну үшін оны материалдық әлемнің басқа объектілерінен және бір-бірінен ажырататын негізгі белгілерді бөліп көрсету керек, яғни жіктеуді жүргізу. Жіктеуді жүргізбестен, қолданыстағы құжаттар түрлерінің алуан түрлілігін анықтау, олардың арасындағы айырмашылықты анықтау және сайып келгенде, белгілі бір құжатты қылмыстық іс бойынша дәлелдеме ретінде тану үшін қажет белгілерді анықтау өте қиын. Зерттеу тақырыбына сүйене отырып, бізді дәлелдер көзі ретінде құжат қызықтырады.

Құжаттар-бұл жасалған немесе дайындалып жатқан қылмыстың мән-жайлары туралы ақпаратты қамтитын әртүрлі материалдық объектілер. Бұл ақпарат белгілі бір семантикалық мазмұнға ие және оны әр түрлі жолмен білдіруге болады.

Abstract

The article deals with the concept and types of documents as sources of evidence and their classification. In the legal literature, the concept of a document is interpreted more broadly, and also ambiguously. This mainly depends on the scope of the emerging legal relations related to documentation. The features that characterize the intended purpose of the document come to the fore. To understand the essence of the document, it is necessary to identify the main features that distinguish it from other objects of the material world and from each other, i.e. to classify it. Without classification, it is very difficult to determine the variety of existing types of documents, to distinguish between them, and ultimately to determine the characteristics that are necessary for the recognition of a document as evidence in a criminal case. Based on the subject of the study, we are interested in the document as a source of evidence.

The documents are a variety of material objects that contain information about the circumstances of the crime committed or being prepared. This information has a certain semantic content and can be expressed in various ways.

ӘОЖ 343.98.068

Б.Т. Кудайбергенов

Заң ғылымдарының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Қылмыстық процестің міндеттерінің ішінде азаматтарды негізсіз айыптау мен соттаудан, олардың құқықтары мен бостандықтарын заңсыз шектеуден қорғау, кінәсіз адам заңсыз айыпталған немесе сотталған жағдайда оны дереу және толық ақтауды қамтамасыз ету талабы қойылған. Заңның бұл талабы қылмыстық іс жүргізу органдарының өз қызметін атқаруда ерекше орын алады. Қылмыстық процесті жүргізуші органның заңсыз іс-әрекетінің салдарынан келтірілген зиянның өтелуіне өз құқықтары мен бостандықтарына қысым жасалған сезіктілер мен айыпталушылардың айтарлықтай басым бөлігінің құқығы бар. Заңсыз ұсталудың, қамауға алудың, үйде қамауда ұстаудың, қызметтен уақытша шеттетудің, арнаулы медициналық мекемеге орналастырудың, соттаудың, медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолданудың нәтижесінде келтірілген зиян өтелуге тиіс. Жаңа тұрпаттағы мемлекетіміздің тарихи дамуының сара жолына шығуына байланысты қоғамымызда жаңа құқықтық жүйе қалыптаса бастады. Осыған сәйкес көптеген заңдар қабылданып, адамдардың ара қатынасын шынайы демократиялық негізде реттеуге жол ашылды.

Кілттік сөздер Ақтау, шығынды өтеу, моральдық зиян, қылмыстық процес, айыптау үкімі, заңсыз әрекет.

Қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінде болып жатқан, мемлекет үшін адамның рөлін арттыруға бағытталған елеулі өзгерістер Қазақстан Республикасы Конституциясының талаптарынан бастау алады, оған сәйкес мемлекеттің жоғары құндылығы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады. Оларды қамтамасыз ету кепілдіктері адам құқықтарын қамтамасыз ету үшін барлық шараларды қабылдау жөніндегі міндеттемелері мемлекетке жүктелген (ҚР Конституциясының 12-бабының 1-тармағы), олардың қатарына оның өмірінің материалдық және материалдық емес жақтары жатады. Бұл аспектіде әрбір адамның қылмыспен келтірілген моральдық зиянды өтеу құқықтарының мәселелері маңызы зор. Оның үлкен тәжірибелік маңыздылығы мен күрделілігіне байланысты бұл мәселе үнемі ғалымдардың қарауында болып отыр [1].

Осыған ұқсас пікір білдіре отырып, Б. Утевский моральдық зиянды заңды мойындау үшін формальды негіз болып 1926 ж. РКФСР ҚК 44-бабы, сотталғанға "зиянды өтеу" міндетін жүктеді деп, сондай-ақ ҚР ҚК 44-бабы. "Жеке тұлға "ұғымы материалдық емес сипатта болғандықтан, адамның рухани саласын көбірек қамтиды, сондықтан аталған баптың негізінде материалдық ғана емес, сонымен қатар жеке адамға келтірілген моральдық зиян да өтелуге тиіс, көп жағдайда жәбірленушіні мүліктік зиянға қарағанда қатты зардап шегуге мәжбүрлейді [2].

Автор моральдық зиян ақша үшін адамның рухани жағдайын қалпына келтіру үшін өтелмейді, бірақ мөлшері әрбір істің жеке ерекшеліктеріне, жәбірленушінің және зиян келтірушінің мүліктік жағдайы мен моральдық зиянының дәрежесі мен сипатына қарай әрбір нақты жағдайда анықталуы тиіс ақшалай өтемақы болуы мүмкін деп ойлаған [3]. Бұл мәселе бойынша ұқсас көзқарас бұрын Брауде айтты.

Моральдық зиянды өтеу мүмкіндігін жоққа шығарған К. Варшавский бұл зиян түрін бағалай алмайтынын және өйткені ақшаға өтеле алмайтынын негіздеді [4].

30-шы жылдардың соңында, жалпы одақтық Азаматтық кодекстің жобасын талқылау кезінде М. Агарков осы Кодекске мүліктік зиян үшін өтемнен басқа, зардап шегушінің денсаулығының зақымдануы оған ұзақ уақыт зардап шегуге немесе одан айыруға әкеп

соқтыратын жағдайда сот айқындайтын қосымша өтемақыны жәбірленушіге төлеуге жауапты адамды міндеттеу құқығын көздейтін моральдық зиянды өтеу туралы ережені енгізуді ұсынды [5].

Осыдан кейін ұзақ уақыт бойы, өткен ғасырдың 60-шы жылдарына дейін заң әдебиетінде моральдық зиянды өтеу туралы мәселе іс жүзінде зерттелмеген. 60-шы жылдардың басында қолданыстағы кеңес заңнамасын кодификациялауға байланысты бұл мәселе қайтадан белсенді талқылана бастады.

Осы кезеңде моральдық зиянды өтеуге қатысты негізгі көзқарас келесі ережелерге келді: 1) моральдық зиянды өтеуге жол берілмейді, моральдық зиянды ақшалай өтемақы төленбейді.

2) моральдық зиянды өтеуге жәбірленушіге және мүліктік зиян келтірілгеніне қарамастан жол беріледі .

3) мүліктік емес зиянды өтеу мүліктік зиянды толықтыру ретінде өтеумен қатар ғана мүмкін болады.

Азаматтық кодексте Қазақ КСР-інің 1963 ж. (ҚР АҚ) мәселелері зиянды өтеу арналды 44-тарау (қылмыстық кодекстің 456-459/1), реттеген денсаулыққа келтірілген зиянды өтеу тәртібі, жұмсалған қаражатқа азаматтарды емдеу, жәбірленушілердің қылмыстық іс-әрекеттер және т. б. нормалары осы актінің жүзеге асыру арқылы моральдық зиянның өтемін қалыптастырады [6].

Алайда, заң әдебиетінде моральдық зиян өтелуі тиіс деген пікір айтылды. Атап айтқанда, Н. С. Малеин мүліктік зиянмен қатар моральдық зиянды өтеу қажеттілігін негіздеп, мұндай міндеттерді сот зиян келтірушіге ақшалай өтемақы түрінде жүктеуі мүмкін деп есептеді, оның мөлшері істің нақты жағдайларын ескере отырып анықталады [7].

Ю. Калмыков "мүліктік емес жеке қатынастарды азаматтық-құқықтық реттеу ретінде мойындағаннан кейін екінші қадам жасауға және жеке мүліктік емес қатынастарды тек моральдық жолмен ғана емес, сонымен қатар жәбірленушінің мүдделерін материалдық қанағаттандыру жолымен ғана емес, жеке мүліктік емес қатынастарды қорғауды жүзеге асыруға болады" [8].

Л. Майданик және Н. Сергеева егер моральдық зиян жойылса немесе ақшалай бағалауға берілетін материалдық құралдармен жеңілдетілсе, жәбірленушілерге осы қаражатты өтеу құқығы болуы тиіс деп есептеді. Олар зардап шегушінің жарақат салдарынан немесе адамды зарарсыздандыруға байланысты театрға, киноға және т.б. баруға мүмкіндігінен айырылған моральдық азабы қажетті құралдарды сатып алуға жұмсалған шығындарды өтеу жолымен қамтамасыз етілуі мүмкін деп ойлады.[9].

Алайда, кейбір авторлар моральдық зиянның орнын толтыруға қарсылық білдіріп, бұл ұғым буржуазиялық құқықтан кеңес заң ғылымына көшкенін, онда ақша жалпыға бірдей баламасы болған: "адамдардың арасында жалаңаш мүддеден басқа, адамның жеке қадір-қасиетін мен құнына айналдырған жүрекше "таза" адам арасында ешқандай басқа байланыс қалдырмады .

Қазақстан егемендік пен тәуелсіздікке ие болғанға дейін жәбірленушінің моральдық зиянды өтеу туралы талабын қанағаттандыру құқығы 1991 жылғы 31 мамырдағы КСР Одағы мен республикалардың азаматтық заңнамасы негіздерінің 19-тарауы реттелді. Мысалы, 131-баптың негізінде азаматқа заңсыз әрекеттермен келтірілген моральдық зиянды (физикалық немесе адамгершілік азап) оның кінәсі болған жағдайда зиян келтіруші өтейді. Моральдық зиян өтелуге тиісті мүліктік зиянға қарамастан сот белгілеген ақшалай немесе өзге де материалдық нысанда және мөлшерде өтеледі [10].

ҚР Жоғарғы Кеңесінің 1993 жылғы 30 қаңтардағы "Экономикалық реформа жүргізу кезеңінде азаматтық құқықтық қатынастарды реттеу туралы" қаулысымен негіздердің ережелері осы қаулы қабылданғаннан кейін аумақта қолданылатыны анықталды (3-т.) [11].

ҚР АҚ (Жалпы бөлім) 1994 ж. моральдық зиянды өтеу арқылы азаматтық құқықтарды сот арқылы қорғауға құқық беретін нормаларды енгізді, бұл ретте оның айқындамасын да, зиянды өтеу тәртібін де ашпастан [12].

Кейіннен моральдық зиянды өтеу мәселелері 1999 ж. ҚР АҚ (Ерекше бөлім) нормаларымен реттелді, онда зиян келтіру салдарынан туындаған міндеттемелер" моральдық зиян ұғымын, оны өтеу тәртібін ашатын [13].

Өз кезегінде, елімізде қылмыстық процестегі моральдық зиянды өтеу мәселелері 1997 ж. ҚР ҚПК қабылданғанға дейін 1959 ж. Қазақ КСР ҚПК реттелді [14].

1997 жылғы 13 желтоқсанда қабылданған ҚР ҚДЖК-нің қылмыстық процесте қылмыстық әрекеттермен келтірілген моральдық зиянды өтеу туралы азаматтық талап қою және қарау тәртібін қарастырмаған. Тек Заң қабылданғаннан кейін ҚР 9 қараша 2004 ж. "Қазақстан Республикасының Қылмыстық, Қылмыстық іс жүргізу кодексі, Қылмыстық-атқару кодекстеріне және Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексіне қылмыстық істерді тергеу рәсімдерін оңайлату, қылмыстардың кейбір құрамдарын қылмыстық сипаттан арылту және әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" № 10 ҚР ҚДЖК 75 және 162-баптарына сәйкес тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, оларға сәйкес жәбірленушінің моральдық зиянды өтеу туралы талап-арызы мүліктік зиянды өтеу туралы талап-арызмен қатар қылмыстық процесте қаралады [15].

Қылмыстық іс жүргізу заңында "моральдық зиян" ұғымын, сондай-ақ онымен байланысты басқа да ұғымдарды (моральдық зиянды өтеу, оның мөлшерін анықтау және т.б.) айқындайтын нормалардың болмауы құқық қолдану практикасында теріс көрініс тапты. Осыған орай, моральдық зиянды өтеуге қатысты мәселелерді соттарға түсіндіру мақсатында ҚР Жоғарғы Сотының 1995 жылғы 22 желтоқсанда "Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы" № 10 қаулы қабылданды, оған сәйкес моральдық зиян өзіне қарсы жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде жәбірленуші сыналатын (төзетін, уайымдайтын) адамгершілік немесе физикалық азап (кемсіту, тітіркену, ашу, ұялу, күйзелу, физикалық ауыруы, зияндылық, жайсыздық жағдайы және т. б.) ретінде қаралды. ҚР ҚК-нің 75-бабының 1-бөлігіне және 162-бабының 1-бөлігіне сәйкес моральдық зиян келтіру адамды (жеке немесе заңды) жәбірленуші және қылмыстық процесте азаматтық талапкер деп тану негіздерінің бірі болып табылады. Жеке және заңды тұлғалардың жеке мүліктік емес игіліктері мен құқықтарын бұзу, кемсіту немесе айыру түріндегі моральдық зиян ұғымын айқындай отырып, оның ішінде өзіне қарсы жасалған құқық бұзушылық нәтижесінде сыналатын (төзімсіздік, уайымдауға ұшырайтын) жәбірленушілерге моральдық зиянды өтеуге жол береді (ҚР АҚ 951-бабы). Сонымен қатар, заң әдебиетінде "моральдық зиян" ұғымы Заңды тұлғаларға қолданылмайды деген пікір айтылды [15].

Заңды тұлғаларға келтірілген моральдық зиян өтелуге тиіс емес деп санайтын бірқатар ресейлік ғалымдар да осындай пікір білдірді. Мысалы, С. Парижский: "заңды тұлға моральдық зиянның орнын толтыру туралы талап қоя алмайды, өйткені физикалық немесе адамгершілік азапты бастан өткере алмайды" [16].

Йенс Деппенің пікірінше, заңды тұлғаның ауырсыну, ашу-ыза немесе үмітсіздік сияқты адам сезімдерін сезінуі туралы мәселе даулы болып табылады. Автор, мысалы, ұжымның ашу-ызасы, заңды тұлға өзіне қатысты жеке тұлғалардың жиынтығына теңестірілуі мүмкін емес деп ойлайды [17].

Өйткені, тітіркену немесе ұят сияқты сезімдер, яғни физикалық ауырсыну немесе ауыр физикалық бұзылуларға қарағанда, сандық көріністе өлшенуі мүмкін емес, таза субъективті сезім. Сондықтан физикалық және адамгершілік азап сияқты моральдық зиянның аса маңызды сипаттамалары тек психофизикалық адам ретінде ғана сезінеді. Заңды тұлға-элеуметтік қауымдастық, адамдар ұжымы. Халықтың билік органдарына сенімді қарым-қатынасына, бизнес тұрақтылығына және бәсекелестік ортадағы беделге әсер еткен фактілер, әрине, мемлекеттік органның басшылығына, компания әкімшілігіне және т. б. әсер етеді.

Осыған байланысты, моральдық зиянды өтеу ережесін түсіндіретін ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысының 3-тармағының мазмұнын негізге ала отырып, азаматтың, яғни жеке тұлғаға тән моральдық зиян өтелетін адамның жағдайы, жағдайы көрсетілуі керек. Атап айтқанда: "моральдық зиян деп адамгершілік немесе физикалық азапты түсіну керек. - Ж. И.) құқыққа қайшы бұзушылық, кемсітушілік немесе тиесілі мүліктік емес құқықтар мен игіліктерді айыру нәтижесінде. Эмоциялық ерік-жігерлік күйзеліс ретінде адамгершілік қайғы-қасірет деп оларға сыналатын кемсіту, тітіркену, басылу, ашу, ұялу, күйзелу, залалдану, жайсыздық және т. б. сезімдерін түсіну керек. " .

Осыған байланысты, Б. Базарбаевтың пікірі бойынша, моральдық зиян ұғымына қажетті айқындық пен айқындық беру үшін ҚР АҚ 142 және 951-баптарынан моральдық зиянға ұшыраған субъектілер ретінде заңды тұлғалар туралы ескертуді алып тастау, сондай-ақ ҚР ҚПК-нің 162,75-б.12-б. редакциясын моральдық зиянды өтеу туралы Жеке және заңды тұлғалардың азаматтық талап-арыздарын қылмыстық процесте қарауға жол беретін бөлігінде өзгерту керек. Қылмыспен келтірілген зиянның маңызды сипаттамасы оның мөлшері болып табылады, ол әдетте, жасалған әрекеттің қоғамдық қауіптілік дәрежесін бағалауға әсер етеді, ал бірқатар жағдайларда қылмыстың саралануын, жаза мөлшерін анықтайды. Іс жүзінде қылмыстық іс бойынша іс жүргізу процесінде мәлімделген талап қою бағасын жиі талапкер емес, талап қоюды қабылдау және азаматтық талапкер деп тану туралы мәселені шешетін тергеуші анықтайды [18].

ҚР АҚ 917-бабының 1-тармағына сәйкес моральдық зиянды құқыққа қарсы кінәлі (қасақана немесе абайсызда) әрекеттермен (әрекетсіздікпен) келтірген адам толық көлемде өтеуге тиіс. Адам материалдық емес сипатқа ие, адамның рухани саласын қамтиды, сондықтан мүліктік зиянға қарағанда зардап шегушіні жиі аса сезімтал және аса өткір зардап шегетін зиянды өтеу мөлшерін анықтау әділ болуы тиіс. Бұл жағдайда әңгіме адамның өмірі мен денсаулығын бағалау туралы емес, жәбірленуші үшін қандай да бір дәрежеде ауыр зардаптарды қою екенін ескеру қажет [13].

Ақшалай эквивалентті нақты анықтаудың мүмкін еместігі ақшалай өтемақы түрінде моральдық зиянды өтеуден бас тарту үшін негіз болмауға тиіс. Өйткені, жеке адамға келтірілген мүліктік зиянды анықтау белгілі бір шамада шартты және дәлсіздіктен айырылмаған. ҚР АҚ 952-бабына сәйкес моральдық зиянды өтеу мөлшерін сот мән-жайлардың жиынтығы бойынша анықтайды. Мүліктік зиян толық өтелмесе де, басқа адамның қылмыстық іс-әрекеттері нәтижесінде оның айырылатынын ауыстыруға мүмкіндік бермеуі мүмкін. Жауапты адамға заңда немесе сот белгілеген мөлшерде моральдық зиян үшін қосымша өтем төлеу міндетін жүктеу проблеманы шешпейді, бірақ қандай да бір дәрежеде жәбірленушінің ауыруын жеңілдетеді. ҚР Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 20 маусымдағы № 1 "азаматтық талапты қылмыстық процесте қарау туралы" нормативтік қаулысының 17-тармағына сәйкес моральдық зиянды өтеу туралы талаптарды қарау кезінде ҚР Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 21 маусымдағы № 2 нормативтік қаулысын басшылыққа алу керек. "Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы" № 3, ол өз кезегінде азаматтардың тууынан және Заң күшіне орай жеке мүліктік емес құқықтары мен игіліктерін сотта қорғау және азаматтарға келтірілген моральдық зиянды толық өтеу конституциялық құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың тиімді тәсілі, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың тиімді тәсілі болып табылатындығына соттардың назарын аударады. Өйткені бұл бапқа сәйкес ҚР АҚ 952 моральдық зиян тек ақшалай түрде өтеледі, ал өтемақы мөлшерін сот анықтайды, онда өтемақы мөлшерін анықтау кезінде сот әділдік пен жеткіліктілік қағидаттарын негізге алуы тиіс, өтемақы мөлшерін белгілеу кезінде сот азаматтың жеке мүліктік емес құқықтарының бұзылуына байланысты барлық нақты мән-жайларды ескереді және сот белгілеген өтемақы мөлшері талап қоюшы мәлімдеген талаптарды орынды қанағаттандыру туралы негізделген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ сот іс материалдарымен расталған басқа да мән-жайларды, атап айтқанда,

жәбірленушіге келтірілген моральдық зиян үшін жауап беретін азаматтың отбасылық және мүліктік жағдайын назарға алуға құқылы [19].

Қалыптасқан тәжірибе соттардың өздеріне моральдық зиянның орнын толтырудың "төбесін" анықтағанын және сол жерде "хаттама үшін емес" деп түсіндіреді, моральдық зиянның орнын толтыру туралы талап-арыз қанағаттандырылған жағдайда сома 50-100 мың теңгеден аспайды. Біздің ойымызша, сот-психологиялық сараптама жүргізу дұрыс болар еді, өйткені зардап шегушінің адамгершілік және дене азабын, сондай-ақ жеке психофизикалық ерекшеліктерін анықтау үшін психология мен медицина саласында арнайы таным қажет. Әдебиетте жәбірленушіге оған қатысты мүліктік сипаттағы қылмыс жасаған жағдайда моральдық зиянға өтемақы алу мүмкіндігін беру қажеттігінің теориялық негізділігі туралы пікір айтылады. Осыған ұқсас көзқарасты Парижский ұстанамы [18]. Бұл ұстаным, біздің ойымызша, мүлдем дұрыс емес: істің мұндай ережесі азаматтық талап бойынша дәлелдеу ауыртпалығы мемлекеттік айыптаушыға жүктелетіні туралы ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысының нормаларына қайшы келеді. Сонымен қатар, бұл кінәсіздік презумпциясы принципін бұзады. Қазіргі уақытта кешірім моральдық зиянды өтеудің мүмкін нысаны ретінде қарастырылмайды. Моральдық зиянды практикада мемлекеттік мәжбүрлеумен өтеудің осы нысанын қамтамасыз ету моральдық зиянды қалпына келтірудің материалдық емес нысандарын қайтаруға ықпал етеді деп ойлаймыз. ҚР Жоғарғы Сотының 2005 жылғы 20 маусымдағы Нормативтік қаулысының 24-тармағына сәйкес Егер қылмыстық істі қарау кезінде жәбірленуші (ол азаматтық талапкер) сотталушымен татуласуға байланысты қылмыстық істі қысқарту туралы өтініш жасаса және оған қылмыспен келтірілген зиянның толық өтелгенін мәлімдесе, сот оған осы негіз бойынша, оның ішінде азаматтық талап бөлігінде істі қысқартудың салдарын түсіндіруі, сондай-ақ жәбірленушінің көрсетілген өтінішінің еріктілігіне көз жеткізуі, зиянды өтеу мән-жайлары мен оның мөлшерін анықтауы қажет. "Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 67-бабын қолдану жөніндегі сот тәжірибесі туралы" Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2001 жылғы 21 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысына сәйкес тараптардың татуласу институтын дұрыс қолдану жәбірленушінің қылмыстық процестегі рөлі мен белсенділігін арттыруға, оның бұзылған құқықтары мен бостандықтарын толық және жылдам қалпына келтіруге ықпал етеді, сонымен бір мезгілде кішігірім және орташа ауыр қылмыс жасаған, кейіннен жәбірленушімен татуласудан және зиянның орнын толтырудан көрінген оң мінез-құлық Қылмыс жасаған адам толықтыруы тиіс зиянға жәбірленушіге қылмыспен келтірілген кез келген зиянды жатқызған жөн: моральдық, дене және мүліктік, бұл ретте қылмыспен байланысты тікелей ғана емес, жанама шығындар, оның ішінде алдын ала тергеуге және сотқа қатысуға байланысты жұмсалған шығындар, өкілге арналған шығыстарды қоса алғанда, ескерілуі тиіс [19]. Бұл ретте, нормативтік қаулыға сәйкес зиянның орнын толтыру бүлінген мүлікті қалпына келтіру, ұрланған мүлікті қайтару немесе құны тең мүлікті беру, ақшалай өтемақы төлеу, дәрі-дәрмек сатып алу, санаториялық-курорттық жолдама алу, жәбірленушіге кешірім жасау және заңмен тыйым салынбаған басқа да нысандарда көрсетілуі мүмкін. Осылайша, қолданыстағы заңнама нормаларын талдау оның нормалары, бір жағынан, қылмыскер мен құрбанның алдында татуласу мүмкіндігін ашатын, оның ішінде моральдық зиянның орнын толтыру, атап айтқанда, кешірім жасау арқылы, ал екінші жағынан, мұндай зиянның (моральдық) орнын толтыру тек ақшалай нысанда ғана мүмкін екендігін айқындайтын бітім институтының бар екендігін куәландырады. Азаматтық талап бөлігінде іс жүргізу тоқтатылуы мүмкін болса, қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларды есепке алу кезінде айыпталушының (сотталушының) қатысуына оң әсер етер еді және жәбірленушінің бұзылған құқықтарын қалпына келтіруге әкеп соқтырар еді. Осыған ұқсас көзқарасты Т. Шіктыбаев қолдап отыр, ол белгіленген ерекшеліктерге байланысты моральдық зиян үшін жауапкершілік және оның салдарын жою негізінен зардап шегушіні қоршаған адамдардың көз алдында жеке қанағаттандырумен және оңалтумен байланысты болуы тиіс деп есептейді. Атап айтқанда, кінәліні жала жапқаны

немесе қорлағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тарту, тәртіптік жаза қолдану, арнамысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтерді теріске шығару және (немесе) жауапты тараптың кешірім жасауы нәтижесінде [20].

Жоғарыда айтылғандар материалдық емес зиянды өтеуге қатысты шешілмеген көптеген проблемалық мәселелердің бар екенін куәландырады. ҚР ҚПК 75, 162 - баптарының кепілдік берілген, азаматтардың тууынан немесе заң күшіне байланысты жеке мүліктік емес құқықтары мен игіліктерін соттық қорғау және конституциялық құқықтар мен бостандықтарды іске асырудың, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды құрудың тиімді тәсілі болып табылатын, азаматтарға келтірілген моральдық зиянды толық өтеу қылмыстық процесте қорғаудың талап ету нысанының арнайы белгісі-азаматтық талап арқылы іске асырылады деп қорытынды жасауға болады. Ал бұл оның үлкен маңыздылығын тағы да дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

1. ҚР Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. ҚР 2007.05.21 N 254 (ресми жарияланған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі); 10.03.2017 № 51-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі); 23.03.2019 № 238-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен бастап қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.
2. Утевский Б. Возмещение неимущественного вреда как мера социальной защиты. Еженедельник советской юстиции. 2009 № 35. С. 1084.
3. Агарков М. Обязательства из причинения вреда (Действующее право и задачи ГК СССР). Проблемы социалистического права. 2008. № 1. С. 67
4. Варшавский К. Указ. раб. С. 34.
5. Агарков М. Обязательства из причинения вреда (Действующее право и задачи ГК СССР). Проблемы социалистического права. 2008. № 1. С. 67.
6. Гражданский кодекс Казахской ССР, утвержденный Законом Казахской ССР. Ведомости Верховного Совета Казахской ССР. № 24.
7. Малеин Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. М.: Юридическая литература, 2006. С. 18;
8. Калмыков Ю. Возмещение вреда, причиненного имуществу. Саратов, 2007. С. 21.
9. Майданик Л., Сергеева Н. Материальная ответственность за повреждение здоровья. М., 2007. С. 17.
10. Постановление Верховного Совета РК. «О регулировании гражданских правоотношений в период проведения экономической реформы». Ведомости Верховного Совета РК. № 4. Ст. 71.
11. Постановление Верховного Совета РК. «О регулировании гражданских правоотношений в период проведения экономической реформы». Ведомости Верховного Совета РК. № 4. Ст. 71.
12. Гражданский кодекс РК (общая часть), 1 января 2005 г. Ведомости Верховного Совета РК. 1994. № 23-24 (приложение).
13. Гражданский кодекс РК (особенная часть) от 1 января 2000 г. № 409. Ведомости Парламента РК. 2006. № 16-17. Ст. 642.
14. Уголовно-процессуальный кодекс Казахской ССР, утвержденный Законом Казахской ССР от 22 июля 1999 года. Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР.
15. Закон РК «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан и Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях» от 9 декабря 2004 г. № 10. Ведомости Парламента РК. 2004. № 23. Ст. 139.

16. Нарижний С. Компенсация морального вреда: уголовно-процессуальный аспект. Автореф. дисс...канд.юр.наук. Спб., 2010.С. 13.
17. Йенс Демпе. Возмещения нематериального вреда из немецкой судебной практики. Юрист, 2009. № 8. С. 86.
18. Ихсанов У. Комментарий к главе 7 ГК РК «Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда». Гражданский кодекс РК. Особенная часть: Комментарий. Алматы, 2000.
19. Нормативное постановление Верховного Суда РК от 21 июня 2001 г. № 3 «О применении судами законодательства о возмещении морального вреда (с изменениями, внесенными нормативным постановлением Верховного Суда РК от 20 марта 2003 г. № 3).
20. Шиктыбаев Т. Моральный вред: проблемы понятия и ответственности. Правовая реформа в Казахстане. 2003. № 4. С. 14.

Аннотация

Среди задач уголовного процесса, это защита граждан от необоснованного обвинения и осуждения, незаконного ограничения их прав и свобод, обеспечение немедленной и полной реабилитации невиновного лица в случае его незаконного обвинения или осуждения. Данное требование закона занимает особое место в функционировании уголовно-процессуальных законов. Поскольку основной целью уголовно-процессуальной деятельности является защита законных интересов граждан и организаций от преступных злоупотреблений, государственные органы которые занимающие этими вопросами, обязаны строго соблюдать принципы законности. Тем не менее, в практике несения службы этими органами, к сожалению, не исключается наличие незаконного ограничения прав и свобод человека и других недостатков. Поэтому четвертая глава УПК посвящена институту реабилитации в уголовном процессе и вопросам возмещения вреда, причиненного незаконными действиями органа, ведущего уголовный процесс.

Abstract

Among the tasks of the criminal process are the protection of citizens from unjustified charges and convictions, illegal restrictions on their rights and freedoms, and ensuring the immediate and complete rehabilitation of an innocent person in the event of an illegal charge or conviction. this requirement of the law occupies a special place in the functioning of criminal procedure bodies. since the main purpose of criminal procedure is to protect the legitimate interests of citizens and organizations from criminal abuse, state bodies holding this position are obliged to strictly observe the principle of legality. however, in the practice of serving these bodies, unfortunately, the presence of illegal restrictions on human rights and freedoms and other shortcomings is not excluded. Therefore, the fourth chapter of the Code of Criminal Procedure is devoted to the institute of rehabilitation in criminal proceedings and issues of compensation for damage caused by illegal actions of the body conducting the criminal process.

УДК 364.787

А.К. Кукеев

ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ВИДЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ МЕР ЗАЩИТЫ СОЦИАЛЬНО-НЕЗАЩИЩЕННЫХ СЛОЕВ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье исследуются виды административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения. Также отмечается, что правовое регулирование административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения - это система нормативно-правовых актов, с помощью которых осуществляется упорядочивание общественных отношений между органами публичной власти и социально незащищенными слоями населения и общественных организаций, занимающихся их проблемами с целью защиты прав таких лиц и их интересов, обеспечения реализации установленных социальных стандартов жизни в условиях действия

социальных рисков. Отмечено, что мерами административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения является совокупность взаимосогласованных организационно-правовых, экономических, социальных действий уполномоченных субъектов публичной администрации, направленных на обеспечение прав, свобод и законных интересов лиц на социальную защиту, получение своевременного и качественного обслуживания, в том числе, социального и предоставления социальной поддержки и услуг.

Ключевые слова: административная ответственность, контроль, надзор, социально незащищенная лицо, социальная защита, социальное обслуживание, уполномоченный орган, социальные услуги.

Социальная сфера представляет собой особую систему общественных отношений, возникающих между гражданами Республики Казахстан и государством по защите прав, свобод и интересов населения. Нормы права должны обеспечивать равный доступ граждан Республики Казахстан предоставленным им Конституцией Республики Казахстан [1] прав, а принципы которые задекларированы в ней устанавливают систему прав и свобод, которыми гражданин наделен.

В настоящее время, проблема обеспечения предоставленных законом прав социально незащищенным лицам проявилась с особой остротой как проблема эффективности всей системы законодательства, так и необходимость создания согласованной системы гарантий реализации законов. Условием, необходимым для существования и укрепления режима законности, является наличие развитой системы законодательства. Это значит такая взаимосвязь и взаимодействие нормативных актов, при которой действие одного закона не находится в противоречии с действием других, а реализация одного права регламентирована таким образом, чтобы не препятствовать реализации других прав [2].

Как справедливо отмечает В.В. Гурлев, для обеспечения социальной гармонии в обществе и развитие экономики необходима система государственных социальных стандартов, норм и нормативов. Переход страны к рыночным отношениям требует коренного пересмотра административно-правовых мер регулирования социальными отношениями. Государство обязано, а мировой опыт свидетельствует, что это, возможно, сориентировать экономику на решение социальных задач, «развернуть» ее в сторону социальных нужд. Помощь сегодняшнего кризиса в социальной сфере общества с помощью «обвинения» рыночных отношений во всех бедах, свалившихся на народ в корне своем не имеет смысла. На наш взгляд, трудности возникли из-за половинчатость, непоследовательность в развитии рыночных отношений и, как следствие этого, в слабости, неразвитости рынка со всеми вытекающими из данного факта последствиями. В условиях развитой системы рыночных отношений устанавливается четкая зависимость между уровнем развития экономики и возможностями предоставления определенного уровня социальных гарантий. Сегодня административно-правовые меры социальной защиты населения действуют по тем же принципам, что и при социализме - осуществляется сбор средств в один общий «котел» с которого и осуществляется централизованное распределение на социальные нужды. Это, с одной стороны, в определенном смысле обеспечивает стабильность в обществе. Но, с другой, во все большей степени вступает в противоречие с несформированной системой рыночных отношений. Одним из путей выхода из этого состояния является формирование принципиально новой системы социального обеспечения, социальной помощи, социального страхования, причем, следует понимать, что эффективность этих мер защиты непосредственно связана с уровнем заработной платы, дифференцированным ее учетом при предоставлении тех или иных социальных благ и гарантий [3].

Однако с указанным можем согласиться в полном объеме. Так, по нашему мнению, утверждение автора, что сбор средств осуществляется в один котел является ошибочным. Ведь в условиях осуществления реформы децентрализации выдвигается перераспределение

средств между различными уровнями бюджетов. Так, финансирование сферы социальной защиты населения, в том числе и сферы административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения осуществляется на общегосударственном уровне - из средств республиканского бюджета; на местном уровне финансирование осуществляется из местных бюджетов. Также законодательством Республики Казахстан предусмотрено, что финансирование мероприятий административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения может осуществляться и из других источников, не запрещенных законом. В данном случае мы имеем в виду, внебюджетное финансирование, которое могут осуществлять различные благотворительные фонды и организации.

В то же время, мы должны отметить, что государственная политика в социальной сфере находится в не самом лучшем состоянии. Главными проблемами являются: отсутствие эффективных направлений государственной политики в социальной сфере; наличие широкого круга субъектов, которые осуществляют администрирование в исследуемой сфере; неэффективность отдельных положений действующих нормативно-правовых актов и тому подобное.

Научные и практические представления о мерах административно-правовой защиты (как и представление о ее другие элементы) неоднозначны в связи с их разнообразием. На наш взгляд, к мероприятиям административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения необходимо отнести правотворческую, финансово-экономическую и организационную деятельность.

Итак, под мерами административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения предлагаем понимать является совокупность взаимосогласованных организационно-правовых, экономических, социальных действий уполномоченных субъектов, направленных на обеспечение прав, свобод и законных интересов лиц на социальную защиту, получение своевременного и качественного обслуживания, в том числе, социального и предоставления социальной поддержки и услуг. С предложенного нами определения, мы можем констатировать, что, по нашему мнению, данные виды мероприятий состоят из трех видов: во-первых, это правовые меры; во-вторых, это экономические; в-третьих, социальные мероприятия. Вместе с тем, все же следует отметить, что условием эффективного применения данных мер является их гармоничное сочетание. Так, считаем, что правовые меры закрепляют нормативную составляющую определенного вида социального обеспечения; организационные - указывают на порядок их применения; экономические - определяют порядок и условия финансирования данных мероприятий, а социальные мероприятия - указывают непосредственно на приоритетность потребностей и соответственно применения того или иного вида мероприятия административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения.

Применение и выбор мер административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения вызвано следующими факторами:

- необходимость применения;
- своевременность и уместность выбора применения того или иного мероприятия;
- наличие компетентных субъектов применения данных мероприятий;
- определение цели и цели применения мер;
- контроль и надзор за выполнением мероприятий;
- результативность.

Подытоживая изложенное, можно сказать, что правовые меры защиты социально незащищенных слоев населения - это система норм и правовых институтов, регулирующих отношения социальной защиты, материального обеспечения, страхования, социальной поддержки и помощи и т.п. с целью защиты прав, свобод и законных интересов социально незащищенных слоев населения, а также определяют порядок получения статуса социально незащищенной лица, устанавливают критерий для отнесения того или иного лица к

соответствующей категории социально незащищенных лиц, устанавливают условия и порядок предоставления других видов социальной помощи отличных от материальной.

В своих исследованиях Д.Н. Никитенко рассматривает финансовый механизм системы социальной защиты населения как «систему управления финансовыми отношениями по совокупности установленных государством методов, инструментов и рычагов с соответствующим регулированием и обеспечением их влияния на уровень социальной защиты населения» [4].

На наш взгляд, финансово-экономические меры защиты социально незащищенных слоев населения представляют собой систему распределительных отношений, предусматривающие планирование объемов необходимых денежных средств, определение источников финансирования, контроль уполномоченного субъекта за эффективным и целевым использованием средств, направляемых на социальную защиту, социальное страхование и социальное обеспечение.

Следует отметить, что несмотря на трехуровневую систему финансирования мер социальной защиты населения все же основным источником финансовой поддержки остается государство. Финансово-экономические мероприятия государства направлены на социальное обеспечение, в т.ч. социальное обслуживание, социальную поддержку, оказание социальной помощи и т.д. таким категориям социально незащищенных лиц как пенсионеры; участники боевых действий; ребенок-сирота, ребенок-лишена родительской опеки; участники (ликвидаторы) аварии на ЧАЭС; лица с ограниченными возможностями; недееспособные лица; малообеспеченные семьи, лица с инвалидностью с детства и дети с инвалидностью, беспризорные дети, бездомные лица, многодетные семьи, мать-одиночки, ветераны войны, лица, имеющие особые заслуги перед Родиной, и тому подобное.

Реализация финансовых средств по социальной защите населения осуществляется путем перераспределения и использования имеющихся финансовых ресурсов, имеет свое отражение в расходах на социальную защиту, так как эти расходы являются доказательством заботы государства о своих гражданах, а источники финансирования является основным инструментом поддержания финансовой стабильности социальной защиты.

В частности в 2020 году расходы сводного бюджета на социальную защиту и социальное обеспечение составили 3 463 020 522,0 тенге, что составляет 27,0% в общих расходах сводного бюджета и 9,6% к валовому внутреннему продукту [5].

То есть, социальное обеспечение занимает значительное пространство не только в структуре расходов сводного бюджета, но и в ВВП, распределяемая через бюджет путем направления средств на социальную защиту.

Направленность финансово-экономических мер защиты социально незащищенных слоев населения является достаточно разветвленной и включает в себя меры поддержки развития образования, здравоохранения, культуры, социального обеспечения, социальной защиты и тому подобное [6].

Третьим видом мер административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения являются организационные.

По нашему мнению, под организационными мерами административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения следует понимать совокупность действий уполномоченных субъектов, которые осуществляются с целью обеспечения четкой и эффективной работы соответствующих систем для обеспечения прав, свобод и законных интересов социально незащищенных слоев населения на социальную защиту, получение своевременного и качественного социального обслуживания. Данные меры могут использоваться для косвенного воздействия на общественные структуры и граждан.

Организационные мероприятия являются составной частью системы мер защиты социально незащищенных слоев населения, ведь данный вид мероприятий имеет управленческую природу, что проявляется в определении системы органов публичной администрации, которые целое направлено применяют меры административно-правовой

защиты социально незащищенных слоев населения. В данном случае, мы имеем возможность даже говорить о реализации отношений взаимодействия в системах координационных и субординационных связей.

Меры административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения реализуется на республиканском и региональном (местном) уровнях. Республиканский уровень предполагает реализацию мероприятий, предусмотренных определенными концепциями, стратегиями и т.д. и охватывают всю территорию Республики Казахстан. В то же время, местный уровень реализации мероприятий в исследуемой сфере предусматривает организационную деятельность уполномоченных субъектов, как правило, это местные субъекты акиматы, предприятия, учреждения и организации, реализующие определенные меры, например, социальная помощь, социальная поддержка и т.д. в пределах одной области, города, населенного пункта[7].

Мы считаем, что организационные меры административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения - это совокупность действий уполномоченных субъектов публичной администрации, которые осуществляются с целью обеспечения четкой и эффективной работы соответствующих систем для обеспечения прав, свобод и законных интересов социально незащищенных слоев населения на социальную защиту, получение своевременного и качественного социального обслуживания. Данные меры могут использоваться для косвенного воздействия на общественные структуры и граждан.

Итак, отметим, что меры административно-правовой защиты социально незащищенных слоев населения в целом делятся на организационно-правовые; финансово-экономические и социальные. Однако предложенный деление не исчерпан и может быть дополнен в зависимости от различных критериев, которые берутся за основу, например, в зависимости от цели применения мероприятия: меры социальной защиты; меры социального обслуживания и др.

Список литературы

1. Конституция Республики Казахстан. Учебно-практическое пособие. Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», 2021, 44 с.
2. Абдыкаликова Г. Н. Социальная защита населения в условиях демографических изменений в Республике Казахстан. Астана: Баспа, 2010, 395 с.
3. Гурлев В.В. Правовые гарантии социальной защиты гражданина: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. СПб: Санкт-Петербургский университет, 2010, 157 с.
4. Никитенко Д.Л. Совершенствование финансового механизма социальной ориентации экономики России: автореферат дис. ... кандидата экономических наук: 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. Москва, 2009, 26 с.
5. Информация о взаимосвязи целей, целевых индикаторов с бюджетными программами по Министерству труда и социальной защиты населения Республики Казахстан за 2020 год. Доступно на: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/documents/details/139105?lang=ru> (от 25.05.2021 г.).
6. Дарибекова А. С. Финансы социальной сферы: учеб. пособие. Министерство образования и науки РК, Акад. «Болашак». Караганда: Болашак-Баспа, 2015, 82 с.
7. Кулекеев Ж. А. Рынок труда и занятость в Казахстане. Алматы: Казстатинформ, 2016, 304 с.

Түйін

Бұл мақалада халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарын әкімшілік-құқықтық қорғау түрлері зерттеледі. Сондай-ақ, халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарын әкімшілік - құқықтық қорғауды құқықтық реттеу Нормативтік құқықтық актілер жүйесі болып табылады, олардың көмегімен мемлекеттік органдар мен халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтары мен олардың проблемаларымен

айналысатын қоғамдық ұйымдар арасындағы қоғамдық қатынастарды реттеу жүзеге асырылады. мұндай адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, әлеуметтік тәуекелдер жағдайында белгіленген әлеуметтік өмір стандарттарын жүзеге асыруды қамтамасыз ету. Халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарын әкімшілік-құқықтық қорғау шаралары Қоғамдық әкімшіліктің уәкілетті субъектілерінің әлеуметтік қорғауға, уақтылы және сапалы қызмет көрсетуге, оның ішінде әлеуметтік және әлеуметтік қолдау мен қызмет көрсетуге арналған құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған өзара келісілген ұйымдастырушылық-құқықтық, экономикалық, әлеуметтік іс-қимылдарының жиынтығы болып табылатыны атап өтілді.

Abstract

This article examines the types of administrative and legal protection of socially vulnerable segments of the population. It is also noted that the legal regulation of administrative and legal protection of socially vulnerable segments of the population is a system of normative and legal acts that regulate public relations between public authorities and socially vulnerable segments of the population and public organizations dealing with their problems in order to protect the rights of such persons and their interests, ensure the implementation of established social standards of life in conditions of social risks. It is noted that the measures of administrative and legal protection of socially vulnerable segments of the population are a set of mutually agreed organizational, legal, economic, social actions of authorized subjects of public administration aimed at ensuring the rights, freedoms and legitimate interests of persons for social protection, obtaining timely and high-quality services, including social and providing social support and services.

ӘОЖ 327.5

А.С. Мұхаддас, Э.С. Таукебаева

студент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
PhD докторы, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан

АҚПАРАТТЫҚ ТРЕНДТЕРДІҢ ӘЛЕМДІК САЯСАТТЫ АЙҚЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ

Түйін

Ақпарат. Жеті әріптен құралған сөз. Әлем жиырма бірінші ғасырға қадам басқалы бұл сөздің мәні артып, астары тереңдей түсті. Осыдан бірнеше ғасыр бұрын, әйгілі неміс кәсіпкері Натан Майер Ротшильд: «Ақпаратқа иелік ететін адам әлемге иелік етеді», - деп сенген болатын. Қазіргі таңда оның осы бір ұйғарымы қанатты сөзге айналып, ақпараттың біздің өмірімізде қаншалықты маңызды екенін бар болмысымен аңғартып тұр. Жоғарыда келтірілген сөздерді қолдай отырып, дүниежүзілік үстемдікке жету жолындағы ең қуатты қару - ақпарат деп санаймын. Ақпарат - адам немесе арнайы құрылғы қабылдаған қоршаған әлем және ондағы болып жатқан үрдістер туралы ақпарат, хабарламалар. Қазіргі әлемде ақпарат өндіріс факторы ретінде бара-бара үлкен маңызға ие болуда. Ол белгілі бір аспектілер түрінде көрінеді, мысалы, ақпарат сату-сатып алу объектісі де болуы мүмкін (яғни өнім ретінде әрекет етеді), бәсекелестік күрестің маңызды факторларының бірі бола алады. Сонымен қатар, кейбір ақпарат қоғамдық игілік болып табылса, ал кейбірі іскерлік және үкіметтік топтардың резервіне айналады, шешім қабылдауда және қоғамдық пікір қалыптастыруда қолданылады.

Кілттік сөздер: ақпараттық қауіпсіздік, ақпараттық тренд, CNN эффекті, АКТ.

Кіріспе

Сәт сайын сан құбылып отырған мына әлемде бүгінгі күні ақпараттың орны ерекше. Тіпті күнделікті Жер шарының кез келген тұсында болып жатқан жаңалықтардан әп сәтте хабардар болуымыз бен сол шартарапқа таралатын ақпараттың иесі де, таратушысы да

болуымыз еш қиындық тудырмайды. Бар болғаны қолымызда ғаламторға қосылған смартфон, оның ішіне орнатылған instagram, facebook, twitter және whatsapp сияқты әлеуметтік желілері болса жеткілікті.

Сөзімнің айғағы ретінде танымал қазақстандық саясаттанушы, сарапшы Досым Сатпаевтың сөздерін келтіре кетейін: «... «араб көктемі» көптеген посткеңестік элиталарға, бұқараны жұмылдыру және ақпараттық «жарылыс толқынының» әсерін жасай алатын әлеуметтік желілер екенін анық көрсетті. Енді бұл элиталар әлеуметтік желілерді саяси қауіп ретінде қарастырып, көпшілікті медиадан сақ болуына әрекеттер жасап, ақпарат көздерін бұғаттауға тырысады.» [1].

Ақпараттық қоғамды қалыптастыру, ақпараттық технологияларды дамыту және үстемдік ету жағдайында «ақпараттық соғыс» термині журналистік және саяси лексиканың символикалық бірлігі болып қана қоймай, ғылыми дискурста тәуелсіз санат ретінде белсенді түрде қолданыла бастады.

АКТ қылмыстық және террористік топтардың қолдану мүмкіндігін кеңінен қарастыратын болсақ, «кибертерроризм субұлттық топтардың немесе басқа зиянды агенттер мен тұлғалардың, ақпараттық және компьютерлік жүйелер, компьютерлік бағдарламалар арқылы азаматтық мақсаттарға қарсы қасақана, саяси негізделген шабуылы», деген анықтама беруге болады. Дәл осы саладағы қауіпсіздік мәселелерінен ақпараттық қауіпсіздікұғымы туындайды.

«Ақпараттық қауіпсіздік– мемлекеттің, қоғамның, әлеуметтік топтың, тұлғаның ресурстар мен ақпараттық ағымдар үшін өміршеңдікті, тұрақты даму мен қызмет етуді, ақпараттық қауіпке адамдардың психикасы мен қоғамдық және жеке санаға кері әсер ететін ақпараттық ықпалға және компьютерлік желілер мен басқа технологиялық ақпараттық бастауларға қарсы тұруды білдіреді [2].

Ақпараттық қауіпсіздіктің жедел орталығы - электрондық ақпараттық ресурстарды, ақпараттық жүйелерді, телекоммуникация желілері мен ақпараттандырудың басқа да объектілерін қорғау жөніндегі қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға немесе заңды тұлғаның құрылымдық бөлімшесі[3].

Террористік қызметтер мақсатында ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдаланудың үш негізгі бағыттарын төмендегіше көрсетуге болады:

- БАҚ, Интернет желілері және басқа да бұқаралық ақпарат коммуникациялары арқылы терроризм идеологияларын тарату;
- ақпараттық жүйелерге террористік шабуыл жасау;
- террористік қызметтерді қамтамасыз ету үшін (терактарды жоспарлау және ұйымдастыру, мүшелерді тарту, қаржы қорларын тарту) АКТ пайдалану[4].

Террористік ұйымдар тарапынан ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану тұрғысынан ИГИЛ (ДАИШ) қызметін атап көрсетуге болады. Бұл ұйымның жаһандық ақпараттық кеңістіктегі іс-әрекеттері саяси интернет-коммуникацияның мақсаты үшін жаңа медианы қолдануға негізделген стратегиямен сипатталады - кәсіби бейне роликтердің онлайн-ресурстары арқылы тарату, әскери әрекеттер түріндегі фотосуреттерін көрсету, әлеуметтік желідегі және блогтардағы әртүрлі тілдегі хабарларды жариялау және т.б.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қауіпсіздік ахуалы қуатты және әрекет ете алатын мемлекеттің өлшеміне айналып келеді. Қазіргі заманда адамзат терроризмнің белең алуымен бетпе-бет келіп отыр. Бұл ретте деструктивті күштерді қаржыландыратындарға, шетелдік террористік ұйымдармен байланыс жасайтындарға қарсы күрес жүргізу ісі негізгі мәселе болып саналады» [5], деп айқындай отыра, Киберқылмыспен күресті жандандыру мақсатында, Үкіметке және Ұлттық қауіпсіздік комитетіне «Қазақстан киберқалқаны» жүйесін құру және осы сала бойынша маңызды шараларды қабылдау және жүргізу бойынша тапсырмалар берген.

Интернет-медиа ресурстарын пайдалана отыра бұл ұйым, жақтаушылардың санын көбейту, жаңа жауынгерлерді тарту, жауларын қорқыту әрекеттерін пайдаланудың жаңа әдістерін қолдануда Осының нәтижесінде, бұл ұйымға діни ережелер негізінде ислам мемлекетін құруға мүмкіндік берді.

Ақпарат саласында терроризм мен қылмыс сияқты қауіптердің маңыздылығына қарамастан, мемлекеттердің ақпараттық қаруды қолдануы арқылы бір – бірімен теке-тіреске түсуі қазіргі таңда ең үлкен қауіптердің қатарына кіреді.

Қазіргі әлемде ғылым мен техниканың дамуымен қатар, өмірлік маңызы бар әрбір сала үшін қауіпсіздік мәселесі бастапқы орынға шығып отыр. Әсіресе, қоғамның барлық қатпарларына, әлеуметтік топтарына қатысы бар ақпараттық саланың қауіпсіздігі өте маңызды проблема болып отыр. Ақпараттың пайда болуынан бастап, бұқара халыққа жетер жолына дейін түрлі өзгерістерге ұшырап, ақпаратты таратушылардың артында тұрған мүдделі топтардың ырқына көніп ақпарат бұрмаланады. Көп жағдайларда әуелден ақ жалған ақпарат тарап, халықты дүрліктіріп, мүдделі топтар мақсатына жетіп, көпшілікті өз манипуляциясына көндіріп алып жатады.

Ақпараттық құралдар бейбіт уақытта да, мемлекетаралық қарулы қақтығыстар жағдайында да кеңінен қолданылады; Сонымен қатар олармен террористік және қылмыстық топтары да қарулануда. Ақпараттық құралдар, қарулы күштердің жанжалдардағы мүмкіндіктерін кеңейтеді, бейбітшілік кезеңінде құпия ақпаратқа қол жеткізуде стратегиялық артықшылықтар береді, сондай-ақ әлемдік және ұлттық деңгейде қоғамдық пікірді қалыптастыру үшін қолданылады.

Халықаралық қатынастар жүйесінде ақпараттық тренд немесе өзіндік термин қалыптастырған екі Телеарна жайлы айтуға болады. Олар: Американдық үкіметтің «CNN» мен Таяу Шығыстағы Катар үкіметінің «Al Jazeera» телеарналары.

Al Jazeera эффекті - бұл саясаттану мен медиа зерттеулерде жаһандық саясатқа жаңа ақпарат көздерінің әсерін сипаттайтын термин. Яғни, үкімет пен БАҚ-ның ақпаратқа иелік ету монополиясын азайту және бұған дейін ғаламдық эфирге шығуға мүмкіндігі болмаған топтарға мүмкіндік беру болып табылады. Бұл феноменнің негізгі мысалы ретінде Араб әлемінің саясатына тигізген әсерін жатқызуға болады.

«CNN эффектісі» термині сыртқы саясатты қалыптастыруға тек CNN емес, жалпы ақпарат құралдары әсер етеді деген ұғымның аббревиатурасы ретінде түсініледі. Бүгінгі күні Ирак пен Ауғанстандағы ұзаққа созылған қақтығыстарға қарамастан, саяси реакцияны ынталандыру тұрғысынан бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі туралы мәселе маңызды ғылыми қызығушылықтың қайнар көзі болып қала береді [6].

Тәулік бойы жұмыс істейтін CNN телеарнасы 1980 жылы 1 маусымда американдық теледидарларда алғаш рет пайда болды және дәл осы сәттен он бір жылдан өткеннен кейін ғана Ирактың бомбалануын тікелей эфирде көрсеткен жалғыз БАҚ болған кезде бүкіл әлемге танымал болды. Телеарнаның ақпарат таратудағы негізгі қағидаларының бірі «маңызды оқиғалардың қай жерде және қай уақытта болмасын эксклюзивті жариялануы болды (және әлі де солай)». Алайда, сенсацияға жету үшін көбінесе тексерілмеген ақпарат эфирге бірінші болып шығып кетеді.

Телеарна тарихындағы ең жарқын мысалдардың бірі «Өлім алқабындағы» американдық әскерлердің «Tailwind» Лаостағы құпия операциясы туралы репортажға қатысты жағдай. Репортерлер мұқият тергеу жүргізіп, 1970 жылы АҚШ әскері Лаоста зарин жүйке жүйесін зақымдайтын тыйым салынған биоқаруды қолданғанын анықтап, оның көмегімен бейбіт тұрғындар мен американдық дезертирлерді жойды деген үлкен мәлімдеме жасайды. Кейіннен көптеген фактілер бұрмаланған болып шықты.

Дәл осы оқиғаның нәтижесінде арнаның ақпараттық саясаты қатал цензураға ұшырап, ұрыс даласындағы барлық ақпарат мұқият сүзгіден өткізіле бастады. Бұл әсіресе 2001 жылғы АҚШ-тағы «11 қыркүйек» террористік актілерден кейін және Ауғанстандағы антитеррорлық

операцияны жариялау кезінде байқалды. Мемлекет мұны аудиторияны қате ақпараттандырмау, сондай-ақ халықаралық терроризмге қарсы тұру үшін жасады.

Осы аспектіні талдай отырып, қазіргі заманғы АҚШ-тың сыртқы саясаты ақпараттық аспектке көбірек назар аударатынын, мұнда ықпалды «фирмалық БАҚ», соның ішінде CNN американдық сыртқы саясат бағытын ілгерілетуде маңызды рөл атқаратынын ұғыну қиындық тудырмайды. CNN номиналды түрде мемлекеттік бола тұра, «болып жатқан жайттардың объективті көрінісін» емес, АҚШ үкіметінің саяси күн тәртібіне сәйкес келетін кейбір оқиғаларды нақты түсіндіру әрекеті ретінде ықпал етеді.

Әлемдік жаңалықтардың саяси шешімдер қабылдауға әсер ету қабілеті «CNN эффектісі» деп аталды. Айта кету керек, бұл ұғым 1991 жылы Парсы шығанағындағы соғыстан кейін пайда болды. Дәл осы кезенді жан-жақты талдай келе, CNN бүкіл әлемге «үздіксіз ақпарат таратып», ғаламдық аудиторияға арналған арнаға айналды деуге әбден негіз бар. Бұрмаланған, кейде ашық түрде өтірік, жалған ақпарат болса да.

Осы себептерден кейін, сан мыңдаған күнделікті естіп жатқан ақпараттар ағымында рас, өтірігін ажырата білу маңызды қасиет болып табылады. Және де дәл осы тұста ақпараттық қауіпсіздік ұғымына кішігірім анықтама бере өтейін «ақпараттық қауіпсіздік деп, адамзаттың тіршілігін, оның дамуын, сонымен бірге адамзат тіршілігін дамыған гуманистік ақпараттық өркениетке айналуын қамтамасыз ететін, ақпараттанудың барлық келеңсіз зардаптарын болдырмауға, жоюға кепіл беретін ақпараттану процесінің және қоғамның барлық тіршілік әрекетінің қасиетін айтамыз» [7].

Бір мысал ретінде 1990 жылы АҚШ мемлекеттік хатшысы Джеймс Бейкер қоғамды Иракта соғыс жүргізу керек деп сендірген кездегі жағдай. Осы уақытта «Hill & Knowlton» қоғаммен байланыс агенттігі Ирак сарбаздары Кувейттің перзентханаларында шала туылған нәрестелерге арналған инкубаторларды ұрлап кетті деген қауесет таратты. 300 сәби қайтыс болды. Бұл қауесетті Халықаралық «Amnesty International» ұйымының есебі растады. Осыдан кейін CNN АҚШ Конгресінде осы іс бойынша қоғамдық тыңдауды бүкіл әлемге тікелей эфирде көрсетті. Белгісіз бір жас мейірбике көзіне жас алып, осы қылмыстар туралы айтып берген болатын.

Кейінірек белгілі болғандай, соғыс аяқталғаннан кейін әрине, барлық айыптаулар жалған болып шықты. Ал Кувейт дипломатының қызы мейірбике рөліне еніп, жалған түсініктеме берген. Нәтижесінде бұл агенттіктің өтірігі Буш әкімшілігіне «CNN эффектінің» арқасында парламентті ғана емес, бүкіл әлемдік қауымдастықты да алдап, соғыс ашуға мүмкіндік берді. Ақпараттық фактордың әлемдік саясатты айқындаудағы ең жарқын көрінісі ретінде дәл осы жоғарыда баяндаған оқиға мысал бола алады.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып бірнеше байламға келуге болады. Мәселен, халықаралық қауымдастықта біржақты баға бере алмай келе жатқан 2003-ші жылғы АҚШ пен оның жақтастарының Ирак жеріне әскер енгізіп, азаматтық соғыстың басталуына әкеліп соққанына, міне, он сегіз жыл өтіпті. Буш үкіметінің бұл қадамға барып, өзге елге соғыс ашуына формальды түрде қандай себеп болғанын және саяси сөздікте бұл оқиғаға қандай атау берілгенін атап өттім.

«CNN эффектісі» тұжырымдамасы көп жағдайда жағымсыз мағынаға ие болады. Дегенмен де, кей жағдайда жағымды көріністері де байқалады. Мысалы, шұғыл түрде қайрымдылық қорына қаражат жинау керек болса, тәулік бойы тікелей эфирде хабар тарататын арналар өз ресурстарын пайдаланып бір-ақ күнде бұл шаруаны тез бітіруге септігін тигізеді. Бірақ осыншама жағымсыз факторлармен салыстырғанда, жағымды тұстары мүлде көрінбей, рөл ойнамай қалады. Менің ойымша, көбінесе тексерілмеген және көп жағдайда жалған ақпарат қарапайым адамдардың теледидарларының экранына еніп, содан кейін басқарушы элитаның саяси мүдделерін қанағаттандыру үшін бүкіл әлемге таралады.

Әдебиеттер тізімі

1. Д. Сатпаев «Деформация вертикали. От «анонимных империй» до антилоббистов. «Черная папка» коммуникационного и политического апгрейда в Казахстане в условиях транзита власти». – Алматы, 2019: Gerona, 324с.
2. Муратова Г.Т., Бердекова Р.М. «Ақпараттық қауіпсіздіктің саяси-құқықтық мәселелері» // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2017. – N 1. – Б.262-265
3. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ. Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418> (21 мамыр 2021 ж.).
4. Fountain J. E. Building the virtual state: Information technology and institutional change. New York, Brookings Institution Press, 2011.256p.
5. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Мына сілтемеде: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700002017> (21 мамыр 2021 ж.).
6. 24 Hour Media and War 20 Years of the CNN Effect Available at: http://www.youtube.com/watch?v=XLIR_hT9m0I&feature=share&list=PLC896525DA4EA5C3D (21 May 2021).
7. Бердібаев Р.Ш. Мемлекеттік билік органдарының ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі рөлі және мәселелері// Қазақстан жоғары мектебі. – 2010. – № 2 (1). – Б.215-219.

Аннотация

Информация. Слово из семи букв. По мере того как мир вступает в двадцать первый век, значение этого слова становится все более и более глубоким. Много веков назад известный немецкий бизнесмен Натан Майер Ротшильд считал, что «человек, владеющий информацией, владеет миром». Сегодня одно из его высказываний стало модной фразой и показывает важность информации в нашей жизни. В подтверждение вышесказанного я считаю, что информация - самое мощное оружие на пути к мировому господству. Информация - сообщения о мире и происходящих в нем процессах, полученные человеком или специальным устройством. В современном мире информация становится все более важным фактором производства. Он проявляется в виде определенных аспектов, например, информация также может быть предметом продажи (т.е. действовать как товар), может быть одним из важных факторов конкуренции. В то же время часть информации является общественным благом, а другая становится резервом для бизнеса и правительственных групп, используемым при принятии решений и формировании общественного мнения.

Abstract

Information. A seven-letter word. As the world enters the twenty-first century, the meaning of this word becomes deeper and deeper. Many centuries ago, the famous German businessman Nathan Mayer Rothschild believed that "a person who owns information owns the world." Today, one of his statements has become a fashionable phrase and shows the importance of information in our life. In support of the above, I believe that information is the most powerful weapon on the path to world domination. Information - information, messages about the world and the processes occurring in it, received by a person or a special device. In the modern world, information is becoming an increasingly important factor in production. It manifests itself in the form of certain aspects, for example, information can also be the subject of sale (i.e. act as a commodity), it can be one of the important factors of competition. At the same time, some information is a public good, while others become a reserve for business and government groups, used in decision-making and public opinion formation.

УДК 347.6

Г.Р. Рахметова, М.С. Бижанов

к.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ СУРРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Анотация

В данной статье мы рассматриваем роль суррогатного договора в правовом институте. Статус суррогатной матери и ее роль в данной сфере. В частности, " женщина, желающая стать суррогатной матерью, должна быть в возрасте от двадцати до тридцати пяти лет, иметь удовлетворительное физическое, психическое и репродуктивное здоровье, подтвержденное заключением медицинской организации, а также иметь собственного здорового ребенка. "Таким образом, женщина должна вынашивать ребенка девять месяцев и благополучно вручать его родителям. Кто не хочет иметь детей и испытывать родительские чувства? Некоторые семьи решают эту проблему, усыновляя детей. А некоторые семьи хотят, чтобы у них были генетические дети. Это тоже-естественное явление, и иметь детей-главное право и желание каждого человека. Ребенок, рожденный от суррогатной матери, имеет свою родословную, свою собственную кровь, все, что мать-мать не может родить ребенка по известным причинам, другая женщина вынашивает этого ребенка девять месяцев, и почему мы должны быть против этого?! Эта роль и имеет место в правовом институте.

Ключевые слова: суррогат, материнство, бесплодие, эко, правовой институт, правовая роль, биологические родители, потенциальные родители

В Казахстане из года в год все больше и больше внимания уделяется вопросам материнства и детства и в целом репродуктивному здоровью граждан. Актуальность этих вопросов состоит в том, что от их решения зависит будущее нашей страны. Они имеют прямое отношение к росту народонаселения, а через это и к национальной безопасности страны, но это только одна сторона данного вопроса

Другая состоит в том, что репродуктивные права являются неотъемлемой частью прав человека и признаны международными юридическими документами, например, Конвенцией ООН «О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин» от 18 декабря 1979г., членом которой является Казахстан.

Кроме того, о важности и актуальности данного вопроса говорит и тот факт, что он находится под пристальным вниманием Президента страны. В своих посланиях народу Казахстана он периодически обращает внимание как медицинских работников, так и граждан на совершенствование мер в области обеспечения законодательных гарантий доступа населения к охране репродуктивного здоровья, соблюдению репродуктивных прав граждан и профилактике в сфере репродуктивного здоровья населения[1].

Говоря о репродуктивном здоровье и правах, нельзя обойти молчанием и тот факт, что эта тема имеет весьма широкое содержание. Так, репродуктивные права подразумевают право всех супружеских пар и отдельных лиц свободно принимать ответственное решение относительно количества своих детей и интервалов между их рождением и располагать для этого необходимой информацией, образовательной подготовкой и средствами. Что касается репродуктивного здоровья, то это состояние полного физического, умственного и социального благополучия, а не просто отсутствие болезней репродуктивной системы.

Говоря иными словами, репродуктивное здоровье это не только возможность иметь безопасную половую жизнь, возможность физических лиц воспроизводить себя, но и также то, что они вольны принимать решение о том, делать ли это, когда делать, и как часто. Конечно, осветить все эти вопросы в настоящей статье невозможно из-за лимита её объема. Поэтому полагаем, что было бы более правильным сосредоточить свое внимание на

рассмотрении лишь одной из проблем репродуктивного здоровья – суррогатном материнстве.

Выбор для рассмотрения именно этого вопроса не случаен, поскольку он до сих пор не получил широкого изучения и анализа со стороны правоведов.

В чем состоит актуальность этого вопроса? Прежде всего в том, что действующее законодательство де-юре урегулировало отношения связанные с суррогатным материнством[3].

Суть этих правоотношений, в общем, изложена в подпунктах 33) – 35) статьи 1 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», а более детально в главе 9 данного Кодекса.

В этой главе изложены основные понятия, относящиеся к институту суррогатного материнства: заключение и содержание договора суррогатного материнства; требования, предъявляемые к суррогатной матери; права и обязанности сторон договора; применение вспомогательных репродуктивных методов и технологий; правовые последствия договора суррогатного материнства.

Однако, несмотря на столь подробную правовую регламентацию в практике применения названных норм и положений возникают неоднозначные вопросы. Это означает, что данные отношения либо получили недостаточный уровень правовой регламентации, либо в связи с отсутствием элементарных научно-практических комментариев, раскрывающих мысли законодателя в этом вопросе.

Непонимание сути норм или неправильная их трактовка может привести, к нежелательным ситуациям, которые могут создать субъектам рассматриваемых правоотношений неожиданные проблемы.

Так, например, встречаются случаи, когда одиноким женщинам, отказывают в заключение данного договора, мотивируя тем, что в законодательстве речь идет о супругах или иностранным гражданам по причине, что на них не распространяются нормы Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», т.к. речь в нем идет только о гражданах РК. Либо напротив иностранные граждане заключившие договор суррогатного материнства в Казахстане и в соответствии с ним получившие ребенка, потом не могут его (ребенка) легализовать в стране своего постоянного пребывания[3]. Причина тому запрет суррогатного материнства в этом государстве. Сразу возникает проблема, что делать с таким ребенком?

В качестве другого примера можно привести случай, когда заказчики, заключив «стандартный» договор суррогатного материнства вместо одного ребенка получают двух, к чему они не были изначально готовы. В этой ситуации судьба одного ли сразу двух детей становится неопределенной. Или к моменту исполнения договора заказчики погибают, что может поставить в затруднительное положение уже суррогатную мать и т.п.

Эти незамысловатые примеры приведены для того, чтобы показать, что тема суррогатного материнства не проста, и, казалось бы, сокровенное желание заказчиков иметь ребенка или детей может повлечь целый ряд правовых проблем, которые могут превратить это позитивное желание в мытарства по инстанциям и судам.

В свете сказанного считаем, что к составлению договора о суррогатном материнстве, как и ко всему процессу, связанному с этим вопросом, необходимо подходить достаточно серьезно. Полагаем, что договор о суррогатном материнстве должны составлять не просто юристы и уж точно не медицинские работники специализированных клиник, а юристы, специализирующиеся на вопросах суррогатного материнства. Ведь вполне понятно, что при болезни сердца пациент идет к кардиологу, а не к специалисту в области стоматологии, так и в юриспруденции юристы, специализирующиеся на конкретной группе вопросов знают их лучше, чем специалист широкого профиля[4].

Обращение за правовой помощью к специалистам в области суррогатного материнства позволит в будущем потенциальным заказчикам избежать правовых проблем, которые могут возникнуть при составлении шаблонного договора о суррогатном

материнстве, в котором нашли отражение лишь общие вопросы, но не получили правового развития частные. В этом случае потенциальные родители получают не только квалифицированные консультации в области юриспруденции, но и в последующем предупредят непредвиденные правовые конфликты.

Составление договоров о суррогатном материнстве регламентирует действующее законодательство.

Договором суррогатного материнства является соглашение между лицами, желающими иметь ребенка, и женщиной, давшей свое согласие на имплантацию эмбриона. Договор составляется в соответствии с подразделом 2 Гражданского кодекса РК «общее положение о договоре» и должен включать в себя следующие пункты: данные лиц, желающих иметь ребенка, и женщины, изъявившей желание стать суррогатной матерью; порядок и условия оплаты материальных расходов на содержание суррогатной матери; права, обязанности и ответственность сторон; условия и меры в отношении суррогатной матери в случае отказа от передачи рожденного ею ребенка лицам, заключившим с ней договор, а также к этим лицам в случае их отказа от принятия ребенка; иные условия, определяемые по соглашению сторон. Договор суррогатного материнства заключается в письменной форме и подлежит нотариальному удостоверению, расторжение договора о суррогатном материнстве возможно в случае намеренного нарушения суррогатной матерью режима вынашивания беременности[6].

Перед заключением договора женщина, желающая стать суррогатной матерью, в обязательном порядке обязана предоставить лицам, решившим применить метод суррогатного материнства, полную информацию о своем физическом, психическом и репродуктивном здоровье, а также результаты медико-генетического обследования. Материальные расходы, связанные с прохождением суррогатной матерью медицинского обследования, в том числе медико-генетического, несут лица, заключающие с ней договор.

Несмотря на столь подробное описание законодателем пунктов, которые должен содержать договор о суррогатном материнстве, тем не менее, есть моменты, которые дополнительно может предусмотреть в договоре только соответствующий специалист.

Получение соответствующих правовых консультаций по вопросам суррогатного материнства необходимо и потому, что действующее законодательство в этой области не лишено недостатков.

Выше мы уже отмечали, что вопросы, связанные с суррогатным материнством и применением вспомогательных репродуктивных методов и технологий (ВРТ) нашли свое закрепление в главе 9-й Кодекса Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье».

Не большая по времени практика применения норм кодекса (в течение 2012 года) в части суррогатного материнства уже выявила целый ряд вопросов.

Одним из них является вопрос о субъектах договора суррогатного материнства.

Так, например, в вышеназванных подпунктах статьи 1 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье» законодатель дает определения суррогатной матери, суррогатного материнства и договору суррогатного материнства. При этом **суррогатная мать** – это «женщина, вынашивающая плод после применения вспомогательных репродуктивных методов и технологий и рожаящая ребенка (детей) для **заказчиков** согласно договору суррогатного материнства». Под **суррогатным материнством** законодатель понимает «вынашивание и рождение ребенка (детей), включая случаи преждевременных родов, по договору между суррогатной матерью и **супругами** выплатой вознаграждения», а под **договором суррогатного материнства** – «нотариально удостоверенное письменное соглашение между лицами, **состоящими в браке** (супружестве) и **желающими иметь ребенка**, и женщиной, давшей свое согласие на вынашивание и рождение ребенка путем применения вспомогательных репродуктивных методов и технологий».

Как видно из этих определений в них во всех идет речь о правоотношениях, которые складываются с одной стороны между **женщиной** (суррогатной матерью), а с другой –

заказчиками; супругами; лицами, состоящими в браке (супружестве) и желающими иметь ребенка. Отмеченное наглядно свидетельствует о том, что законодатель в первом случае однозначно четко определяет субъекта данного правоотношения, а во втором – субъекты именуется, то **заказчиками**, то **супругами**, то **лицами, состоящими в браке (супружестве) и желающими иметь ребенка.**

В этой связи возникает вопрос, «заказчики», «супруги», «лица, состоящие в браке (супружестве) и желающие иметь ребенка» это равнозначные, тождественные понятия или нет?

На первый взгляд, ответ на этот вопрос вполне очевиден. Супруги и лица, состоящие в браке (супружестве) это понятия равнозначные к такому выводу можно придти на основании анализа подпункта 26) статьи 1 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», где дано определение брака (супружества).

Сложнее дело обстоит с термином «заказчики», т.к. в Кодексе РК «О браке (супружестве) и семье» законодатель содержание этого термина не раскрывает.

В толковом словаре русского языка под «заказчиком» понимается лицо, которое делает заказ/1/.

Следуя этому определению можно предположить, что в рассматриваемом случае термин «заказчики», несет на себе двойную смысловую нагрузку, т.е. под ним можно понимать, как **супругов**, заключающих договор с суррогатной матерью, так и **лиц, желающих иметь ребенка** от суррогатной матери. Такой вывод подтверждается, во-первых, тем, что в определении понятия «суррогатная мать» законодатель применяет обобщающий термин «заказчики», к числу которых относит и супругов и лиц, желающих иметь ребенка. Во-вторых, в статьях 54, 55 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье», законодатель применяет одновременно сразу два термина «супруги» и в скобках (заказчики). Это, на наш взгляд, говорит о том, что законодатель в целях экономии словесного материала с термином «супруги», применил не связанный с этим понятием и другой, вполне самостоятельный термин «заказчики», подразумевая под ним лиц, желающих иметь ребенка, но не супругов.

Оппоненты могут возразить, сославшись на то, что законодатель в данных статьях употребил оба термина лишь потому, что супруги по договору о суррогатном материнстве выступают, как заказчики. Этот аргумент можно подкрепить и тем, что в определении **суррогатного материнства**, законодатель ведет речь только о супругах и больше ни о каких лицах, а также тем, что анализ статьи 59 комментируемого Кодекса РК также позволяет придти к такому мнению. Например, в пункте 4 названной статьи законодатель говорит: «В случае расторжения брака (супружества) супругов (заказчиков) ответственность за ребенка, родившегося по договору суррогатного материнства, возлагается на обоих супругов (заказчиков)».

На основании этого можно сделать вывод, что термины «супруги» и «заказчики» в рассматриваемом случае являются идентичными.

С таким доводом, хотя и убедительным, на наш взгляд, согласиться все же нельзя, так как он не только исключает из числа субъектов правоотношения, связанного с суррогатным материнством, лиц, не состоящих в браке и желающих иметь ребенка от суррогатной матери, но и противоречит самой идеи суррогатного материнства. Здесь мы имеем в виду определение суррогатного материнства, данное в статье 100 Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения», где закреплено, что «1. Суррогатное материнство представляет собой вынашивание и рождение ребенка, включая случаи преждевременных родов, по договору между суррогатной матерью (женщиной, вынашивающей плод после введения донорского эмбриона) и **потенциальными родителями**». И далее «3. Права и обязанности суррогатной матери, **потенциальных родителей**, права ребенка и порядок заключения соглашения регулируются законодательством Республики Казахстан о браке (супружестве) и семье».

Из процитированного видно, что договор суррогатного материнства заключается между суррогатной матерью и потенциальными родителями, которыми могут быть, на наш взгляд, как лица, состоящие в браке, так и не состоящие в нем, т.е. женщины не состоящие в браке.

Кроме того, довод, что понятия «супруги» и «заказчики» идентичны, также неверен и потому, что он лишает лиц, не состоящих в браке, права на создание своей семьи, а также ведет к нарушению прав граждан в сфере их репродуктивных прав. Известно, что семья это не только круг лиц, связанных имущественными и личными неимущественными правами и обязанностями, вытекающими из брака (супружества), но и **родства**, свойства, усыновления (удочерения) или иной формы принятия детей на воспитание и призванными способствовать укреплению и развитию семейных отношений (см.: подпункт 29) статьи 1 Кодекса РК «О браке (супружестве) и семье»).

Не укладывается в формат тождества супруги-заказчики и тот момент, что согласно пункту 1 статьи 58 Кодекса о браке (супружестве) и семье применение вспомогательных репродуктивных методов и технологий допускается в отношении женщин, как состоящих в зарегистрированном браке (супружестве), так и в отношении женщин, не состоящих в браке (супружестве). Иными словами отмеченное следует понимать так, что женщины, не состоящие в браке, имеют право на вспомогательные репродуктивные методы и технологии, т.е. на искусственную инсеминацию, искусственное оплодотворение и имплантацию эмбриона.

При этом, согласно пункту 2 статьи 58 Кодекса о браке (супружестве) и семье женщина, сама вынашивающая и рожаящая ребенка в результате применения вспомогательных репродуктивных методов и технологий, включая использование спермы донора, является генетической матерью ребенка.

Право женщины, не состоящей в браке, на вспомогательные репродуктивные методы и технологии закреплено в пункте 1 статьи 99 Кодекса «О здоровье и системе здравоохранения в Республики Казахстан», согласно которому женщины имеют право на вспомогательные репродуктивные методы и технологии (искусственную инсеминацию, искусственное оплодотворение и имплантацию эмбриона).

На основании этого также можно заключить, что и договор суррогатного материнства не должен исключать из числа заказчиков, как супругов, так и женщин, не состоящих в браке.

Право женщины на заключение договора суррогатного материнства также можно найти в определении суррогатного материнства, которое было разработано в 2001 году Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ). Согласно этому определению «гестационный курьер: женщина, у которой беременность наступила в результате оплодотворения ооцитов, принадлежащих третьей стороне, сперматозоидами, принадлежащими третьей стороне. Она вынашивает беременность с тем условием или договором, что родителями рожденного ребенка будут **одними** **оба** человека, чьи гаметы использовались для оплодотворения»/2/.

Говоря о субъектах договора суррогатного материнства нельзя обойти молчанием и вопрос, могут ли этот договор заключать в Казахстане иностранные граждане?

Полагаем, что действующее законодательство нашей страны не создает этому каких-либо препятствий.

Так, согласно пункту 4 статьи 12 Конституции Республики Казахстан «Иностранцы и лица без гражданства пользуются в Республике правами и свободами, а также несут обязанности, установленные для граждан, если иное не предусмотрено Конституцией, законами и международными договорами».

Данное конституционное положение воспроизводит и Закон РК от 19 июня 1995 года «О правовом положении иностранцев», где в статье 3 прямо указано, что: «Иностранцы в Республике Казахстан имеют все права и свободы, а также несут все обязанности,

установленные Конституцией, законами и международными договорами Республики Казахстан, за исключением случаев, предусмотренных законами и международными договорами Республики Казахстан.

Иностранцы в Республике Казахстан равны перед законом, независимо от их происхождения, социального и имущественного положения, расовой и национальной принадлежности, пола, образования, языка, отношения к религии, рода и характера занятий.

Использование иностранцами своих прав и свобод не должно наносить ущерб интересам Республики Казахстан, правам и законным интересам ее граждан и других лиц и неотделимо от исполнения ими обязанностей, установленных законодательством Республики Казахстан».

Руководствуясь сказанным, можно заключить, что иностранцы вправе быть субъектом договора суррогатного материнства. Однако здесь есть один скрытый вопрос, а разрешает ли страна их гражданства обзаводиться детьми рассматриваемым способом. Например, законодательство Испании, в частности, Инструкция Министерства юстиции Испании о порядке вписания детей, рожденных за рубежом, в рамках программы о замещаемой беременности определяет, что родительские права в отношении детей, рожденных путем суррогатного материнства, производятся только на основании решения иностранного суда. Эта мера, принята в целях защиты прав ребенка, роженицы, а также, чтобы исключить случаи скрытой международной торговли детьми. Законодательство Швейцарии, Германии вообще запрещает суррогатное материнство, соответственно регистрацию детей, рожденных от суррогатной матери.

Какой выход из этих ситуаций может быть? Однозначного ответа нет. Казахское законодательство таким лицам разрешает быть субъектами отношений суррогатного материнства, и поэтому им невозможно отказать в заключении данного договора, лишь на основании того, что в стране их гражданства суррогатное материнство запрещено. Но и заключить договор с такими субъектами, тоже, на наш взгляд, будет безнравственно, так как впоследствии проблемы возникнут не только у родителей-иностранцев, но и у рожденного из их половых клеток ребенка. Выход в данном случае мы видим только в подробной правовой консультации таких лиц, на стадии заключения договора о суррогатном материнстве.

Другой круг вопросов, который, на наш взгляд, также требует своего решения, это проблема правовых коллизии, т.е. противоречий между нормами одноуровневых и разноуровневых нормативных правовых актов. Например, до вступления в действие Кодекса «О браке (супружестве) и семье», правоотношения суррогатного материнства регулировались нормами главы 17 Кодекса «О здоровье и системе здравоохранения в Республике Казахстан». В целях реализации данных норм, Министерством здравоохранения Республики Казахстан были изданы соответствующие приказы:

1) приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 30 октября 2009 года №627 «Об утверждении Правил проведения вспомогательных репродуктивных методов и технологий»; и

2) приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 30 октября 2009 года №624 «Об утверждении Правил проведения донорства и хранения половых клеток» (приказ №624).

Сегодня эти подзаконные акты, на наш взгляд, не соответствуют вышеназванным кодексам. Так, в статье 101 Кодекса «О здоровье и системе здравоохранения в Республике Казахстан» речь идет только о донорстве и хранении половых клеток, а в приказе №624, утвердившим Правила проведения донорства и хранения половых клеток, речь идет уже и о донорстве эмбрионов. При этом донорство половых клеток носит коммерческий характер и, следовательно, донорство эмбрионов приобретает такой же характер. Между тем эмбрион не является половой клеткой, и поэтому не может быть предметом донорства. Об

этом гласит часть 4 статьи 99 Кодекса «О здоровье и системе здравоохранения в Республике Казахстан». В этой норме нашло свое закрепление положение о том, что человеческий эмбрион не может быть получен для коммерческих, военных и промышленных целей. В этой связи полагаем, что включение в Приказ №624 положения о донорстве эмбрионов не только противоречит действующему законодательству, но и создает условия для совершения противоправных коррупционных действий со стороны отдельных представителей медицинского персонала, как частных, так и государственных медицинских учреждений, предоставляющих услуги ВРТ.

Кроме того, включение в приказ №624 положений о донорстве эмбрионов, на наш взгляд, может создать реальную угрозу здоровью нации. Опасность состоит в том, что на практике донорами эмбрионов являются пары, в которых бесплодием страдает один или оба супруга. Если рассматривать их в отдельности как донора ооцитов и донора спермы, то они, не соответствуют медицинским требованиям, которые действующим законодательством предъявляются к таким донорам (ст.101 Кодекса «О здоровье и системе здравоохранения в Республике Казахстан»), а между тем эмбрионы названных пар по приказу №624 являются донорскими.

Другим недостатком приказа №624 является то, что он создает условия для нарушения положений связанных с институтом врачебной тайны. Так, согласно приказу №624 доноры ооцитов лишены права анонимности и поэтому информация по ним является открытой для лиц, нуждающихся в донорской поддержке. В свою очередь доноры спермы, напротив, обладают правом анонимности, и поэтому информация о них не подлежит разглашению. Между тем, несмотря на то, что данные о донорах спермы являются закрытыми, но в их анкетах имеет место полное фенотипическое их описание, за достоверность которого несут ответственность доноры и клиники. Последние (клиники) также отвечают за неразглашение этой информации. В то же время доступ к этой информации согласно Приказу №624 имеют третьи лица, а именно органы осуществляющие контроль со стороны региональных центров по борьбе и профилактике СПИД, что, на наш взгляд, может привести к нарушению врачебной тайны. В этой связи, считаем необходимым в ближайшее время отмеченные противоречия, привести в соответствие с действующим законодательством. В противном случае они могут породить не только нарушение прав граждан в сфере защиты личных данных, но и способствовать торговле эмбрионами, что запрещает закон.

В итоге следует отметить, что отмеченные недостатки требуют новых подходов в их законодательном урегулировании.

Список литературы

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть), принят Верховным Советом Республики Казахстан 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2021 г.)
2. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
3. Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК. «О здоровье народа и системе здравоохранения»
4. Сурагат ана «Ана тілі» газеті № 3, 19-Қаңтар, 2011жыл. Мына сілтемеде: <http://anatili.kazgazeta.kz/news/5577> (19.03.2021)
5. Суррогатное материнство: за и против Информационный портал «Россисая газета» 7.03.2020 по этой ссылке: <https://rg.ru/2020/02/22/surrogatnoe-materinstvo-что-i-kogotrevozhit.html> (15.03.2021)
6. Дронова Ю.А. Что нужно знать о суррогатном материнстве. – М.: Городец, 2003 – С. 12
7. Anne E.H. Sanders. When, if not Now? An Update on Civil Partnership in Germany. // German Law Journal. – Vol. 17 No.– June 2016. – P. 504.

8. Supreme Court of Germany decision XII ZB 463/13 (Bundesgerichtshof Beschluss XII ZB 463/13). (2014). Available at: <https://www.crin.org/en/library/legal-database/supreme-court-germany-decision-xii-zb-463/13-bundesgerichtshof-beschluss-xii> (28 May 2021).

Түйін

Бұл мақалада біз суррогат туралы келісім-шарт жасасу кезінде теориялық мәселелерді қарастыруға тырыстық. Қазақстанда жылдан жылға ана мен бала мәселелеріне және жалпы азаматтардың репродуктивті денсаулығына көбірек көңіл бөлінуде. Бұл мәселелердің өзектілігі еліміздің болашағы олардың шешілуіне байланысты. Олар халықтың өсуіне, сол арқылы елдің ұлттық қауіпсіздігіне тікелей байланысты, бірақ бұл осы мәселенің бір жағы ғана.

Екіншісі-репродуктивті құқықтар адам құқықтарының ажырамас бөлігі болып табылады және халықаралық заңды құжаттар ретінде танылады, мысалы, Қазақстан мүшесі болып табылатын 1979 жылғы 18 желтоқсандағы БҰҰ-ның "Әйелдерге қатысты кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы" Конвенциясы.

Сонымен қатар, бұл мәселенің маңыздылығы мен өзектілігі оның ел Президентінің жіті назарында екенін көрсетеді. Өзінің Қазақстан халқына Жолдауларында ол кезең-кезеңімен медицина қызметкерлерінің де, азаматтардың да назарын халықтың ұрпақты болу денсаулығын сақтауға, азаматтардың ұрпақты болу құқықтарын сақтауға және халықтың ұрпақты болу денсаулығы саласындағы профилактикаға қол жеткізуіне заңнамалық кепілдіктерді қамтамасыз ету саласындағы шараларды жетілдіруге аударады.

Abstract

In this article, we tried to consider theoretical issues when concluding a surrogate contract. Every year in Kazakhstan, more and more attention is paid to the issues of motherhood and childhood and the reproductive health of citizens in general. The relevance of these issues depends on their solution to the future of our country. They are directly related to population growth, and thus to the national security of the country, but this is only one side of this issue.

The second is that reproductive rights are an integral part of human rights and are recognized as international legal documents, for example, the UN Convention "on the elimination of all forms of discrimination against women" of December 18, 1979, of which Kazakhstan is a member.

At the same time, the importance and relevance of this issue indicates that it is under the close attention of the president of the country. In his address to the people of Kazakhstan, he gradually draws the attention of both medical workers and citizens to improving measures in the field of ensuring legislative guarantees for the protection of reproductive health of the population, respect for the reproductive rights of citizens and access to prevention in the field of reproductive health of the population.

УДК 327.5

А.Салыбекқызы, Э.С.Таукебаева

студент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
PhD, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются трудности обеспечения международной безопасности, акцентируется внимание исключительно на понятиях "региональная" и "национальная безопасность", в частности, подчеркивается, что эффективность поддержания национальной безопасности современного государства тесно связана с тонкостями его внешней политики. В статье раскрывается влияние геополитических составляющих на механизмы региональной безопасности, связанные с процессами субрегионализации. В статье проанализировано понятие международной безопасности, сформулированы характерные черты данной категории. Автором были исследованы международные отношения в контексте обеспечения международной безопасности, выявлены основные вызовы и

угрозы, предложены приоритетные направления развития международно-правовой системы. Современные угрозы международной безопасности напрямую связаны с практикой международного общения и являются его неотъемлемой частью. Нельзя однозначно сделать вывод о том, какие конкретные действия необходимо принять для борьбы с ними в силу того, что для каждого региона и для каждого государства указанные вызовы и угрозы имеют свои особенные аспекты. Однако бездействовать в отношении всех указанных угроз также представляется недопустимым.

Ключевые слова: региональная безопасность, измерения международной безопасности, национальная безопасность, обеспечение безопасности

Трудность налаживания безопасности была значима в течении всей глобальной истории. Сейчас важной миссией остается предоставление безопасности. К ним характеризуются индивидуальные граждане, семьи, социальные группы, нации и государства, союзы государств, международные организации и мировое сообщество. Нынешняя политическая наука исследует безопасность как аспект деятельности по выявлению, изучению, избежанию и устранению факторов и условий, преобразовывающих угрозы и риски для бытия людей. В этой связи пишет В. М. Коллаген: "в более широком смысле безопасность-это положение защищенности от угроз ключевым ценностям. Нередко, когда вы выбираете безопасность, основное внимание акцентируется безопасности-функционированию средств и регулирующих учреждений, соглашениям с партнерами и т.д. Но весь комфорт-класс обеспечения безопасности определяется характером и масштабом угроз. Поэтому определение "безопасность" соединяет неразрывную пару "угрозы-защита от них" [1].

Таким образом, защищенность в нынешнем мире, в принципе, приобретает новые особенности. Все страны и народы включаются в механизмы мирового развития, которые окутывают все главные сферы деятельности человечества. Эти механизмы разгоняются гигантским научно - техническим прогрессом. Нынешний этап процесса мирового формирования сопровождается возникновением и обострением политических, экономических, экологических, энергетических и других проблем в общепланетарном масштабе. Произрастающая взаимозависимость государств и регионов мира, создание мировых рынков и региональных общих экономических пространств, формирование оружия массового уничтожения, способного уничтожить все живое на планете, и другие подобные случаи высветили проблему безопасности в современных условиях. Трудность предоставления масштаба и всемирной безопасности всего всемирного сообщества[2].

Для предоставления такой кибербезопасности большое значение имеют реструктуризация международных геополитических механизмов, модернизация и гуманизм, предоставление социальной законности и равенства на неправительственной арене, а также лидерство закона на межправительственной арене. На концепции геополитического ракурса выделяются очередные феномены всемирной безопасности: общечеловеческая, национальная, федеральная и глобальная. Такой ракурс показывает, что международная безопасность напрямую зависит и может влиять на все вопросы нынешних международных отношений, от единичных лиц до глобальных игроков . В строгом резоне международная безопасность представляет интерес для всех государств новейшего мира как главных субъектов всемирных отношений, действующих в обеспечениях мирового мира. В последнее время глобальное измерение безопасности сужается ускоренными темпами, включая образующиеся проблемы международных отношений, это включает в себя новые сферы организации мирового общества, включая глобальное медийное пространство[3].

Давайте детальнее проанализируем каждую из предоставленных мер международной безопасности. Общечеловеческое или личное измерение безопасности соединено с формированием и обеспечением адекватных условий жизни для определённых людей и определённых социальных групп. Такая активность в области безопасности человека связана как с нестандартными кризисными ситуациями, так и с циклами непрерывного

совершенствования общества. В прецеденте кризиса безопасность обуславливается в сосуществовании структуры обороны от угроз, которая обороняет людей от смерти в результате войны, экологического и криминального насилия, а также от голода или болезней[4].

Политика реализма, с точки зрения восприятия всемирных отношений, существует практически в тени войны". В игнорирование главного руководящего органа государства-члены могут полагаться только на свои собственные средства для обороны своих интересов. Холодная война привела к разрастанию роли государства, что повысило понятие и мощь бюрократического аппарата. Это как все войны. На Востоке и западе войны конфигурации безопасности выстроены на реальной парадигме. Это выявляется не только в беспрестанном развитии и качественном развитии вооруженных сил, но и в том, что специальное внимание уделяется ядерному обузданию. Всемирная безопасность, разрешение антагонизмов и споров между ними путем применения силы или угроз вычёркивает, поскольку соблюдение признанных законов и норм всемирного права-это система международных отношений. По убеждению многих специалистов, международная безопасность, научная типология в том же показателе безопасности, что и правовые институты Европейского Союза, доводит определение собственности только в том случае, если вектор в значительной степени подразумевает задачей безопасности, где в рамках восстановления системы ООН международное право и развитие, и благодать, и находится в соответствии с общепризнанными нормами морали[5]

Определение "безопасность", приобретшее политический статус в лиге Наций в 1970 году, употребляется в крупнейших странах мира и в авторитетных межправительственных организациях (ООН, ОБСЕ, НАТО, НАТО и др.) используется Концепция Центра безопасности джибкаи по международному праву. Это моменты, когда все члены всемирного сообщества, которые отрекаются применять силу друг против друга, принимают государственную помощь, которая подвергается нападениям[6].

Главная обязанность за национальную безопасность и неравные условия, новую опасность ИГИЛ, лежит на трансграничных правоохранительных органах. Необходимо объяснить закономерность между явлениями и определяемостью этих элементов. Какова была надёжность и контроль служб в мире, сбалансированность производства и взаимоотношения государства до сих пор, и свободное пространство там, во всех моделях войны, политологии, и о взаимоотношении людей, выстроенном на способности защищать свою собственную безопасность, как от внешних угроз? Городская структура включает в себя существенные институты нового технического планирования ("Г Андерс", мониторинг военных дел, чувствительные сейсмографы и т.д.). Степени усиления доверия, безопасности и совершенствования в рамках ОБСЕ, Организации Объединенных Наций и других международных организаций. Но новейшая модель со всей всемирной безопасностью- ООН, ОБСЕ приспосабливаются к новой реальности. Она была воссоздана для Советского Союза, а для элиты- это целое, и поэтому потеря присутствия[7].

Организация Объединенных Наций создала его, чтобы защитить мир от войны и насилия в государстве, кроме того, поскольку вы не являетесь одним из преступников, это означает, что вы имеете право отказаться от необходимого решения от вас. Ценность этих точек заключается в том, как они используются. Например, это должно помочь определить функцию системы (в условиях войны и угроз это необходимо). Во второй раз на том же уровне в Косово, с разрешением сомнений, он использовал ситуацию в Косово, чтобы избежать вето ООН или России и Китая[8].

В 2020 году в мире было 251 стран, в 195 странах, которые в ООН считались суверенными государствами. Политический мир периодически улучшается, так как в ближайшие годы, молодые и старые люди, уничтожения не представляется возможным. Некоторые ученые отмечают, что до 2025. г. понятие, как государственная земля, испарится, и будет создана государственная корпорация и 9-10 макро-зона. Все страны и всемирные

организации, которые на самом деле человечества международная система безопасности. В первом и в двадцать первом веке, международное содружество сталкивается с проблемой "Н вся проблема-это трудный риск N poseer" N особенного национальной и международной безопасности, насущно значимых интересов личности, общества и положение человечества в целом. Национальные и международные вопросы безопасности, всех стран и концепции Национальной безопасности, методологии развития подчинена наибольшему вниманию некоторыми политиками и военными силами. Юридические вопросы национальной безопасности очень важны потому что это влияет на людей, общество и важнейшие аспекты жизни в стране.

Список литературы

1. Устав Организации Объединенных Наций (Сан-Франциско, 26 июня 1945 г.) // СПС «Гарант».
2. Стратегическая концепция НАТО (одобрена 23-24 апреля 1999 г.). Независимое военное обозрение. 1999. №16.
3. Хартия Шанхайской организации сотрудничества (Санкт-Петербург, 7 июня 2002 г.) // Собрание законодательства Российской Федерации от 23 октября 2006 г. N 43 ст. 44
4. Гаджиев К. С. Введение в геополитику Учебник. М.: "Логос " 257 с.
5. Устав Международного агентства по атомной энергии (МАГАТЭ) (26 октября 1956 года) (в редакции от 28.12.1989)
6. Большой Энциклопедический словарь по политологии. М.: Академик, 2010, 2567 с.
7. Декларация об укреплении международной безопасности (принята резолюцией 2734 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 16 декабря 1970 года). Доступно на: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intsecurity.shtml (от 02.05.21).
8. Алексанян А.А. Структура понятий национальной и международной безопасности: общие черты и различие // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2012. No4. С. 126-133.

Түйін

Бұл мақалада халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі қиындықтар қарастырылады, "аймақтық" және "Ұлттық қауіпсіздік" ұғымдарына ерекше назар аударылады, атап айтқанда, қазіргі мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін сақтаудың тиімділігі оның сыртқы саясатының нәзіктіктерімен тығыз байланысты екендігі баса айтылған. Мақалада геосаяси компоненттердің субөңірлік процестермен байланысты аймақтық қауіпсіздік механизмдеріне әсері ашылады. Мақалада халықаралық қауіпсіздік тұжырымдамасы талданып, осы санатқа тән белгілер тұжырымдалған. Автор халықаралық қауіпсіздікті қамтамасыз ету контекстіндегі халықаралық қатынастарды зерттеді, негізгі қауіп-қатерлер анықталды, халықаралық құқықтық жүйені дамытудың басым бағыттары ұсынылды. Халықаралық қауіпсіздіктің қазіргі заманғы қатерлері халықаралық қарым-қатынас тәжірибесімен тікелей байланысты және оның ажырамас бөлігі болып табылады. Әрбір өңір үшін және әрбір мемлекет үшін көрсетілген сын-қатерлер мен қауіптердің өзіндік ерекше аспектілері бар болғандықтан, олармен күресу үшін қандай нақты іс-қимылдар қабылдау қажет екендігі туралы біржақты қорытынды жасауға болмайды. Алайда аталған барлық қатерлерге қатысты әрекетсіздікке де жол берілмейді.

Abstract

This article examines the difficulties of ensuring international security, focuses exclusively on the concepts of "regional" and "national security", in particular, emphasizes that the effectiveness of maintaining the national security of a modern state is closely related to the subtleties of its foreign policy. The article reveals the influence of geopolitical components on the mechanisms of regional security associated with the processes of sub-regionalization. The article analyzes the concept of international security and formulates the characteristic features of this category. The author studied international relations in the context of ensuring international security, identified the main challenges and threats, and proposed priority directions for the development of the international legal system. Modern threats to international security are directly related to the practice of international communication and are an integral part of it. It is impossible to draw an

unambiguous conclusion about what specific actions should be taken to combat them, since these challenges and threats have their own characteristics for each region and for each State. However, it is also unacceptable to remain inactive in relation to all these threats.

УДК 343.01

Е.Б. Токтар, Е.К. Нуртазин

магистрант, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ПРАВА В КОНЦЕПЦИИ «СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА»

Аннотация

История цивилизации знает сотни правовых теорий. Правовые теории являлись завоеванием человеческой культуры, разгадкой феномена права. Учения о праве демонстрируют огромное разнообразие подходов, оценок, результатов. Все представления о праве опираются на общую основу: право для людей всегда выступало как определенный порядок в обществе. Под содержанием права понимается его социальное качество, его служение тем или иным общественным слоям.

Право обеспечивает порядок в обществе путем снятия противоречий, достижения социальных компромиссов. В функционировании права выражаются общие скоординированные интересы различных групп общества; суть права составляют общественное согласие, компромисс.

Право существует и функционирует в трех ипостасях: правовые идеи (правовое сознание), правовые нормы и общественные отношения, регулируемые правом.

Все эти характеристики непосредственно влияют на проблему разработки концепции «слышащего государства» в Казахстане.

Ключевые слова: государство; право; норма; правосознание; система; концепция; правопонимание.

В Послании Главы государства К-Ж.Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» ставится задача «...воплотить в жизнь концепцию «Слышащего государства», которое оперативно и эффективно реагирует на все конструктивные запросы граждан» [1].

В Послании Главы государства К-Ж.Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» также отмечается, что «Ни один аспект социально-экономического развития не может быть успешно реализован без верховенства закона... «Слышащее государство» - это, по сути, концепция строительства «Справедливого государства»... Следует также пересмотреть вопросы нормотворчества» [2].

В этих контекстах вполне логичным выглядит определение понятия права в современных условиях.

Право – одно из самых сложных общественных явлений. Поиск правопонимания ведется многие века, и это вполне объяснимо. В правопонимании отражаются представления людей об обществе, о его критериях и духовных ценностях. И поскольку развивается человеческое общество, изменяются условия жизни людей, их представления и идеалы, постольку меняются и будут меняться представления о праве.

В научной литературе наблюдается весьма широкий диапазон представлений исследователей о праве. В то же время все взгляды можно сгруппировать в исторически сложившиеся правовые школы, провести классификацию по базовым позициям и осуществить иные методы научного анализа и синтеза. Подобный путь, хотя и является эффективным, все же не проясняет всего богатства мысли по поводу сущности, предназначения и природы права.

Всякая трактовка природы права в наиболее существенных своих аспектах оказывается в прямой зависимости от лежащей в ее фундаменте концепции правопонимания. Именно на нее – как на «доктрину», признаваемую некоторыми правоведами одним из источников права, - и ориентируются законодатель, судья, орган конституционного надзора в проблемных ситуациях.

Под углом зрения правосознания, в своей онтологической укорененности, право по природе – образование духовное, оно есть результат определенного духовного усилия по формированию правил, норм поведения, которые упорядочивают общественную жизнь людей и их межличностные отношения. В этом смысле прав И.А.Ильин: «Право говорит на языке сознания и обращается к сознательным существам... Самая сущность, самая природа права в том, что оно творится сознательными существами и для сознательных существ, мыслящими субъектами и для мыслящих субъектов» [3].

При рассмотрении правопонимания чаще всего сосредоточивается внимание либо на субъективных, либо на чисто идеальных его формах. При этом идеальные формы, закрепляемые в виде теоретических конструкций правоведения, правовых доктрин и идеологий, также считаются субъективными [4].

Под субъективными формами правопонимания имеются в виду формы понимания права, законов, правовых обычаев и прецедентов, которые соотносимы как с индивидуальными, так и с коллективными субъектами. Это могут быть формы, присутствующие в индивидуальном (право) сознании, в том числе в правосознании юристов-профессионалов, и в коллективном, то есть в (право)сознании «масс», социальных групп и профессиональных сообществ. В последнем случае формы правопонимания приобретают интерсубъективный характер – становятся общими для многих индивидов. Тогда можно говорить о коллективном субъекте правопонимания.

При этом было бы неверно сводить правопонимание только к субъективной стороне права, относить его лишь к правосознанию – пусть и в идеализированных его формах. Возвышенные представления теории опредмечиваются в общественной практике. Объективное значение идеальных форм правопонимания находит свое выражение не исключительно в правосознании, но также и при создании, и при реализации норм права. Правопонимание, следовательно, выступает в качестве достаточно общей интеллектуальной функции правовой культуры [5], причем не сводящейся только к пассивному созерцанию, но деятельной, не чисто субъективной, но и имеющей объективное значение.

Выявленные задачи подчеркивают тот неоспоримый факт, что право во всей совокупности норм, институтов, ценностей и т.д. является социально обусловленным феноменом. Эта его социальная обусловленность в целом представляет собой обширную проблему, которая предполагает глубокий анализ существующих в действительности общественных отношений, требующих правового регулирования [6].

Современная теория права постулирует, что общественные связи уже освоены мышлением, и это мышление накладывается на практику, присовокупляя к отношениям каждый раз определенную, специфическую для данного случая и в то же время типовую в формальном смысле «интеллектуальную добавку» - юридическую конструкцию, фикцию и т.п. В получающемся вследствие этого правоотношении выделяются его субъекты, предмет (объект), по поводу которого осуществляется отношение; форма, опосредующая реализацию отношения, и содержание, которое характеризуется как субъективные права и как юридические обязанности, корреспондирующие друг другу.

Современное правоведение, выступая в качестве описательно-оформляющего знания, довольствуется обозначением и установлением субъектов, предмета, формы и содержания общественного отношения. Но естественно и стремление проникнуть глубже, постичь основания: откуда появляются права и обязанности? откуда берется правовая форма и ее власть над нами? Почему одни отношения оформляются институционально-правовым образом, а другие – нет? Ведь признание права у другого, как и возложение на себя

обязанности, есть волевой момент, более того – обязывающий, что подтверждается даже интуитивно.

Может ли такая власть быть принята добровольно? К подобного рода добровольно признаваемой «власти-образца», или власти над людьми идеи «разумно организованного общества» апеллировали сторонники теории общественного договора, вдохновляемые гуманистическим стремлением к минимизации насилия и реализации «естественного» права человека на свободу.

В этом пункте правопонимание существенно дополняет и расширяет собственную позицию: к его описательно-оформляющей, дескриптивной стороне присоединяется аспект прескрипции, предписания, обладающего свойством нормирования (суждения, линии поведения). И если дескриптивная функция правопонимания делает суждения, концепции о праве своего рода «экстенциональным» знанием – то есть знанием расширяющимся, то прескриптивная функция делает его, помимо всего прочего, знанием «интенциональным».

Иначе говоря, описательно-оформляющее действие правопонимания выполняет преимущественно функцию «показа», «поставляя» субъектам правоотношений оформленное описание правовой нормы-образца. Дескриптивное действие правопонимания подключает к позиции «взгляни, что есть данная норма-образец» существенную регулятивную добавку: «делай по данной норме-образцу». Эта дескрипция разворачивает правопонимание, правоистолкование в область практического действия, обращаясь к необходимости задействия субъектом волевого начала, концентрации усилия в направлении «воли жить по праву» (по И.А.Ильину).

Обычно в юриспруденции не обсуждается свободная воля, а признается чисто формализованная схема правоотношения. Описательное правоведение в основном имеет дело с уже готовыми структурами и институциональными формами. Так, структура опосредования, скажем, в договоре, фиксирует стяжку содержания (заданного в правах и обязанностях) и предмета. Возникает некоторый аналог эпистемологического отношения: там «знание – объект», а здесь – «субъективные права и обязанности – предмет (повод) правоотношения». Форма в обоих случаях является опосредующей структурой, стягивающей два момента, два полюса отношения.

Иногда знаковая форма представляет собой некое «объективное содержание» знания для познающего субъекта, а иногда институционально-правовая форма объективирует содержание прав и обязанностей для субъектов, являющихся сторонами правоотношения. В обоих случаях форма является «априорной», обладающей нормативной силой для субъекта. При этом следование ей добровольно-принудительное: в первом значении – чтобы «правильно мыслить», в другом – для того, чтобы «поступать по праву». Правда, вследствие различия категориального отношения «форма – содержание» в случаях познания и права ведущая модальность указанной «добровольной принудительности» оказывается различной. При научном познании это модальность необходимости с полагающейся при этом добровольностью познавательного усилия в рамках принудительности «правильного мышления». При создании и реализации права – модальность возможности с соответствующей ей принудительностью правового регулирования в рамках добровольного использования норм права.

Институциональное строительство в политико-правовом пространстве требует «практического знания», способного конструировать «априорные» формы применительно к конкретной ситуации, а не просто описательно-оформляющего знания, основанного на теоретической идеализации и принимающего эти формы действительно как априорные, то есть как данность, в готовом виде.

Признание необходимости следования правовой форме неким «таинственным» образом сливает воедино две силы, имеющие, на первый взгляд, совершенно различную природу: принудительность власти права и принудительность культурной нормы.

Феноменологически, однако, ясно, что эти две силы сходятся при установлении институтов – государственной власти, законодательства и судопроизводства.

Всякая власть основывается на отчуждении воли. Понятно также, что такое «прямая» власть: это господство, основанное на отчуждении воли путем насилия. Применительно к рассматриваемому вопросу следует, на наш взгляд, достаточно очевидный постулат: власть права и культурной нормы-образца, при всем наличии в ней «отчуждающей» компоненты, есть один из основных способов как институционализации Идеи Права, так и институционализации государства в сфере права в качестве правового, а самого общества – в качестве гражданского. Отсюда также следует и общий вывод о том, какова специфика современного правопонимания: оно с необходимостью должно быть основано на институциональном подходе, теснейшим образом сопряженном с культурологической, точнее – социокультурной рефлексией.

При попытке рассмотреть отличительные черты современного правопонимания речь должна идти о его развернутой интерпретации, причем такой, которая позволяет связать основания предметных построений различных школ и направлений правопонимания с содержанием правовой Идеи и с вопросами становления (или построения) правового государства. Подобное разворачивание правопонимания сталкивается с характерной методологической трудностью, вызываемой такой особенностью современного правопонимания, как неоднозначность.

В странах западной демократии, традиционно придерживавшихся плюрализма правопониманий, а теперь и в государствах СНГ возникла очевидная «неклассическая» ситуация в правоведении, когда имеется множество школ права, каждая из которых претендует на формулирование как собственной теоретической парадигмы, так и «особой» онтологемы правопонимания.

Первой и наиболее очевидной чертой современного правопонимания, которая как раз и вызывает его неоднозначность, является наличие в правоведении множественности школ со своими собственными точками зрения на право и понятие права. Каждая из школ опирается на собственные основания. Различие в основаниях правопонимания обуславливает и разницу воззрений о роли и назначении государства.

Вторая характерная черта заключается в том, что представители школ права, даже если и спорят между собой, но вынуждены, хотя бы для того, чтобы очертить предмет спора, пользоваться одними и теми же понятиями. Вместе надо сказать, использование сходной терминологии не ведет к одинаковому пониманию содержания употребляемых слов.

Третья важная особенность состоит в том, что общие понятия помещаются в различные исследовательские контексты и трактуются по-разному. Если бы последнее было не так, то правоведы, по крайней мере, договорились бы об определении понятия «право». Но этого не происходит, что отражается и на подходе к проблемам развития государственности, толковании Конституции и других нормативно-правовых актов.

Научные исследования проблем правовой системы – ее понятийно-категориального аппарата, структурной организации, внутренних и внешних взаимосвязей, ее места в обществе, ее роли как важнейшего фактора существования и развития общества – всегда являются актуальными.

Правовая система является условием и одновременно следствием строительства правового государства и формирования гражданского общества, представительной демократии и политического плюрализма.

Категория «правовая система», вопреки устоявшейся традиции в учебной литературе, должна использоваться не только для характеристики внешних процессов в правовой сфере в сравнительном плане, но и активнее применяться для изучения внутренних правовых процессов, что особенно важно в изменяющихся условиях, в период глобализации. Ведь правовая система и правовое государство состоят в единстве и многообразных,

неоднозначных и противоречивых взаимосвязях, взаимодействуют и функционируют и как единая система, и как подсистемы друг друга.

Категория юридического понятия «действующее право» введена в законотворческий процесс и правоприменение Конституцией Республики Казахстан 1995 года и для того, чтобы способствовать четкой классификации нормативных правовых актов, росту авторитета и усилению приоритетной и основной регулирующей роли Конституции и законов государства во всем соционормативном массиве.

Понимание категории «действующее право» не может не исходить из реалий развития права независимого государства в условиях объективной его преемственности «бывшему» праву, которое по своей архитектонике традиционно принадлежало к романской группе континентальной правовой семьи.

Категория «действующее право» представляет собой понятие юриспруденции предельно высокого уровня обобщения. И потому его раскрытие предполагает соответствующую методологию, которая позволяла бы не только вывести научное определение действующего права, но также иерархизировать в процессе правообразования и законотворчества множество актов и норм юридического характера. Не случайно при официальном толковании этой конституционной категории Конституционный совет Республики Казахстан оперировал системным подходом («Действующее право» определено им как «система норм, содержащихся в принятых в установленном порядке правомочными субъектами нормативных правовых актах» [7], ибо он позволяет проводить анализ действующего права не фрагментарно или как отдельно взятый, пусть и весьма емкий его сегмент в виде нормативных правовых актов, но прежде всего изучать действующее право как реальную систему, целостное множество взаимосвязанных юридической природой и иерархией элементов. Нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договорных и иных обязательств республики, нормативных постановлений Конституционного совета и Верховного суда – основные элементы действующего в стране права. Фундаментальную системообразующую роль в этом множестве играет сама Конституция.

Вместе с тем констатация основных элементов действующего права не исчерпывает, по нашему мнению, содержания этой категории в действительности. Она, очевидно, простирается на все правовое поле казахстанского общества. И познаваема может быть через раскрытие юридической природы и классификацию на этой основе не только каждого из видов действующего в стране права, закрепленных в статье 4 Конституции, но и всех остальных видов и подвидов юридических актов в диапазоне от нормативных до локальных актов оперативного управления и местного самоуправления, а также различных актов толкования права. Другими словами, систему действующего права не следует сводить к совокупности норм действующих нормативных правовых актов (и, естественно, недопустимо отождествлять их понятия), под которыми согласно Закону РК «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года (с изменениями и дополнениями, внесенными Законами РК от 11 июля 2017 г., от 24 мая 2018 г.) понимаются далеко не все юридические акты, а только те из них, которые представляют собой «письменный официальный документ на бумажном носителе и идентичный ему электронный документ установленной формы, принятый на республиканском референдуме либо уполномоченным органом, устанавливающий нормы права, изменяющий, дополняющий, прекращающий или приостанавливающий их действие» (п.25 ст.1 этого Закона). При этом под нормой права принято понимать «общеобязательное правило поведения постоянного или временного характера, рассчитанное на многократное применение, распространяющееся на индивидуально неопределенный круг лиц в рамках регулируемых общественных отношений» (п.18 ст.1 этого Закона).

Вопрос о юридической природе различных актов действующего права есть вопрос об их происхождении и особенных юридических свойствах. Чтобы ответить на него, нужно составить представление о том, какой орган государства (его место в системе разделения

властей и компетенция) и в каком порядке принимает акт; порождает ли акт новые права и обязанности; каково соотношение акта с другими юридическими актами; как соотносится акт с законами и законодательством; каковы пределы применения предписаний акта во времени, в пространстве и по лицам. Ответы на эти вопросы помогают определить нормативность акта, его юридическую силу, сферу действия и форму (место в иерархии действующего). Некоторые ответы находятся и в самом указанном законе, который ввел понятие правового акта с подразделением его на нормативные и ненормативные.

Правовая система Казахстана в основном базируется на кодексах, на подробном и разветвленном централизованном законодательном регулировании. На первый план выдвинуты правовые нормы, которые рассматриваются как обязательные правила поведения, отвечающие требованиям справедливости. Основная цель юридической науки и практики – правильно найти содержание этих норм и через них обеспечить желательное для общества регулирование отношений людей.

В современной казахстанской правовой системе собственное право является значительным фактором существования и развития государства[1]. Именно в национальных правовых системах складываются и развиваются отрасли, правовые нормы, институты, имеющие как общие черты с правовыми реалиями других стран, так и особые, отличающиеся спецификой правовые явления.

По мнению академика М.Т.Баймаханова, «каркас» правовой системы в государстве (особенно в странах континентального или романо-германского права) составляют или, во всяком случае, должны составлять кодексы. Представляя собой акты высшего уровня систематизации права и обеспечивая единое комплексное целостное регулирование важнейших «блоков» общественных отношений, кодексы тем самым вносят в правовую систему элементы внутренней ее структурированности, согласованности и непротиворечивости, многое делают для преодоления разрозненности, несостыкованности и даже разнобоя правовых предписаний» [2].

Профессор С.Ф. Ударцев считает, что «государство, с одной стороны, как бы творит одну из решающих форм права определенного исторического периода – законодательство, а с другой – познает, включает в законодательство и оказывает поддержку (санкционирует) то, что определяется и порождается не им самим и зависит во многом не от него. Государство выступает в данном случае мощным преобразующим и генерирующим фактором поддержки и защиты определенных правовых явлений, институтов, норм, природа которых как бы проникает сквозь государство из более глубинных факторов социальной и космической жизни» [3].

Правовая система Казахстана в основном базируется на кодексах, на подробном и разветвленном централизованном законодательном регулировании. На первый план выдвинуты правовые нормы, которые рассматриваются как обязательные правила поведения, отвечающие требованиям справедливости. Основная цель юридической науки и практики – правильно найти содержание этих норм и через них обеспечить желательное для общества регулирование отношений людей.

Список литературы

1. Послание Главы государства К-Ж.Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» - Казахстанская правда. 2019. 3 сентября. №169 (29046).
2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 года «Казахстан в новой реальности: время действий» - Казахстанская правда. 2020. 2 сентября. №166 (29293).
3. Ильин И.А. О сущности правосознания. М.: Рарогъ, 1993, 235 с.
4. Сов.государство и право. 1969. №6; Правоведение. 1971. №1,2,5.; 1972. №2-5; 1973. №1,2.

5. Марача В.Г. Правопонимание в состязательных институтах // Научные труды «Адилет». – Алматы. 2000. №1 (7). С.116-122.
6. Кудрявцев В.Н. Современная социология права / В.Н.Кудрявцев, В.П.Казимирчук. М.: Юристъ, 1995. С.11.
7. Конституция Республики Казахстан – Алматы: ЮРИСТ. 2017, 420 с.
8. Баймаханов М.Т. О некоторых подходах к решению проблем правопонимания. – Материалы Международного круглого стола «Проблемы современного правопонимания» - Научные труды ВШ «Адилет». 2000. №1 (7), С. 48-52.
9. Ударцев С.Ф. Метаправо и правопонимание (о трансформации правопонимания на новом уровне правового развития). – Материалы Международного круглого стола «Проблемы современного правопонимания» - Научные труды ВШ «Адилет». 2000. №1 (7), С.75-116.

Түйін

Өркениет тарихы жүздеген құқықтық теорияларды біледі. Құқықтық теориялар адамзат мәдениетін жаулап алу, құқық феноменін шешу болды. Құқықтық доктриналар тәсілдердің, бағалаудың, нәтижелердің алуан түрлілігін көрсетеді. Құқық туралы барлық идеялар жалпы негізге негізделген: адамдар үшін құқық әрқашан қоғамдағы белгілі тәртіп болды. Құқықтың мазмұны деп оның әлеуметтік сапасы, сол немесе басқа әлеуметтік қабаттарға қызмет етуі түсініледі.

Заң қайшылықтарды жою, әлеуметтік ымыраға жету арқылы қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз етеді. Заңның қызмет етуі қоғамның әр түрлі топтарының ортақ келісілген мүдделерін білдіреді; құқық мәні қоғамдық келісім, ымыраға келу болып табылады.

Құқық үш нысанда бар және қызмет етеді: құқықтық идеялар (құқықтық сана), құқықтық нормалар және заңмен реттелетін қоғамдық қатынастар.

Осы сипаттамалардың барлығы Қазақстандағы «есту жағдайы» тұжырымдамасын дамыту мәселесіне тікелей әсер етеді.

Abstract

Legal theories were the conquest of human culture, the solution of the phenomenon of law. Doctrines of law demonstrate a huge variety of approaches, assessments, results. All ideas of law are based on a common basis: the right for people has always acted as a certain order in society. The content of law is understood as its social quality, its service to certain social strata.

Law provides order in society by removing contradictions, achieving social compromises. The functioning of the law expresses the common coordinated interests of different groups of society; the essence of the law is public consent, compromise.

Law exists and functions in three guises: legal ideas (legal consciousness), legal norms and social relations regulated by law.

All these characteristics directly affect the problem of conceptualization of law in Kazakhstan.

УДК 343.3/7

К.А. Утаров, Ш.Ш. Сартаева

к.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан
м.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

ПОНЯТИЯ И ОСНОВАНИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ

Аннотация

В современных условиях защита прав человека и гражданина становится одной из доминантов общественного прогресса, основой которого является приоритет общечеловеческих ценностей. Конституция Республики Казахстан устанавливает, что человек, его права и свободы являются высшей ценностью. Признание, соблюдение и защита прав и свобод человека и гражданина - обязанность государства. Права и свободы человека и гражданина являются непосредственно

действующими. Они определяют смысл, содержание и применение законов, деятельность законодательной и исполнительной власти, местного самоуправления и обеспечиваются правосудием. Право на честь, достоинство и деловую репутацию является важнейшей социально-правовой ценностью и потребностью для любого государства и общества. Очень важно при этом создать подлинно правовое государство, ибо правовое государство и права человека неотделимы друг от друга.

Ключевые слова: право, государство, честь, достоинство, деловая репутация, гражданин, защита, моральный вред, порочащие сведения.

Честь - это социально значимая положительная оценка лица со стороны общественного мнения. Достоинство - это самооценка лицом своих моральных, профессиональных и иных качеств. Таким образом, честь является как бы мерилем достоинства гражданина или организации. Деловая репутация - это сложившееся общественное мнение о профессиональных достоинствах и недостатках лица (гражданина или организации).

Сфера отношений, формирующих понятие чести и достоинства гражданина, несколько шире, чем отношения, формирующие признаки чести и достоинства юридического лица. Так, существует понятие человеческого, национального, профессионального, женского и мужского достоинства личности. Центральное место среди них занимает идея человеческого достоинства, признание человека высшей общественной ценностью. Реализация этой идеи является подтверждением гуманистических основ и нравственного здоровья общества. Уважать, гарантировать, охранять человеческое достоинство - значит уважать и охранять основные жизненные права человека, обеспечить достойные его условия жизни, относиться к нему как к высшей ценности [1].

В литературе нередко можно встретиться с понятием чести и достоинства общности людей (нации, класса, профессионального союза, партии и т. п.). Однако честь и достоинство всякой общности могут подлежать гражданско-правовой защите только в случае, если общность эта обладает правами юридического лица. Гражданин как представитель той или иной общности может требовать защиты личных чести и достоинства, но не защиты чести и достоинства этой общности в целом.

Под деловой репутацией можно понимать положительную оценку физического или юридического лица, прежде всего как добросовестного предпринимателя, другими участниками имущественного оборота. Применительно к гражданам деловая репутация имеет более широкое содержание, включая соответствующую оценку их профессиональных (не обязательно коммерческих) качеств как специалистов в той или иной области (например, инженеров, адвокатов и т. д.).

Гражданин или организация вправе требовать по суду опровержения порочащих их честь, достоинство и деловую репутацию сведений, если распространивший такие сведения не докажет, что они соответствуют действительности. Таким образом, защищаемое в ст. 143 ГК право можно определить как право гражданина (юридического лица) требовать, чтобы его репутация складывалась на основе достоверных сведений о его поведении и чтобы его публичная моральная оценка соответствовала действительности выполняемых им требований закона, морали, деловых обыкновений [2].

Правоотношение, вытекающее из субъективного права лица на честь и достоинство, является абсолютным, однако с момента его нарушения возникает относительное правоотношение, так как в этом случае неограниченный круг лиц, обязанных не нарушать субъективное право, сужается до одного конкретного лица (лиц), оскорбившего честь и достоинство гражданина или организации.

Защита чести, достоинства и деловой репутации обеспечивается не только ст. 143 ГК, но и другими институтами гражданского права. Так, восстановление чести и достоинства происходит при установлении судом необоснованности обвинения в плагиате, в совершении

противоправных действий против наследодателя, в нарушении условий договора и т. п. Однако в подобных случаях защита носит локальный характер.

Отличие гражданско-правовой защиты чести и достоинства от уголовно-правовой. Уголовным законодательством предусмотрена ответственность за клевету и оскорбление граждан. Клевета и оскорбление - это деяния, совершаемые умышленно, без чего нет уголовной ответственности. Возможность гражданско-правовой защиты чести и достоинства не зависит от вины лица, распространившего порочащие сведения.

По-разному возбуждаются дела о защите чести и достоинства. Дела о привлечении к уголовной ответственности возбуждаются в порядке частного обвинения, а о гражданско-правовой защите - путем подачи искового заявления. Возбуждение уголовного дела возможно лишь в отношении граждан, которые согласно закону могут нести уголовную ответственность. Гражданско-правовые средства позволяют осуществить защиту чести, достоинства и деловой репутации от организаций, а также недееспособных лиц.

Гражданский закон охраняет честь, достоинство и деловую репутацию как граждан, так и организаций, уголовный - только граждан.

Цель гражданско-правовой защиты - восстановление нарушенного неимущественного интереса. Цель уголовно-правовой защиты - прежде всего наказание лица, совершившего преступление в виде умышленного распространения заведомо ложных, позорящих другое лицо измышлений, унижающих его честь и достоинство. Оскорбление влечет за собой те же наказания, но с иными сроками [3].

Сведения, порочащие честь, достоинство и деловую репутацию. Порочащими являются такие сведения, которые умаляют честь и достоинство гражданина или организации в общественном мнении или мнении отдельных лиц с точки зрения соблюдения законов, норм морали, деловых обыкновений (обычаев делового оборота).

Например, могут признаваться порочащими необоснованные обвинения в невыполнении профессионального долга (отказ от работы, нарушение трудовой дисциплины), в националистических высказываниях, в нечестности (незаконное получение денег, обман товарищей по работе), в нарушении гражданского, семейного долга (сорвал предвыборное собрание, выживает из квартиры престарелых родителей), в оскорблении женской чести, в совершении преступлений, в причастности к сутяжничеству, клевете, в недобросовестности при исполнении обязательств.

В то же время не могут признаваться обоснованными требования об опровержении сведений, содержащих соответствующую действительности критику недостатков в работе, поведения в общественном месте, в коллективе, быту.

Действующее законодательство не знает широко распространенного во многих зарубежных странах понятия диффамации, которое распространяется на разглашение не только ложных, но и действительных сведений, позорящих честь и достоинство гражданина или юридического лица. Широко распространена точка зрения о том, что диффамация принципиально несовместима с российским законодательством [4].

Следует, однако, признать, что нередко гласности придаются достоверные сведения, которые не влияют на общественную оценку лица, но вызывают глубокие душевные страдания (например, разглашение сведений о заболевании гражданина СПИДом, о скомпрометировавших себя родственниках и т. п.). Целесообразным представляется поэтому установление прямого запрета на разглашение подобных сведений.

Распространение порочащих сведений. Под распространением сведений, порочащих честь и достоинство гражданина или организации, следует понимать сообщение их как любому третьему лицу, так и нескольким лицам, неопределенному кругу лиц. Сообщение неопределенному кругу лиц может быть сделано путем опубликования порочащих сведений в печати, трансляции по радио и телевидеопрограммам, демонстрации в кинохроникальных программах, использования других средств массовой информации, изложения в служебных характеристиках и других документах, исходящих от организаций, в публичных

выступлениях, заявлениях и жалобах, адресованных должностным лицам, или сообщения в иной, в том числе устной, форме нескольким или хотя бы одному лицу. Не является распространением порочащих сведений содержание приговоров, постановлений следственных органов и других официальных документов, для обжалования которых существует особый порядок.

Сообщение порочащих сведений лишь лицу, которого они касаются, не может признаваться их распространением. Это положение нельзя считать бесспорным. Действительно, сообщение порочащих измышлений лишь потерпевшему не является распространением в смысле, вытекающем из ГК. Однако для потерпевшего сознание того, что ложная информация о нем является достоянием хотя бы одного лица, может вызывать серьезные переживания. Поэтому следует признать целесообразным высказанное в юридической литературе предложение о наделии заинтересованного лица правом предъявлять предупредительный иск с просьбой запретить распространение этих сведений [5].

Распространением порочащих сведений следует считать сообщение их в анонимных заявлениях и письмах. Статья 143 ГК предусматривает право потерпевшего обратиться в суд за защитой чести, достоинства или деловой репутации, затронутых не только в анонимных письмах, но и в иной ситуации, когда установить распространителя порочащих сведений невозможно (например, «слухи»). Действительно, для потерпевшего в большинстве случаев не имеет решающего значения, кто распространил порочащие его сведения, а важен сам по себе факт их распространения.

Иногда обстоятельства, связанные с распространением негативной информации о человеке, становятся предметом рассмотрения общественных и иных организаций. Принятие ими решение не является препятствием для обращения в суд за опровержением порочащих его сведений. Вместе с тем закон не предусматривает обязательного предварительного (досудебного) обращения с соответствующим требованием к ответчику. Лишь требование к средству массовой информации о публикации опровержения или ответа (реплики) рассматривается судом при условии предшествующего отказа в такой публикации или ее отсутствия в установленные сроки.

Таким образом, при рассмотрении исков о защите чести и достоинства суду необходимо установить:

- имело ли место распространение сведений, которые оспаривает истец;
- порочат ли они честь и достоинство истца;
- соответствуют ли они действительности.

Исковая давность на требования о защите чести, достоинства и деловой репутации не распространяется. Тем самым открывается возможность защиты чести, достоинства и деловой репутации граждан после их смерти (например, в случаях их посмертной реабилитации), а юридических лиц - после прекращения их деятельности (что может оказаться важным, в частности, для их правопреемников). Ведь необходимость опровержения порочащих сведений может возникнуть и спустя длительное время после их распространения. Таким образом, ГК служит гарантией защиты чести и достоинства вне зависимости от времени обращения за ее защитой.

Истцы по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации. Обращаться в суд за защитой чести и достоинства могут дееспособные граждане и организации, наделенные правами юридического лица. Если распространение порочащих сведений затрагивает интересы структурного подразделения организации, то право на защиту осуществляет юридическое лицо, в состав которого входит данное подразделение.

Интересы несовершеннолетних и недееспособных граждан, нуждающихся в защите чести и достоинства, выражают их законные представители (родители, опекуны), попечители или прокурор. Эмансипированный гражданин осуществляет защиту своих нарушенных прав в суде самостоятельно.

Если порочащие сведения распространены в отношении умершего гражданина либо юридического лица, прекратившего свою деятельность в установленном законом порядке, то иск о защите их чести и достоинства могут предъявить их наследники (правопреемники), иные заинтересованные лица (например, соавторы), а также прокурор. Таким образом, право на защиту чести и достоинства не аннулируется смертью гражданина или прекращением юридического лица.

Ответчики по делам о защите чести, достоинства и деловой репутации

В последние годы количество обращений в суд за защитой чести, достоинства и деловой репутации существенно возросло. При этом значительная часть исков предъявляется к органам печати несмотря на то, что использование средств массовой информации для посягательства на честь и достоинство граждан запрещается законом.

Орган печати либо иное средство массовой информации могут выступать в качестве ответчика только в том случае, если являются юридическими лицами. В качестве ответчика привлекается как автор, так и соответствующий орган массовой информации (редакция, издательство, киностудия и т. п.). Если автор материалов, содержащих порочащие сведения, не указан либо воспользовался условным именем (псевдонимом), то ответчиком будет выступать орган массовой информации. Однако автор, воспользовавшийся псевдонимом, может раскрыть свое имя. Это послужит основанием для привлечения его к участию в деле в качестве соответчика.

Ответчиками по иску об оспаривании порочащих сведений, содержащихся в служебной характеристике, являются подписавшие ее должностные лица, а также организация, от имени кото-рых выдана характеристика.

Бремя доказывания по делам о защите чести и достоинства распределено между истцом и ответчиком. Ответчик должен убедить суд в том, что распространенные им сведения соответствуют действительности. Истец обязан доказать лишь факт распространения ответчиком сведений, порочащих истца. Он также вправе представить доказательства того, что распространенные сведения не соответствуют действительности[6].

Способы восстановления чести, достоинства и деловой репутации. В зависимости от того, подтвердится в судебном заседании предмет иска или нет, суд выносит решение об удовлетворении либо об отказе в удовлетворении иска. Однако еще до рассмотрения иска по существу суд может обязать ответчика временно, впредь до вынесения решения, воздержаться от дальнейшего распространения спорных сведений (не демонстрировать киножурнал, не приводить пример в лекциях, временно отложить готовящуюся публикацию).

Если суд признает, что порочащие истца сведения соответствуют действительности либо распространенные сведения не являются порочащими, то в удовлетворении иска будет отказано.

Если исковые требования подлежат удовлетворению, то суд в своем решении должен определить способ опровержения не соответствующих действительности сведений. Порочащие сведения, распространенные органом массовой информации, должны быть опровергнуты этим же органом. Органы печати публикуют опровержения либо в специальной рубрике, либо на той же полосе и тем же шрифтом, что и опровергаемое сообщение. Опровержение информации, содержащейся в радио- или телепередачах, зачитывается диктором в той же программе или цикле передач. Право выступить с ответом может быть также предоставлено самому потерпевшему.

Служебная характеристика либо иной выданный потерпевшему документ с порочащими его сведениями подлежат замене. Суд может обязать ответчика снять стенгазету, прекратить исполнение эстрадной миниатюры, отказаться от публикации книги и т. п.

Истец вправе поставить перед судом вопрос о возмещении ему ущерба, причиненного неправомерными действиями ответчика. Материальный ущерб (убытки) подлежит возмещению в соответствии со ст. 917 ГК.

Так, например, подлежит возмещению ущерб, причиненный коммерческой организации в результате отказа партнера от заключения уже подготовленного договора, последовавшего после распространения не соответствующей действительности информации о неустойчивом финансовом положении этой организации. Возмещение производится по решению суда средством массовой информации, а также виновными должностными лицами и гражданами.

Причиненный истцу моральный ущерб возмещается в соответствии со ст. 951 и 952 ГК в виде денежной компенсации. При определении размеров компенсации морального вреда принимается во внимание степень вины нарушителя в случаях, когда вина является основанием возмещения вреда, и иные заслуживающие внимания обстоятельства. Суд должен также учитывать характер и степень физических и нравственных страданий, связанных с индивидуальными особенностями лица, которому причинен вред, требования разумности и справедливости. Характер физических и нравственных страданий оценивается судом с учетом фактических обстоятельств, при которых был причинен моральный вред, и индивидуальных особенностей потерпевшего. Поэтому моральный вред не взыскивается в пользу юридических лиц[7].

Если решение суда не выполнено, суд вправе наложить на нарушителя штраф, взыскиваемый в доход государства. Уплата штрафа не освобождает от обязанности выполнить предусмотренное решением суда действие.

Список литературы

1. Курс лекций по гражданскому праву. Общая часть. Учебное пособие. Под ред. А.Г. Диденко. Алматы: Нур-пресс, 2006, 98 с.
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (часть Общая, часть Особенная) по состоянию на 15.06.2019. Алматы: Жеті жарғы, 2019, 198 с.
3. Гражданское право. Том 1. Учебник для вузов (академический курс). Отв. ред. М.К. Сулейменов, Ю.Г. Басин. Алматы: Бек 2000, 228 с.
4. Ярошенко К.Б. Жизнь и здоровье под охраной закона. Гражданско-правовая защита личных неимущественных прав граждан. М.: Юрид.лит., 1990, 174 с.
5. Гражданское право. Том 1. Общая часть. Учебник для вузов (академический курс) / Отв. ред. М.К. Сулейменов. Алматы: типография НИИ КазГЮУ, 2013, 126с.
6. Ахматов К.Н. Охрана индивидуальной свободы и личной жизни граждан. Алматы: Баспа, 2018, 125 с.
7. Лазарев В.В., Липень С.В. Теория государства и права. Учебник для вузов. 2-е изд. М.: Спарк, 2000, 339 с.

Түйін

Қазіргі жағдайда адам мен азаматтың құқықтарын қорғау қоғамдық прогрестің басым бағыттарының бірі болып табылады, оның негізі жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдығы болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында адам, оның құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық болып табылады деп белгіленген. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау - мемлекеттің міндеті. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары тікелей қолданылады. Олар заңдардың мағынасын, мазмұнын және қолданылуын, заң шығарушы және атқарушы биліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың қызметін анықтайды және әділеттілікпен қамтамасыз етіледі. Ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік беделге құқық кез-келген мемлекет пен қоғам үшін маңызды әлеуметтік-құқықтық құндылық және қажеттілік болып табылады. Сонымен бірге шынайы құқықтық мемлекет құру өте маңызды, өйткені заңның үстемдігі мен адам құқықтары бір-бірінен бөлінбейді.

Abstract

In modern conditions, the protection of human and civil rights is becoming one of the dominants of social progress, the basis of which is the priority of universal values. The Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes that a person, his rights and freedoms are the highest value. The recognition, observance and protection of human and civil rights and freedoms is the duty of the State. Human and civil rights and freedoms are directly applicable. They determine the meaning, content and application of laws, the activities of the legislative and executive authorities, local self-government, and are provided by justice. The right to honor, dignity and business reputation is the most important social and legal value and need for any State and society. At the same time, it is very important to create a truly legal State, because the rule of law and human rights are inseparable from each other.

УДК 343.3/7

К.А. Утаров, Ш.Ш. Сартаева

к.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский Университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
м.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский Университет им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация

Преступность проистекает из экономических и социальных условий, формирующих человека, побуждающих его игнорировать интересы других лиц, социальных групп или общества в целом во имя своего личного интереса. Рынок криминальных услуг расширяется за счет заказных убийств, рэкета. По мнению экспертов, члены преступных различных группировок постоянно предпринимают активные попытки проникнуть во все органы власти, в том числе законодательную. Экономическая, должностная и общеуголовная преступность в Казахстане реально влияет на ход экономических и правовых реформ. Новые экономические отношения порождают в Казахстане новые виды преступных проявлений. Уголовный мир оперативно реагирует на любые социальные новшества, используя несовершенство законов для своего незаконного обогащения. В настоящее время злоупотребления в Казахстане в большинстве случаев связаны с деятельностью различных предпринимательских структур, в том числе совместных предприятий, банковских учреждений, различных общественных фондов.

Ключевые слова: право, государство, преступность, уровень, организованная преступность, преступная деятельность, группа, борьба, организация.

Негативные изменения криминогенной среды выражаются не только в росте преступности, но и в ее качественной характеристике, в том числе в интенсивном формировании ее наиболее опасных организованных форм. Соответственно актуализируется проблема организованной преступности.

Исследование ее предполагает изучение, прежде всего самого понятия «организованной преступности», раскрытие ее структуры, основных характеристик, особенностей проявления на современном этапе развития общества, механизма детерминации данного вида преступности, в основе которой, бесспорно, лежит сложный причинный комплекс, что, в конечном счете, позволит раскрыть сущность организованной преступности и ответить на вопрос – действительно ли это новый социальный феномен как плод деформации общества, относительно самостоятельный вид преступности или же это преступность отдельных организованных групп, традиционных по своей структуре и формам преступной деятельности.

Вопросы эти не риторические, так как от ответа на них во многом зависит успех борьбы с рассматриваемым явлением.

Еще совсем недавно термин «организованная преступность» был известен нам лишь по

зарубежным материалам. Существование ее в нашей стране не просто отрицалось, а теоретически обосновывалась невозможность организованной преступности в социалистическом обществе, и считалось аполитичным утверждать обратное.

Разделяя указанную позицию, полагаем, что концептуальная основа ее в четком разграничении понятий «организованность в преступности» и «организованная преступность». Организованность в преступности, как справедливо подчеркивают Л. И. Долгова, В. Д. Пахомов, Д. Ф. Побегайло существовала всегда; элементы ее присущи в той или иной мере любой совместной преступной деятельности[1].

Выделяются как правило три уровня организованной преступности, органически сочетающих в себе познавательную, ценностно-ориентационную и преобразовательную преступную деятельность.

Первый уровень-самый низкий, хотя преступления совершаются организованными группами, т.е. устойчивыми, сплоченными объединениями лиц, действия которых носят предумышленный характер, но тем не менее, лишенными сложной структуры, иерархии; функции организаторов и исполнителей среди них четко не разделены.

Второй, более сложный, уровень организации преступной деятельности представляет собой иерархическое построение определенных групп, иногда их конгломерат за рубежом их называют «преступными синдикатами», у нас – преступными организациями. В ней интеллектуальные функции руководства и организации отделены от функции исполнителя конкретного преступления.

Нередко лица, выполняющие отдельные преступные операции, даже не представляют себе, в какую сложную деятельность они вовлечены. Они не знают в лицо своих идеологов, лидеров, организаторов.

Для преступных организаций в отличие от организованных групп первого уровня предусмотренные Особенной частью Уголовного кодекса деяния-всего лишь операции более сложной и широкой преступной деятельности. Преступные организации почти всегда вторгаются в официальные структуры общества и дополнительно используют их в своих целях, а организованные группы прибегают к этому иногда. Таковы еще две характерные особенности преступных организаций.

Отдельные авторы специфику преступных организаций усматривают и в том, что состоят они из нескольких преступных образований с различными по значимости и содержанию видами деятельности, в то время как для организованной группы характерна однородная деятельность [2].

Качественно специфичен последний – третий уровень преступной деятельности, который представляет собой процесс организации преступной среды, консолидации ее лидеров. Этот уровень диалектически взаимосвязан с первым и вторым, ибо в нем логически завершается отделение функции организации и руководства преступной деятельностью от непосредственного традиционного соучастия в совершении конкретных преступлений, выделяются лидеры преступной среды как некая высшая каста. Лидеры координируют свои усилия и сотрудничают, взаимно поддерживая друг друга в противостоянии обществу. То есть речь идет о целенаправленном использовании организованной преступностью, её лидеров наших недостатков.

Итак, если первый уровень как бы нивелирует роль личности, её качества, прежде всего, в плане «организационных способностей» и их значение в преступной деятельности, то второй и особенно третий уровни основаны на организационно-управленческой, координационной деятельности. Не может быть преступлений без определенной организации их субъектов, взаимосвязи между различными лицами, без их объединения по поводу общей программы преступного характера; достижения определенной преступной цели или незапрещаемой цели, но преступными средствами.

Над ними находятся две группы, которые условно обозначены как группы «обеспечения» и «безопасности». Группу обеспечения составляют лица, как правило,

непосредственно не принимающие какого-либо участия в конкретных преступлениях. К их функциям относится реализация решений элитарной группы; контроль за группой исполнителей; разрешение различного рода конфликтных ситуаций между преступными группировками, преступниками, составляющими нижний эшелон организованной преступности; пропаганда и распространение преступной идеологии; легализация незаконно добытых ценностей; материальная и моральная поддержка членов организации (сообщества), оказавшихся в местах лишения свободы, а также их семей; обеспечение возможности использования исполнителями преступно добытых средств в соответствии с их личными интересами и т. д. К этой же группе относят и «воров в законе» нового типа, хотя не исключают возможности вхождения их и в элитарную группу.

В группу «безопасности» входят полезные преступной организации (сообществу) лица: отдельные коррумпированные работники государственных органов и общественных организаций, юристы, врачи, журналисты, деятели литературы и искусства и т. д.. В их функции входят выполнение действий, в целом обеспечивающих наибольшую эффективность деятельности преступной организации (сообщества); обеспечение высокого социального престижа лицам из элитарной группы; создание условий, препятствующих организации эффективной борьбы с организованной преступностью; компрометации либо нейтрализация работников различных контролируемых, правоохранительных органов, активно противостоящих организованной преступности; принятие мер по освобождению членов организации (сообщества) от уголовной ответственности либо смягчению наказания и т. д..

На вершине пирамиды располагается «элитарная группа», своеобразный мозговой центр рассматриваемой системы, ее руководящее звено. Представители «элитарной» группы-«теневые» лидеры осуществляют идеологические, организационные, управленческие функции рассматриваемой системе в целом. Они, как правило, не участвуют в совершении конкретных преступлений, оставаясь в связи с этим вне пределов действия уголовного закона. К их функциям можно отнести контроль за преступностью в целом; поиск новых сфер приложения преступной активности; разработку мер, направленных на дальнейшую монополизацию преступности; изменение стратегии и тактики деятельности преступной организации (сообщества) в зависимости от изменяющихся социально-экономических условий; совершенствование нормативно-ценностной системы организации; контроль за деятельностью групп обеспечения и безопасности и управление ими [3].

Разумеется, приведенная модель преступной организации в реальной жизни не столь жестка и носит незначительной мере условный характер. Характер связей между различными составляющими организованной преступности многосложнее, да и сами составляющие значительно разнообразнее. В зависимости от региональных особенностей организованная преступность может иметь свои модификации.

Мировой опыт борьбы с преступностью выявил два пути формирования организованной преступности. Первый классический случай – создание ее снизу. Сначала происходит консолидация преступного элемента, затем начинаются его проникновение в теневую экономику и коррумпирование власти. Делятся сферы влияния. Слабые кланы поглощаются более сильными. В конце концов, образуется некий центр преступного мира оказывающий серьезное влияние на политику и экономику. Иногда это влияние оспаривается властями, и тогда начинается настоящая война между мафией и государством. Наглядным примером данного варианта, по мнению некоторых криминологов, является Колумбия.

Фундаментом паразитирующих преступных структур в нашей стране стал финансовый потенциал теневой экономики, а крышей – коррумпированные сотрудники, прежде всего правоохранительной системы, бывшего партийно-советского и государственного аппаратов. При этом следует отметить, что в условиях тоталитарного государства организованной преступности не было и не могло быть. Тоталитарный режим немедленно расправляется с

любой «чужой» организацией, потому она неизбежно ослабляет его власть. Как известно, Гитлер, и Муссолини в своих странах организованную преступность уничтожили.

Однажды возникнув, организованная преступность стала приобретать все присущие ей атрибуты. Различный концептуальный подход к понятию организованной преступности обуславливает и многочисленность предлагаемых определений данного феномена. По мнению В. В. Лунеева, организованную преступность можно определить как устойчивое объединение лиц организовавшихся для совместной преступной деятельности в корыстных целях и для достижения контроля (власти) в определенной социальной сфере или на определенной территории[4].

Организованная преступность – негативное социальное явление, характеризующееся устойчивым сплочением криминальной среды в организованные преступные группы и преступные организации, имеющие четкие структурные образования и иерархические связи, целью создания которых служит систематическая преступная деятельность (преступный бизнес).

Уточнение и дальнейшее развитие данного определения организованной преступности остается задачей теории уголовного права и криминологии.

Детализируя это весьма общее определение, следует назвать и более конкретные признаки, характеризующие организованную преступность на данном этапе её развития. К ним, как правило, относят:

наличие выраженных организационно – управленческих структур, их иерархию; выделение в структуре организованной преступности «высшего эшелона», «элиты», представители которой выполняют руководящие функции;

единые нормы поведения и ответственность, нормативно-ценностную систему;

устойчивый, планируемый, глубоко законспирированный характер преступной деятельности, наличие общих целей, ориентацию на извлечение максимально высоких доходов при минимальном риске;

систему планомерной нейтрализации социального контроля с выведыванием планов органов ведущих борьбу с преступностью разработку мер противодействия им;

наличие общих денежных фондов, инвестируемых в различные сферы преступной деятельности, используемых для коррумпирования «нужных» лиц, материальной поддержки членов организованных групп и преступных организаций, оплаты услуг общеуголовных преступников, что обеспечивает сращивание хозяйственно-корыстной и общеуголовной преступности, преступности «дельцов» и лидеров уголовной среды;

монополизацию и тенденцию к расширению сфер преступной и иной асоциальной деятельности, кооперацию организованных преступных формирований в различных отраслях народного хозяйства; внедрение на «черный рынок» товаров и услуг;

использование легальных путей для «отмывания» преступно добытых средств;

активное распространение преступной идеологии, в том числе и в местах лишения свободы [5].

Более того, представляется, что корысть применительно к организованной преступности употребляется в широком смысле этого слова.

Иными словами, в основе внутренней сплоченности организованных преступников могут лежать корыстно – стяжательские, идеологические и даже политические концепции, идеи, платформы.

Что касается коррумпированности, то она характерна, как правило, для высших структур организованной преступности и не всегда имеет место в группировках низшего уровня, т. е. Наличие коррумпированных связей отражает степень организованности преступников, придает всей структуре законченный характер и не является самоцелью.

Коррупция используется преступными формированиями в качестве средства обеспечения рентабельного и безопасного функционирования, создания благоприятных внешних условий для нелегального извлечения максимальных прибылей. Установление

коррупцированных связей способствует созданию не только надежной «крыши», но и «зонтиков безопасности», но и надежной гарантии материального и организационного обеспечения преступной деятельности. И тем не менее коррупцированная «верхушка», как правило, не является организующим центром преступной деятельности. Она чаще всего не осведомлена о конкретных посягательствах, не посвящена в обстоятельства их совершения.

С другой стороны, коррупция существует вне связи с организованной преступностью, и степень ее общественной опасности остается крайне высокой.

По данным криминологических исследований организованных группировок общеуголовных преступников коррупцированные связи с правоохранительными органами имелись у каждой пятой из таких групп [6].

Но специфической особенностью, характерной именно для организованной преступности, является выход ее за рубеж, универсализация явления в масштабах международной мафии. Это и взаимные нелегальные «поставки» прежде всего оружия и наркотиков, и перевод ценностей за границу лицами, намеревающимися выехать туда на постоянное место жительства, и перевод средств получаемых преступным путем, в драгоценности и свободно конвертируемую валюту. Распространена контрабандная и валютно-спекулятивная деятельность иностранных граждан на территории нашей страны.

Таким образом, организованная преступность представляет собой качественно новый, ранее не известный криминальный вид в рамках негативных социальных явлений [7].

Она, как отмечено выше, не знает ни административных, ни государственных границ. Проявления организованной преступности приходится констатировать и в нашей республике. Факты бандитизма, наемных убийств, нелегальной торговли оружием, организация азартных игр и притонов, наркобизнес, банковская и валютная преступность, рэкет, коррупция, хищения в особо крупных размерах, грабежи и разбои в настоящее время, как правило, являются сферами влияния и деятельности преступных группировок. В основном это организованные группы, численностью от 3 до 15-20 человек, создаваемые для совершения одного или нескольких преступлений.

Однако на территории Казахстана отмечены также факты высокоорганизованной преступности, т. е. деятельности преступных организаций (сообществ) с характерной для них сложной структурой управления, рядом функциональных подразделений, «мозговым» центром и т.д.

На противодействие именно этим процессам должны быть прежде всего направлены усилия правоохранительных органов, всего общества.

Список литературы

1. Е. О. Алауханов, Криминология, Учебники и учебные пособия. Алматы: Юридический центр-Пресс, 2013, 90 с.
2. Криминология: Учебник для вузов / Под общ. ред. А. И. Долговой. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2007, 234 с.
3. Долгова А. И. Криминологические оценки организованной преступности и коррупции, правовые баталии и национальная безопасность. М.: ООО «Знаниум», 2011, 498 с.
4. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. Wolters Kluwer Russia. Москва: Волтерс Клувер, 2005, 478 с.
5. Антонян Ю. М. Криминология. Избранные лекции. М.: Litres, 2017, 325 с.
6. Миньковский Г. М. Организованная преступность: проблемы теории и практики, М.: Бек, 2009, 74 с.
7. Геворгян, Г.М. Транснациональная организованная преступность. М.: Бек, 2002, 254 с.

Түйін

Қылмыс адамды қалыптастыратын, оны жеке мүдделері үшін басқа адамдардың, әлеуметтік топтардың немесе жалпы қоғамның мүдделерін елемеуге итермелейтін экономикалық және

әлеуметтік жағдайлардан туындайды. Қылмыстық қызметтер нарығы кісі өлтіру, рэкетинг арқылы кенеюде. Сарапшылардың пікірінше, әртүрлі қылмыстық топтардың мүшелері үнемі барлық билік органдарына, соның ішінде заң шығарушы органдарға кіруге белсенді әрекеттер жасайды. Қазақстандағы экономикалық, лауазымдық және жалпы қылмыстық құқық бұзушылық экономикалық және құқықтық реформалар барысына нақты әсер етеді. Жаңа экономикалық қатынастар Қазақстанда қылмыстық көріністердің жаңа түрлерін тудырады. Қылмыстық әлем кез келген әлеуметтік жаңалықтарға жедел әрекет етіп, заңдардың жетілмегендігін өзінің заңсыз баюы үшін пайдаланады. Қазіргі уақытта Қазақстанда теріс пайдалану көп жағдайда әртүрлі кәсіпкерлік құрылымдардың, соның ішінде бірлескен кәсіпорындардың, банк мекемелерінің, түрлі қоғамдық қорлардың қызметімен байланысты.

Abstract

Crime stems from the economic and social conditions that shape a person, causing him to ignore the interests of other people, social groups or society as a whole in the name of his personal interest. The market of criminal services is expanding due to contract killings, racketeering. According to experts, members of various criminal groups are constantly making active attempts to infiltrate all government bodies, including the legislative one. Economic, official and ordinary crime in Kazakhstan really affects the course of economic and legal reforms. New economic relations give rise to new types of criminal manifestations in Kazakhstan. The criminal world quickly reacts to any social innovations, using the imperfection of the laws for its illegal enrichment. Currently, abuses in Kazakhstan are mostly associated with the activities of various business structures, including joint ventures, banking institutions, and various public funds.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

А. Мурат¹, К.А. Уразбаева¹, З.Т. Нурсейтова¹, А.Д. Касымбекова²

¹магистрант, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан

¹к.х.н., профессор, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан

¹к.т.н., доцент, НАО «Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова», Шымкент, Казахстан

²магистр, КазНУ им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

3

Х.А. Сарсенбаев, А.О. Ергебекова, А.Ш. Чуманов, З.Б. Маренова, А.Б. Маренов

к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент,

Казахстан

магистр, ст. преп., Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ПРОЯВЛЕНИЕ КАВИТАЦИИ ПРИ ПУЛЬСАЦИИ ЖИДКОСТИ

7

Х.А. Сарсенбаев, А.О. Ергебекова, А.Ш. Чуманов, З.Б. Маренова, А.Б. Маренов

к.т.н., доцент, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистр, ст.преп., Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент,

Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

магистрант, Южно-Казахстанский университет им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

СУЩЕСТВУЮЩИЕ МЕТОДЫ ОЧИСТКИ НЕФТИ

14

Б.Т. Таймасов, А.Е. Қуандықова, А.А. Абдуллин

т.ғ.д., профессор М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент,

Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: ЦЕМЕНТ ЗАУЫТЫНЫҢ ӨТКЕНІ ЖӘНЕ

БОЛАШАҒЫ

19

ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАТИКА, ИТ-ТЕХНОЛОГИИ
COMPUTER SCIENCE, INFORMATION TECHNOLOGIES

М.К. Кукеева

п.ф.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЦИФРЛЫҚ БАЛАЛАР КІТАПХАНАЛАРЫ

25

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES AND HUMANITIES

А.А. Адамов¹, Т.М. Мырзабеков², М.Т. Султанходжаева²

¹д.т.н., профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Қазақстан

²ст. преподаватель, Южно-Қазақстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

²магистрант, Южно-Қазақстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ РАЗДЕЛА «ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ» В КУРСЕ АЛГЕБРЫ И НАЧАЛА АНАЛИЗА ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

32

Г.М.Адырбекова, Ә.С.Ергешбай, Н.К. Сарыпбекова

х.ғ.к., доцент, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

х.ғ.к., доцент, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЖОБА ӘДІСІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ

35

Г.М.Адырбекова, А.О.Тоқсанбаева, Л.Ә. Жұрқабаева

х.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАР

40

А.Б. Донбаева, Г.Ө. Танабаева, Ж.Ж. Қансейтова, Ж.Р. Жамашева

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

СЕНДІРУ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

43

- L. Zhaydakbayeva¹, S. Daiyrbekov², A.A. Kydyrbay³, M.L. Ismailova¹**
¹Cand. Ped. Scie., M. Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
²Cand. Ped. Scie., South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
²master, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan
¹master, M. Auezov South Kazakhstan state University, Shymkent, Kazakhstan
APPLICATIONS OF DIGITAL RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS 49
- С.Б. Жамбусинов, Ж.Т. Сарсенбаев, А.А. Садықова**
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ - БІЛІМ САЛАСЫНЫҢ ЖАҢА КӨКЖИЕГІ 53
- С.Б. Жамбусинов, Н.А. Турекулова, А. Махаева**
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
студент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫ ЖАЛПЫҒА БІЛІМ БЕРЕТІН
ОРТАҒА ҚАРАЙ БЕЙІМДЕУ МЕН ТҰЛҒАНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТТІК ДАМУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ** 60
- А.А. Жандарова, Қ.С. Сихымбаев, С.Б. Жамбусинов**
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА БІЛІМ БЕРУ
ЖҮЙЕСІНДЕ МЕДИАЦИЯ ҚЫЗМЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ** 65
- ¹А.С. Исабаева, ¹И.А. Корнилко, ²Г.Т. Сейдулла**
¹п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
¹п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
²аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДА ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТҰЛҒА
БОЙЫНДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІДЕРІ** 72
- Г.Ж. Лекерова, Г.С. Раимбекова, Қ. Ауелова**
п.с.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА: КӨПТІЛДІ БІЛІМ
БЕРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ** 77
- Г. Махмұт**
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТІЛДІҢ ҚОЛДАНЫС АЯСЫ 82
- Г. Махмұт**
Магистр, оқытушы М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.
**ШЫНЖАҢ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІН ҚЫТАЙ
ИЕРОГЛИФТЕРІМЕН ТАҢБАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ** 87

- Г. А. Нуридинова, Г.А. Кулжабаева , Р.О. Каюпова**
п.ф.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ** 93
- Г. А. Нуридинова, Г.М. Мусаханова, Б.Х. Хайрулла**
п.ф.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
магистрант 1 курс, М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
**«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ
МӘДЕНИЕТІ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРҒА ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ** 98
- В.В. Torsykbaeva¹, В. Zhientaeva², А. Saipov³, Yu. Dmitriyev⁴, А. Kassymbekova⁵**
¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Astana Medical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
³Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan
⁴Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Moscow State Pedagogical University, Moscow, Russia
⁵master of Science, Al-Farabi National University, Department of Food Engineering, Almaty, Kazakhstan
**CRITERIA-BASED ASSESSMENT TECHNIQUES FOR DISTANCE LEARNING
STUDENTS' KNOWLEDGE** 103
- А. Шойбекова, Н. Байжанова, Ж. Қансеитова, А. Сайлаубеков**
ф.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ЕРТЕҢІМІЗДІҢ КЕПІЛІ 112
- А. Шойбекова, Н. Ибрагимова**
ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
ЫМ-ИШАРА ТІЛІ ЖӘНЕ СӨЗ - СӨЙЛЕМ 115
- А.А. Шойбекова, Д. Рахманқұлова**
ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДАРМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ 119

А.А. Шойбекова, К. А.Сабирава

ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ЖАЗБАША ЖҰМЫС ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

123

А. Шойбекова, Г.Сайдалиева

ф.ғ.к; доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

студенті М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІК ЖАСАУ

127

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES

А.Е. Kozhasarova, M.S. Meirmanov

master, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan

Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan

DIRECTIONS OF TOURIST ARCHITECTURAL OBJECTS IN KAZAKHSTAN

132

К.К. Нурашева¹, А.Е. Есенова¹, А.Н. Орымбасар², Х. Арипов¹

¹ д.э.н., профессор, некоммерческое акционерное общество «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан

¹ канд. социол. наук, некоммерческое акционерное общество «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан

² магистр экономики, менеджер по продажам, ТОО «2 GIS», Шымкент, Казахстан

¹ магистрант, некоммерческое акционерное общество «Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан

КЕЙТЕРИНГ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ФОРМА ОБСЛУЖИВАНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСТОРАННОГО ТИПА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

138

ЗАҢ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
JURIDICAL SCIENCES

Б.Ж. Бөрібеков¹, К.Р. Сартаева¹, А.М. Амантаев²

¹ магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

¹ з.ғ. к., қауымдастырылған профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

² Нотариустың көмекшісі, Шұбарсу ауылы, Ордабасы ауданы, Түркістан облысы, Қазақстан

ҚЫЛМЫС ЖАСАҒАН МИГРАНТТЫҢ ЖЕКЕ БАСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

149

- Б.М. Койжигитов , К.Р. Сартаева, Ж.И. Шералиева**
магистрант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ю.н., ассоц. профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ПОНЯТИЕ И ВИДЫ ДОКУМЕНТОВ, КАК ИСТОЧНИКОВ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ, ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ 155
- Б.Т. Кудайбергенов**
Заң ғылымдарының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан
ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ӨНДІРІСІНДЕГІ МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ 163
- А.К. Кукеев**
ст. преподаватель, ЮКУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ВИДЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ МЕР ЗАЩИТЫ СОЦИАЛЬНО-НЕЗАЩИЩЕННЫХ СЛОЕВ НАСЕЛЕНИЯ 169
- А.С. Мұхаддас, Э.С. Таукебаева**
студент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
PhD докторы, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
АҚПАРАТТЫҚ ТРЕНДТЕРДІҢ ӘЛЕМДІК САЯСАТТЫ АЙҚЫНДАУДАҒЫ РӨЛІ 174
- Г.Р. Рахметова, М.С. Бижанов**
к.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ПРОБЛЕМЫ СУРРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В КАЗАХСТАНЕ 179
- А.Салыбекқызы, Э.С.Таукебаева**
студент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова , Шымкент, Казахстан
PhD, доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ 186
- Е.Б. Токтар, Е.К. Нуртазин**
магистрант, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
к.ю.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ ПРАВА В КОНЦЕПЦИИ «СЛЫШАЩЕГО ГОСУДАРСТВА» 190

К.А. Утаров, Ш.Ш. Сартаева

к.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

м.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

**ПОНЯТИЯ И ОСНОВАНИЯ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ
НЕИМУЩЕСТВЕННЫХ БЛАГ**

196

К.А. Утаров, Ш.Ш. Сартаева

к.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский Университет им. М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

м.ю.н., ст. преподаватель, Южно-Казахстанский Университет им. М.Ауэзова,
Шымкент, Казахстан

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

202

Ғылыми журнал

2001 жылдың тамызынан бастап жылына 4 рет шығарылады

Редактор: Назарбек У.Б.

Жауапты редактор: Айнабеков Н.Б.

Техникалық редакторлар: Исмаилова М.Л.

Журналды шығаруға жауапты: Александриди Е.Ю.

Меншік иесі: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген № 10469–ж (12.11.2009 ж.)

Алғашқы тіркелуі және нөмірі № 2226-ж (13.08.2001 ж.)

21.06.2021 ж. баспаға қол қойылды. Көлемі 12.8 б.т. Тираж 300 дана.
Жазу қағазы. Офсеттік баспа. Тапсырыс № 3715. М. Әуезов атындағы ОҚУ АҒД
Шымкент қ., Тәуке хан даңғылы, 5, тел: 21-19-82

